

**Onderwijsgroep Professionele Opleidingen
Studiegebied Sociaal-Agogisch Werk**

Er beweegt wat.

**Kwaliteitsvolle ontmoeting voor kinderen en hun opvoeders
in de Antwerpse ontmoetingsruimtes.**

Eindproef aangeboden door
Katrien Pieters
tot het behalen van de graad van
Bachelor in de gezinswetenschappen

Promotor: **Kristien Nys**

Samenvatting

Ontmoetingsruimtes zijn open huizen voor kinderen van 0 tot 3 jaar (soms ouder), vergezeld van één of beide ouders of een andere vertrouwde volwassene, bijvoorbeeld een oppas of een grootouder. Het voornaamste doel van deze projecten is een ruimte creëren waar kinderen en volwassenen in een ontspannen en ongedwongen sfeer sociale contacten kunnen leggen. Samengevat kunnen we stellen dat twee pijlers centraal staan. Eerst en vooral is er de ontmoeting: ouders kunnen ervaringen uitwisselen, met andere ouders, tijd vinden om met hun kind te spelen of tot rust te komen. Het kind kan op zijn beurt wennen aan het gezelschap van andere kinderen en vreemde volwassenen. Men verbreedt het sociale netwerk van zowel ouder als kind. Met andere woorden, de ontmoetingsruimtes dragen bij tot gemeenschapsvorming. Dat brengt ons bij de tweede pijler: de socialisatie van het kind en het vergemakkelijken van de overstap van gezin naar samenleving. Men ondersteunt de affectieve band tussen de ouder en het kind en faciliteert daarmee het wederzijdse loslaten van ouder en kind. Ontmoetingsruimtes vinden in die zin zowel hun legitimatie vanuit een ontwikkelingspsychologisch (micro) en een maatschappelijk (macro) perspectief.

Het is in de gewijzigde maatschappelijke context, gekenmerkt door een toegenomen individualisering, dat opvoedingsondersteuning haar legitimering vindt. Opvoeden in een geïndividualiseerde samenleving waar geen eenduidige opvoedingsmodellen meer voorhanden zijn of waar men als ouder een keuze dient te maken uit een veelheid aan opvoedingsstijlen, waarden en normen, zorgt – naast de kleiner geworden informele netwerken – voor opvoedingsonzekerheid. Opvoedingsonzekerheid maakt echter ook deel uit van elke opvoeding en hoort bij het feit dat ouders zo goed mogelijk willen opvoeden. Onderzoek wijst uit dat ouders vooral het contact met andere ouders als nuttig ervaren bij het omgaan met die onzekerheid. Ouders willen graag geconfronteerd worden met hoe andere ouders opvoeden. Daarnaast zijn ouders ook zoekende naar sociale contacten voor hun kinderen. Als hoofdmotivatie voor hun bezoek aan de ontmoetingsruimte verwijzen ze immers naar het aanleren van sociale en relationele vaardigheden aan hun kinderen. In een geïndividualiseerde samenleving zijn relaties met anderen immers kwetsbaar want minder vanzelfsprekend. Mensen die sociale vaardigheden ontbreken, lopen een risico. Het is dan ook van belang dat de samenleving een geïnstitutionaliseerde vorm van netwerken biedt.

In het domein van opvoedingsondersteuning nemen de ontmoetingsruimtes een unieke positie in omdat zij zich niet enkel tot de ouders maar ook tot de kinderen zelf richten. Zij bieden ruimte aan het dagelijkse, gewone opvoeden, in het hier-en-nu, zonder een ideaal model van opvoeding voor te staan. Waar ruimte is om 'gewoon op te voeden' kan immers het vertrouwen in het eigen opvoedkundig weten van de ouder groeien. Waar opvoedingsonzekerheid mag bestaan, kan ze aanvaard worden als een vanzelfsprekend onderdeel van wat opvoeden is.

In de ontmoetingsruimte is er niet alleen de ontmoeting met de ander. Ouders worden er ook geconfronteerd met zichzelf. Ze herkennen zich in de andere ouders of merken juist hoe verschillend er gedacht wordt over opvoeden. Door het feit dat er geen 'groot opvoedingsverhaal' meer is, moeten ouders zelf op zoek gaan naar waar ze voor willen staan. Doel van de ontmoetingsruimte is dan ook het ondersteunen van de ouder bij het vinden van zijn eigen stem.

Vanuit ontwikkelingspsychologische invalshoek is het voor het kind en zijn morele ontwikkeling belangrijk dat de ouder hem de weg wijst, zonder evenwel dwingend zijn waarden en normen op te leggen. In onze geïndividualiseerde maatschappij waar geen grote 'verhalen' meer gelden, is dat voor vele ouders een moeilijke opdracht. De kracht van de ontmoetingsruimte ligt vooral in de ondersteunen van het schrijven van het eigen verhaal, in het bevorderen van de 'ontmoeting met zichzelf' voor de ouders om zo de eigen stem voor zichzelf in een veelheid aan verhalen luider te laten klinken.

De meeste ontmoetingsruimtes richten zich tot kinderen in de voorschoolse leeftijd. Tijdens deze periode ontwikkelt het kind zich van een symbiotische relatie met de primaire verzorgingsfiguur tot een autonoom individu. De aanwezigheid van de ouder in de ontmoetingsruimte fungeert voor het kind als een veilige haven van waaruit het kind de wereld kan ontdekken en waarnaar het kan terugkeren als het zich onveilig voelt, moe wordt of iets wil delen. Het ondersteunen van deze vroege ouder-kind relatie draagt bij tot het socialisatieproces en vergemakkelijkt de overgang van het gezin naar de samenleving. Een kind heeft immers naast de veilige relatie met de primaire verzorgingsfiguur ook andere contacten nodig om los te komen uit die eenheid. In de ontmoetingsruimte kan de eerste scheiding geleidelijk verlopen en zij draagt dan ook bij aan een veilige gehechtheidsrelatie. Deze veilige gehechtheidsrelatie is een beschermende factor in de ontwikkeling en vormt een buffer tegen latere gedragsproblemen. Ondanks het feit dat de meeste ontmoetingsruimtes preventie van psychosociale problemen niet als primaire doelstelling vooropstellen maar focussen op het hier-en-nu, bereiken zij door het ondersteunen van de relaties in deze vroegkinderlijke periode en het bevorderen van een veilige gehechtheidsrelatie toch een preventief effect.

In Vlaanderen zijn deze ontmoetingsruimtes een vrij recent gegeven. Steeds meer wordt het belang ingezien van dergelijke plaatsen waar de vroege ouder-kind relatie op informele en niet-problematische wijze centraal staat. Medewerkers, bezoekers en ook in toenemende mate het beleid, zijn overtuigd van de preventieve effecten op individueel en maatschappelijk vlak. Toch blijkt de idee van de ontmoeting nog te weinig gekend en gedragen. Eén van de oorzaken van de terughoudendheid van beleidvoerende instanties tot een structurele verankering van de ontmoetingsruimtes, is het feit dat de effecten moeilijk te meten zijn omwille van het feit dat de ontmoeting vrijblijvend is en anoniem en dat iedere bezoeker met eigen, unieke redenen naar de ontmoetingsruimte komt. Een traditionele effectiviteitsevaluatie en toetsing van de werking aan gangbare kwaliteitscriteria is hier dan ook geen evident gegeven. Eerder dan resultaatgerichte kwaliteitszorg is een focus op het proces noodzakelijk. In beleidstermen kunnen we dit vertalen in een regelgevende en eventueel organiserende overheid die eerder voorwaardenscheppend moet zijn dan resultaatgericht.

Het formuleren van minimumvoorwaarden voor ontmoetingsruimtes, kan bijdragen tot een voorwaardenscheppend beleid en organisatie. Deze minimale voorwaarden zouden het voor ontmoetingsruimtes mogelijk moeten maken om zich te focussen op hun essentie, de ontmoeting, en niet ingezet te worden voor andere doelen zoals bijkomende plaatsen creëren in de kinderopvang of kleuterparticipatie. De minimumvoorwaarden zijn de gemeenschappelijke elementen van de ontmoetingsruimtes zoals zij er vandaag uitzien: de niet-adviserende, faciliterende houding van de

medewerkers, het belang van intervisie en vorming, ruimte voor samenwerking en overleg binnen netwerken van ontmoetingsruimtes, de essentiële elementen van de fysieke ruimte, het open karakter, het feit dat de ouder verantwoordelijk blijft, de ontmoeting als essentiële focus, de kindgerichtheid en het centraal stellen van het eigen opvoedkundig weten van de ouder.

Er moet echter over gewaakt worden dat deze voorwaarden niet leiden tot een te strak geformuleerd en gestandaardiseerd concept dat geen ruimte laat voor diversiteit. Binnen die diversiteit valt bijvoorbeeld het doelgroepenbeleid. Sommige ontmoetingsruimtes kiezen voor een sociale mix aan bezoekers, anderen focussen zich specifiek op bepaalde, kwetsbare doelgroepen. Ouders verschillen qua behoeften: sommigen gaan bewust op zoek naar multiculturaliteit en confrontatie, terwijl anderen zich eerder comfortabel voelen bij lotgenoten. Momenteel wordt deze verscheidenheid weerspiegeld in het aanbod van de verschillende ontmoetingsruimtes. Ten tweede zorgt deze verscheidenheid ook voor een uitdaging voor de ontmoetingsruimtes: ze dwingt hen voortdurend kritisch te reflecteren over hun eigen werking. Het is van belang dat ontmoetingsruimtes die eigenheid kunnen bewaren. Door alles te willen vatten in één concept of standaard, zou een grote rijkdom verloren gaan. Tegelijkertijd moet er verder gereflecteerd worden over de minimumvoorwaarden om tot een bescherming te komen van de naam ontmoetingsruimte en te zorgen dat het geen containerbegrip wordt.

Het is van het grootste belang dat de ontmoetingsruimtes hun eigenheid kunnen bewaren tegenover het tot op heden dominante – informerende en adviserende - discours binnen opvoedingsondersteuning. De essentie van de ontmoetingsruimtes kan onder druk komen te staan van de wens om praktijken in vooropgestelde doelstellingen en modellen te gieten. Een andere bedreiging van die essentie is dat de ontmoetingsruimtes ingezet zouden worden in een 'groter' of ander verhaal zoals preventie. Het is van belang dat het beleid de ontmoetingsruimtes ziet als een nieuw perspectief op opvoedingsondersteuning en dat zij zich mogen richten op hun essentie, namelijk de ontmoeting in het hier-en-nu. Daarnaast zien we een groeiende interesse bij organisaties als Kind en Gezin om tot een structurele verankering en inbedding te komen van de ontmoetingsruimtes. De bestaande ontmoetingsruimtes beschikken reeds over expertise en het zou dan ook een gemiste kans zijn om deze niet te benutten bij een verdere uitbouw van dit concept.

Het is een rustige vrijdagmiddag in De Speelbrug. Slechts vijf bezoekers zijn er vandaag. De kleine Max* is 16 maanden en Lisa* is 13 maanden. Allebei zijn ze enig kind. Elk zijn ze vergezeld van hun oma die oppast als hun mama's uit werken gaan. Max heeft ook zijn meter meegebracht, de gehoorgestoorde zus van zijn papa. De oma's zijn allebei geboren en getogen in de buurt en kennen elkaar van vroeger in de turnkring. Ze zijn regelmatige bezoekers van De Speelbrug en hebben meerdere kleinkinderen. Vandaag hebben ze toevallig elk hun jongste kleinkind meegebracht. Voor Max is dit zijn tweede bezoekje, voor Lisa het eerste. Lisa is allerm minst afgeschrikt door de ruimte en de mensen. Ze klautert overal op en af, onder en tussen en exploreert erop los. Ze appeleert ook aan de andere volwassenen en aan Max, zonder woorden weliswaar. Max daarentegen is heel verlegen. Zijn oma vertelt dat hij het bij zijn vorige bezoekje heel moeilijk had. Zo schrok hij telkens van de piepende deur als die open of dicht ging. Vandaag lijkt hij iets minder angstig, maar hij blijft op zijn hoede en neemt een afwachtende houding aan. Hij zit en kijkt naar de capriolen van Lisa. Met zijn blik zoekt hij telkens bevestiging of hij iets mag pakken of doen. Max is sterk op zijn oma gericht en wijkt geen moment van haar zijde. Hij amuseert zich met de vormenstoof, maar laat zich deze afpakken door de jongere en kleinere, maar zeer assertieve Lisa. Max kijkt verongelijkt maar onderneemt niets. Zijn oma verzucht dat 'hij helemaal geen echte jongen is, zo voorzichtig, hij laat zich altijd doen.' Ze merkt op dat zij naar De Speelbrug komt met hem omdat hij voorbereid moet worden op school en de omgang met andere kinderen. Max ontdekt tijdens ons gesprek het keukentje. Hij worstelt zienderogen met de deur van het oventje maar ontdekt dan hoe hij dit open en dicht kan doen en herhaalt zijn nieuw verworven vaardigheid eindeloos. Hij beleeft zichtbaar pret aan het 'kunnen' en begint stilaan te variëren op het thema. 'Kan ik het ook met één vinger? En met mijn andere hand?' Max wordt wat lossier in de omgang, en durft nu wat meer afstand te nemen van zijn oma. Intussen is het tijd voor Lisa en haar oma om te gaan. Max blijft alleen achter met zijn oma, zijn meter en mij. Oma zet hem in het cirkelvormige kussen en verleidt hem op een kleine afstand met een bal met als doel hem zover te krijgen dat hij zelf uit het kussen klimt. Aanvankelijk blijft hij waar hij is, ook al zie je in zijn ogen het verlangen om de bal te pakken. Dan leunt hij over de cirkel en begint de zoektocht naar hoe hij eruit kan klimmen. Zijn meter windt zich op in wat ze zijn 'luie gedrag' noemt en ik merk op dat hij misschien niet lui is, maar perfectionistisch of faalangstig? Het was me immers al opgevallen dat hij zich bij het stappen al laat vallen nog voor hij echt valt. Zijn meter zucht opgelucht dat zijn vader, haar broer, precies zo is en dat ze Max eigenlijk wel heel sterk in hem herkent. Zo heeft Max elk vuiltje of kruimeltje gezien, wat hij op dat moment ook demonstreert door een kruimeltje met veel gevoel voor precisie van de grond op te rapen. Terwijl we praten, klimt Max helemaal op eigen houtje uit de cirkel, tot groot jolijt van meter en oma. Hij wordt opnieuw in het kussen gezet en beleeft zichtbaar plezier aan het opnieuw en opnieuw uit de cirkel klimmen. In het begin gaat het nog wat onhandig maar hij wordt er steeds beter in. Dan is het ook tijd voor Max om te gaan en de kleine man die eerst niet veel voelde voor De Speelbrug, wil plots niet meer naar huis...

* Omwille van de privacy zijn de namen gewijzigd.

Ten geleide

Als bezoeker van enkele van de ontmoetingsruimtes was ik gecharmeerd door de “magische momenten” die ik er met mijn zoontje mocht beleven. Intussen mocht ik ook de ontmoetingsruimtes achter de schermen beleven als stagiaire en vrijwilliger bij De Speelbrug. Ik dank in het bijzonder Kris Breesch en Lie Gheeraert van De Speelbrug voor hun feedback en begeleiding.

Daarnaast wil ik ook de organisatoren van het Vlaamse Netwerk van Ontmoetingsruimtes en het Antwerpse Netwerk bedanken dat ik op vele studie- en denkdagen en overlegmomenten aanwezig mocht zijn. Ik ben er aangenaam getroffen door de sfeer van samenwerking en de zoekende houding waarmee de deelnemers de ontmoetingsruimtes voortdurend willen optimaliseren.

De laatste maar niet de minste die ik wil bedanken, is Kristien Nys, eindwerkbegeleider, voor het vertrouwen dat zij in mij stelde en de wijze waarop zij mij mijn eigen pad liet bewandelen.

Inhoudstafel

Inleiding.....	10
Deel I: Inventarisatie van de betrokkenen	14
1. Opvoedingsondersteuning vanuit theoretisch en maatschappelijk oogpunt.....	15
1.1. <i>Wat is opvoedingsondersteuning?.....</i>	16
1.2. <i>Legitimering van opvoedingsondersteuning in het algemeen en van ontmoetingsruimtes in het bijzonder .....</i>	19
2. De stad Antwerpen als lokale betrokkene	22
3. De ontmoetingsruimtes.....	24
3.1. <i>Wat is een ontmoetingsruimte?.....</i>	24
3.2. <i>De ontmoetingsruimtes in Antwerpen .....</i>	26
3.3. <i>Andere opvoedingsondersteunende initiatieven .....</i>	30
Deel II: Drie invalshoeken.....	33
1. Waarom ontmoetingsruimtes in een geïndividualiseerde samenleving? Een sociologische en filosofische benadering	34
1.1. <i>De geïndividualiseerde maatschappij.....</i>	34
1.2. <i>Kanttelingen .....</i>	35
1.3. <i>Individualisering en nieuwe vormen van solidariteit .....</i>	38
1.4. <i>Het einde van de grote verhalen en het begin van het postmodernisme .....</i>	39
1.5. <i>Postmodernisme en opvoeding .....</i>	42
1.6. <i>Opvoedingsondersteuning en ontmoetingsruimtes in de postmoderne samenleving.....</i>	45
2. Van samenleving naar individu: een ontwikkelingspsychologische invalshoek	45
2.1. <i>Ontwikkeling van het zelfbeeld .....</i>	46
2.2. <i>Ontwikkeling van het geweten of morele ontwikkeling .....</i>	50
2.3. <i>De gehechtheidstheorie als basis voor de ontmoetingsruimtes .....</i>	53
2.4. <i>De ontwikkeling van het zelfbeeld en het geweten vanuit andere perspectieven .....</i>	55
2.5. <i>De ontmoetingsruimtes bekeken vanuit de psychologie .....</i>	57
3. Kwaliteitszorg	59
3.1. <i>Wat is kwaliteit? .....</i>	59
3.2. <i>Kwaliteitscriteria en –indicatoren op macroniveau .....</i>	62
3.3. <i>Kwaliteitscriteria en –indicatoren op mesoniveau .....</i>	63

3.4. <i>Kwaliteitscriteria en –indicatoren op microniveau</i>	67
3.5. <i>Kwaliteitsbeoordeling bij de spazio insieme</i>	70
Deel III: Toepassing van kwaliteitszorg op de Antwerpse ontmoetingsruimtes	75
1. Visie en doel	76
2. De medewerkers: rol, houding en omkadering	78
3. Methodiek	81
4. Doelgroepen	83
4.1. <i>Algemeen</i>	83
4.2. <i>Kinderen</i>	84
4.3. <i>Enkele bedenkingen en overwegingen wat betreft het doelgroepenbeleid</i>	85
5. Locatie	88
6. Samenwerking	92
Tot slot: Een pleidooi voor ontmoeting en verscheidenheid	94
Bibliografie	99

Inleiding

Ontmoetingsruimtes voor ouder en kind zijn in ons land relatief nieuw en vaak nog weinig bekend. Het gaat om open huizen voor jonge kinderen vergezeld van een ouder of een andere vertrouwde volwassene. Ontmoeting staat daarbij centraal. Kinderen en ouders kunnen er samen spelen, ouders kunnen met elkaar van gedachten wisselen, ervaringen uitwisselen of gewoon even tot rust komen. De medewerkers van een ontmoetingsruimte zorgen voor een warm onthaal en faciliteren het contact tussen de kinderen en de ouders. Waar in Vlaanderen de ontmoetingsruimtes nog maar een recent fenomeen zijn – de eerste ging van start in 1995 (De Speelbrug) – kennen andere landen reeds een lange traditie van initiatieven voor ouders en jonge kinderen. Zo kent men in het Verenigd Koninkrijk *toddler groups* waar ouders met hun peuters muziek spelen, zingen of dansen. In Nederland bijvoorbeeld kent iedereen de peuterspeelzalen en in Frankrijk zijn de *maisons vertes* en in Italië de *spazio insieme* als ontmoetingsruimtes welbekend. België echter heeft in vergelijking met deze landen een sterk uitgebouwd netwerk van kinderdagverblijven en hier gaan peuters ook vroeger naar school. De interesse voor activiteiten met peuters of ruimtes waar je samen met je baby of peuter welkom bent, leek eerder ondergeschikt. Stilaan groeit echter duidelijk de belangstelling om andere ouders te ontmoeten en jonge kinderen in de voorschoolse leeftijd sociale contacten te bieden. Voor deze toenemende interesse zijn diverse redenen te geven, zoals het uitgebreide ouderschapsverlof en de kleiner geworden sociale netwerken. We merken deze groeiende belangstelling inmiddels aan de populariteit van babymassagegroepen, mamacafés en ook aan de eerste peutermuziekgroepjes en -danslessen die hun intrede doen.

Eén initiatief dat reeds lang het belang onderkent van de vroege ouder-kind relatie, zijn de *maisons vertes*. Deze ontmoetingsruimtes voor ouders en hun kinderen komen uit Frankrijk overgewaaid waar ze stevig ingebed zijn in de samenleving. In 1979 werd in Parijs het eerste maison verte opgericht door professionelen uit onder andere de kinderopvang, de verloskunde, de geestelijke gezondheidszorg en de psychoanalyse. Eén van die oprichters was de psychoanalytica Françoise Dolto. In Vlaanderen opende het eerste maison verte de deuren in 1995 in Antwerpen (De Speelbrug), later volgde nog één in Leuven (speelOdroom) en eentje in Destelbergen (Speelcité). Niet alleen op Vlaams niveau maar ook meer lokaal in de stad Antwerpen en vanuit diverse achtergronden en expertise, wordt het belang van de vroege ouder-kind relatie inmiddels door steeds meer organisaties onderkend. Via de inloopteams erkent Kind en Gezin de ontmoetingsruimtes Mut De Muis (Inloopteam Zuidrand), De Speelvijver (Inloopteam-Samik) en Het Speelhuis (Inloopteam Pothoek). In Brussel is recent de ontmoetingsruimte Baboes van start gegaan en zoekt men momenteel een tweede locatie. Verschillende gemeentes en steden laten verstaan interesse te hebben om gelijkaardige initiatieven uit te bouwen en ook een organisatie als Kind en Gezin toont interesse voor een structurele inbedding van de ontmoetingsruimtes.

In 2007 werd een Vlaams Netwerk Ontmoetingsplaatsen voor Kinderen en Ouders opgericht. Dit netwerk is gegroeid uit de vzw Opvoeden in Brussel. Deze vzw werd opgericht na een onderzoek naar de opvoedingsomstandigheden bij Brusselse ouders. De resultaten van dat onderzoek pleiten voor de oprichting van ontmoetingsruimtes waar jonge kinderen en hun ouders andere ouders en kinderen kunnen ontmoeten. Het Vlaams Netwerk Ontmoetingsplaatsen verenigt enkele doelstellingen zoals het uitvoeren van de opdracht van Kind & Preventie omtrent opvoedingsondersteuning door ontmoeting. Daarnaast leidde het onderzoek tot het oprichten van de Brusselse ontmoetingsruimte Baboes en draagt het Vlaams Netwerk bij tot de operationele uitwerking hiervan. Vanuit Kind en Gezin kreeg het Netwerk ook de opdracht mee om de ontmoetingsruimtes structureel te verankeren en nieuwe ontmoetingsruimtes te ondersteunen bij hun uitbouw. Driemaal per jaar wordt een overleg gepland rond thema's zoals deze structurele verankering, diversiteit binnen en afbakening van het concept, vormingsaanbod, bekendmaking via de media, lokale inbedding en evoluties. In het memorandum van Kind en Gezin 2009-2014 werd eveneens een structurele verankering van de ontmoetingsruimtes opgenomen. Ze krijgen in dit memorandum een plaats bij de voorstellen voor preventieve gezinsondersteuning. Meer concreet uit zich dit in de wens om in elke centrumstad de realisatie van een ontmoetingsruimte te stimuleren. In een volgende fase wenst Kind en Gezin deze ruimtes te erkennen en te subsidiëren. Helaas werden deze wensen nog niet opgenomen in het beleid en is er dus nog een hele weg te gaan. In elk geval is er reeds een stap gezet doordat opvoedingsondersteuning door ontmoeting op de agenda is geplaatst. Zowel in het decreet opvoedingsondersteuning als in de evaluatie daarvan wordt het belang van de informele ontmoeting in de opvoeding benadrukt. Naast een Vlaams Netwerk, werd ook een Antwerps Netwerk opgericht. Ook dit is een informeel netwerk voor organisatoren van ontmoetingsruimtes. Beide netwerken willen bijdragen tot het kennismaken van de ontmoetingsruimtes met elkaar, met de visies die men hanteert, de werking in de praktijk en de methodes. Daarnaast staan beide netwerken voor inhoudelijke discussies. Men reflecteert over de visie, de praktijk en de profilering van de ontmoetingsruimtes. Een laatste doelstelling van de netwerken is meer bekendheid geven aan de werkvorm.

Beide netwerken verenigen ontmoetingsruimtes die vanuit verschillende achtergronden gegroeid zijn en organiseren op regelmatige basis studiedagen, denkmiddagen en overlegmomenten om de visies op elkaar af te stemmen en ervaringen uit te wisselen. Een aantal onderwerpen komt zo goed als telkens opnieuw aan bod. Enerzijds tracht men een gemeenschappelijke noemer te bepalen en gaat men op zoek naar wat de essentie van een ontmoetingsruimte precies is. Wat zijn de minimumvoorwaarden om van een ontmoetingsruimte te kunnen spreken? Thema's die aan bod komen zijn onder andere laagdrempeligheid, de niet-adviserende houding van de medewerkers en de vrijblijvendheid van komen en gaan. Zo wordt er gezocht naar een gemeenschappelijke noemer zonder dat daarbij de eigenheid van de individuele ontmoetingsruimtes in het gedrang dreigt te komen. Daarnaast zijn er ook heel wat verschillen op te merken, in visie en in praktijk. Enkele belangrijke thema's of spanningsvelden zijn bijvoorbeeld het doelgroepenbeleid, het al dan niet aanbieden van activiteiten en welk belang men hecht aan de preventieve functie. Nog andere spanningsvelden zijn bijvoorbeeld de gerichtheid op het kind, op de relatie ouder-kind of op het gezin, of men ontwikkeling centraal stelt of opvoeding en of men pedagogische vaardigheden wil aanleren dan wel het opvoedkundig weten van de ouder centraal stelt. Wat de verschillen en de

gemeenschappelijke elementen overschaduw, is het debat omtrent de legitimering van de ontmoetingsruimtes. Zoals we zullen zien in het hoofdstuk omtrent kwaliteitszorg, is er binnen de ontmoetingsruimte weinig meetbaars. De positieve effecten kunnen moeilijk 'bewezen' worden. Eén van de vragen die de ontmoetingsruimtes zich dan ook stellen is hoe zij om kunnen gaan met de spanning tussen de druk vanuit het beleid om hun effecten meetbaar te maken en het bewaken van de eigenheid van de ontmoetingsruimte. Het uitklaren van de verschillen en het zoeken naar een gemeenschappelijke noemer, hoort tot de doelstelling van de beide netwerken. Men leert immers elkaar beter kennen, vergroot de transparantie van het aanbod (zowel voor ouders als professionelen) en stemt het aanbod beter af op elkaar.

Al deze vragen zullen in wat volgt aan bod komen. De focus ligt daarbij op de Antwerpse ontmoetingsruimtes anno 2010. We trachten zowel een gemeenschappelijke noemer te vinden als de verschillen tussen de Antwerpse ontmoetingsruimtes te duiden. De vraag luidt: **hoe kan men kwaliteitszorg gebruiken om het spanningsveld tussen het beleid enerzijds en de eigenheid van een ontmoetingsruimte anderzijds op te lossen? Welke bijdrage kan kwaliteitszorg binnen de ontmoetingsruimtes leveren voor een verdere positionering, profilering en eventueel structurele inbedding in het ruimere landschap van de opvoedingsondersteuning? Hoe draagt kwaliteitszorg in de ontmoetingsruimte bij aan de kwaliteitsvolle ontmoeting voor kinderen en hun ouders of andere opvoeders en hoe vertaalt dit zich in de diversiteit van de ontmoetingsplaatsen?**

In het eerste deel geef ik een overzicht van alle betrokken partijen. We gaan dan kort in op wat opvoedingsondersteuning betekent. In dit deel trachten we reeds een sumiere legitimering te geven van de ontmoetingsruimtes binnen de opvoedingsondersteuning. Als we het over de Antwerpse ontmoetingsruimtes hebben, is het ook van belang om de rol van de stad en haar visie op opvoedingsondersteuning onder de loep te nemen. Hier wordt reeds een aanzet gegeven tot wat een ontmoetingsruimte precies inhoudt, dit zonder al te veel in detail te gaan. U krijgt ook een opsomming van de Antwerpse ontmoetingsruimtes zoals dit landschap er momenteel uitziet. De scheidingslijn is soms moeilijk te trekken en er zullen ook enkele initiatieven vermeld worden die in essentie geen ontmoetingsruimte zijn of het wel zijn maar liever niet zo genoemd willen worden. Om het beeld compleet te maken, voeg ik ook enkele andere opvoedingsondersteunende initiatieven toe die zich tot dezelfde groep van jonge ouders en hun kinderen richten.

Het tweede deel van dit werk biedt een blik op de ontmoetingsruimtes vanuit drie verschillende perspectieven. Omdat er vele invalshoeken zijn om over ontmoetingsruimtes te spreken, mag dit geenszins beschouwd worden als volledig. Het mag duidelijk zijn dat het hier om 'slechts' drie ingangspunten gaat. In het eerste hoofdstuk zoeken we naar een antwoord op de vraag waarom ontmoetingsruimtes een plaats hebben in een geïndividualiseerde samenleving. We trachten een legitimering te formuleren op basis van sociologische en filosofische benaderingen en bekijken de ontmoeting vanuit een macroniveau. Begrippen die aan bod komen zijn individualisering met haar voor- en nadelen, nieuwe vormen van solidariteit en opvoeden in het postmodernisme. Na deze eerste invalshoek dalen we van het macroniveau of het niveau van de maatschappij af naar het niveau van het individu of het microniveau, en zoeken we een legitimering voor de

ontmoetingsruimtes binnen de ontwikkelingspsychologie. Als derde invalshoek wil ik de bijzondere relatie tussen kwaliteitszorg en ontmoetingsruimtes nader bekijken.

Deze laatste invalshoek, namelijk kwaliteitszorg, vormt ook meteen de aanzet voor Deel III van deze eindproef. In dit deel trachten we een antwoord te formuleren op de vraag welke rol kwaliteitszorg kan spelen in de positionering en legitimering van de ontmoetingsruimtes. Kan kwaliteitszorg bijdragen tot profilering en tot structurele inbedding van de ontmoetingsruimtes? Anders geformuleerd, hoe kunnen ontmoetingsruimtes en het beleid zinvol omgaan met de druk om resultaten meetbaar te maken zonder de essentie van de ontmoeting uit het oog te verliezen? In dit deel gaan we dieper in op de gelijkenissen en de verschillen tussen de Antwerpse ontmoetingsplaatsen. Een groot deel van de informatie in dit hoofdstuk komt uit de overlegmomenten en studiedagen alsook uit interviews met de medewerkers en mijn eigen bezoeken tijdens de openingsuren.

Vanuit mijn stage en engagement als vrijwilliger bij De Speelbrug, liet ik mij inspireren voor de keuze van bepaalde begrippen. Zo verkies ik de term ontmoetingsruimte te gebruiken in plaats van ontmoetingsplaats. Zoals Jean-Pierre Van Eeckhout van De Speelbrug me erop wees, duidt het woord ruimte op heel wat meer dan enkel een fysieke plek. Een ontmoetingsruimte biedt niet alleen plaats aan wat tussen mensen gebeurt, maar ook aan ontmoeting van de ouders en kinderen met zichzelf, met hun verlangens en ideeën over opvoeding. Verder gebruik ik eveneens in navolging van De Speelbrug het begrip 'onthaalmedewerker', of kortweg medewerker, waar andere ontmoetingsruimtes misschien eerder de term begeleider zullen kiezen. Op de betekenis en het belang van deze begrippen kom ik verder terug. Zowel ouders als andere opvoedingsverantwoordelijken bezoeken de ontmoetingsruimtes samen met hun kinderen. Waar ouders gebruikt wordt, dient dit dan ook gelezen te worden als 'ouders en/of andere opvoedingsverantwoordelijken'.

Het mag alvast duidelijk zijn dat 'er wat beweegt'. Zoals er in de ontmoetingsruimte iets beweegt tussen ouder, kind en medewerker, zo beweegt er ook heel wat in de wereld van de ontmoetingsruimtes op organisatieniveau. Met deze eindproef wil ik graag bijdragen tot een verder uitdiepen van de reeds bestaande samenwerking tussen de ontmoetingsruimtes. Met pijn in het hart moest ik tijdens het schrijven van deze eindproef telkens opnieuw constateren dat er zoveel zaken onaangeraakt moesten blijven wegens de beperkte tijdsspanne. Er zijn nog heel wat elementen die verder onderzoek of verdere kritische reflectie waard zijn. Ik ben ervan overtuigd dat met de huidige geest van samenwerking die er heerst, ook al deze onderwerpen nog een plaats zullen krijgen in toekomstige overlegmomenten. Waar mogelijk stip ik de thema's aan die nog om verdere uitdieping vragen en hoop van harte dat zij nog aanleiding mogen geven tot verdere reflectie. Het mag meteen ook duidelijk zijn dat omwille van het feit dat de ontmoetingsruimtes nog volop zoekende zijn naar een identiteit, deze eindproef slechts een momentopname kan zijn. Elk overleg en elke studiedag brengt nieuwe ideeën en impulsen en dit werk is dan ook niet meer dan een poging om te schetsen waar men met de Antwerpse ontmoetingsruimtes op dit moment staat.

Deel I

Inventarisatie van de betrokkenen

1. Opvoedingsondersteuning vanuit theoretisch en maatschappelijk oogpunt

Ontmoetingsruimtes zijn moeilijk onder te brengen in een beleids categorie. Algemeen wordt aangenomen dat zij best thuishoren binnen het gezinsbeleid of meer specifiek op de brug tussen kinderopvang en opvoedingsondersteuning. In het decreet opvoedingsondersteuning wordt aan de opvoedingswinkels naast andere functies één taak toegekend die we perfect kunnen toepassen op de ontmoetingsruimtes, namelijk “het stimuleren van ontmoetingen tussen opvoedingsverantwoordelijken met de nadruk op het creëren van sociale netwerken en het bespreekbaar maken van het opvoeden van kinderen bij brede groepen van opvoedingsverantwoordelijken.” Omdat het faciliteren van ontmoeting tussen ouders één van de doelstellingen is van de ontmoetingsruimtes, is dit dus een argument om ontmoetingsruimtes onder te brengen in de categorie van de opvoedingsondersteuning.

Een andere zinvolle categorisatie vinden we bij Nicolina Jorissen, in een eindproef voor het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (2003) waarin zij pleit voor een aanbod wat betreft ontwikkelingsondersteuning naast de gebruikelijke opvoedingsondersteuning. Binnen het huidige aanbod wordt vooral de opvoedingsrelatie ondersteund om via die weg de opvoedingskansen van het kind te optimaliseren. Daarbij is een ondersteuning van de vroegste ouder-kindrelatie in zijn geheel met als doel de ontwikkelingskansen van het kind te optimaliseren evenzeer van belang. Deze ontwikkelingskansen vinden we ook in andere definities van opvoedingsondersteuning terug, zoals bij Bakker (Vandemeulebroecke, Nys, 2002: 12) die opvoedingsondersteuning paart aan ontwikkelingsstimulering. Vandemeulebroecke (Vandemeulebroecke, Nys: 2002: 13) noemt als doel van de opvoedingsondersteuning het bieden van optimale opvoedings- en ontwikkelingskansen. Dit is te realiseren door onder andere voorwaardescheppende maatregelen, en door voorzieningen, activiteiten en structuren die de mogelijkheden van het opvoedingsmilieu aanspreken, verrijken en optimaliseren. Onder de activiteiten rekent Vandemeulebroecke onder andere het informeren, adviseren, vormen, trainen van vaardigheden maar ook het uitbouwen van sociale contacten en het stimuleren van informele zelfhulp. Ontwikkelingsstimulering en opvoedingsondersteuning kunnen niet van elkaar gescheiden worden omdat het optimaliseren van opvoedingskansen ook de ontwikkeling ten goede komt.

Toch is de noemer opvoedingsondersteuning niet geheel zonder gevaar. Zoals Stefan Ramaekers (2009: 10) terecht opmerkt, suggereert de term opvoedingsondersteuning dat opvoeding iets is waarin men juist kan handelen of dat er een juiste manier van handelen bestaat. Met andere woorden, men wil ouders in hun taak professionaliseren. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de zogenaamd empowerende initiatieven als Oefenscholen van de Gezinsbond waar ouders elkaar informeel ontmoeten maar tegelijkertijd begeleid, geïnformeerd en geïnstrueerd worden door deskundigen. Binnen dit discours echter, zijn het net de ontmoetingsruimtes die een tegengewicht willen bieden. Een mooiere naam dan opvoedingsondersteuning, zou dan opvoedingsverrijking kunnen zijn. Omdat de ontmoetingsruimtes steeds ondergebracht worden onder de algemene term opvoedingsondersteuning is het van belang toch even stil te staan bij wat opvoedingsondersteuning is en wat haar redenen van bestaan zijn.

1.1. Wat is opvoedingsondersteuning?

In het Vlaams decreet van 13 juli 2007 wordt opvoedingsondersteuning gedefinieerd als: “de laagdrempelige, gelaagde ondersteuning van opvoedingsverantwoordelijken bij de opvoeding van kinderen”. Met opvoedingsverantwoordelijken worden de houders bedoeld “van het ouderlijk gezag, de natuurlijke personen die een of meer kinderen op duurzame wijze of op regelmatige basis in feite onder hun bewaring hebben of bij wie het kind geplaatst is door bemiddeling of ten laste van een overheid, en de professionelen of vrijwilligers die op grond van hun activiteiten mee verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van meerdere kinderen”.

Opvoedingsondersteuning is het minst nieuw voor wat betreft de ondersteuning van gezinnen in moeilijke opvoedingssituaties. Kind en Gezin noemt dit een remediërende visie waarbij men door ondersteuning wil vermijden dat problematische opvoedingssituaties verder escaleren. We zouden hier het onderscheid kunnen maken tussen opvoedingshulp en opvoedingsondersteuning. Opvoedingsondersteuning richt zich dan tot alle ouders met vragen omtrent het dagelijks opvoeden, terwijl opvoedingshulp zich situeert in de hulpverlening. Nochtans is dit onderscheid niet zo makkelijk te maken. Zo zijn er opvoedingsondersteunende initiatieven die zich enerzijds richten op algemene opvoedingsvragen, maar tegelijkertijd ook niet openstaan voor alle ouders. Vandebroeck (2007b: 14) geeft daarbij als voorbeeld de Inloopteams. Er is dus geen duidelijke grens te trekken tussen de ondersteuning en de hulp. Ook de stad Antwerpen op haar beurt, zoals we verder zullen zien, maakt in haar visietekst omtrent opvoedingsondersteuning het onderscheid tussen opvoedingsinterventies in de hulpverlening en de algemene opvoedingsondersteuning.

Opvoedingsondersteuning kan tevens gezien worden als een belangrijke vorm van preventie. Zoals we verder zullen zien, wordt preventie binnen de ontmoetingsruimtes niet als eerste doelstelling vooropgesteld maar spreekt men eerder van preventieve effecten. Veel is gelegen aan de invulling die men geeft aan het begrip preventie. Françoise Dolto bijvoorbeeld – een van de grondleggers van de ontmoetingsruimtes – spreekt van het voorkomen van psychosociale problemen door de ondersteuning van de vroege ouder-kind relatie. Verhegge (2002: 152) omschrijft deze preventieve rol van opvoedingsondersteuning als volgt: “Het gaat er dan om dat opvoedingsondersteuning niet alleen belangrijk is voor gezinnen die moeilijkheden ervaren met betrekking tot hun opvoedingssituatie, maar ook voor gezinnen waar (nog) geen problemen worden ervaren.” Op deze preventieve invulling van opvoedingsondersteuning komt echter ook kritiek. Zo meent Bouverne-De Bie dat het recht van het kind geconcretiseerd wordt in termen van “opvoedingsplichten van ouders” mét de bijkomende mogelijkheid dat de overheid kan tussenkomen als de ouders deze plichten niet of onvoldoende vervullen. In deze context spreken Van Crombrugge en Vandemeulebroecke (2002: 71) van een opvoedingsondersteuning die *deficiency oriented* is, of met andere woorden gericht op de tekorten van de ouders, gericht op de problemen binnen het gezin. Michel Vandebroeck sprak tijdens de studiedag Tussen Schoot en School (oktober 2009) – georganiseerd door De Speelbrug omtrent de ontmoetingsruimtes - over de paternaliserende, bevoogdende rol van de overheid. Preventie is volgens hem een pervers begrip omdat het inhoudt dat er een overkoepelende instantie is die pretendeert te weten hoe het moet en die voorschrijft wat een ideale opvoeding is.

Vandenbroeck sprak op diezelfde studiedag van een trend, namelijk dat men recent meer en meer de neiging heeft om de verantwoordelijkheid bij de ouders te leggen in plaats van bij bredere maatschappelijke fenomenen. Als voorbeeld geeft hij onder andere de rellen in de banlieues van Parijs aan waarbij zelfs de Franse president de ouders van het “racaille” met de vingers wees. Ook in België merken we deze trend op wat zich uit in het debat rond het al dan niet verplicht maken van oudercursussen voor ‘onverschillige ouders’ (een initiatief dat inmiddels niet meer gefinancierd wordt), de verlaging van de schoolplicht of het verlies van de schooltoelage naargelang de vastgestelde afwezigheden. Dit zijn allemaal voorbeelden van hoe men ouders op de vingers wil tikken en terug bij hun verantwoordelijkheid wil brengen. Dit kan leiden tot een culpabilisering, in het bijzonder van ouders in risicosituaties. De idee van preventie als één van de taken van de opvoedingsondersteuning past ook binnen deze visie. Maar is dat wat de ouders zelf zoeken of verlangen?

De visie op opvoedingsondersteuning van Stefan Ramaekers (2009) sluit daar mijns inziens bij aan. Hij meent dat de aandacht van opvoedingsondersteuning te zeer ligt bij het identificeren en voorkomen van problemen. Zelfs initiatieven zoals Bijtanken over opvoeding@home van de Gezinsbond, waar ouders samenkomen om met elkaar over opvoeding te praten, zitten volgens hem nog te veel in het schuitje van ‘iets leren’ en het voorkomen van problemen. Om het met de woorden van Ramaekers (2009: 10) te zeggen: “Men creëert het idee dat opvoeden iets is waarin men juist kan handelen, of sterker nog, dat er een juiste manier van handelen bestaat. Als je maar de juiste kennis over opvoeding bezit, dat zal je het ook op de correcte wijze aanpakken (...)” Als je de redenering van Ramaekers door zou trekken, zou dit soort opvoedingsondersteuning in plaats van opvoedingsonzekerheid te verhelpen ze zelfs nog kunnen versterken. De focus ligt volgens hem dan ook te veel op het uit de wereld helpen van opvoedingsonzekerheid, iets wat er best niet zou zijn. De nadruk is te veel komen liggen op vaardigheden en technieken in plaats van op het alledaagse wat opvoeden is. Wat Ramaekers dan wel verstaat onder opvoedingsondersteuning, sluit mijns inziens dicht aan bij de essentie van de ontmoetingsruimtes, namelijk informele opvoedingssteun die gezinnen onderling bieden. Ramaekers (2009: 15) verwoordt dit als volgt: “We moeten ouders dan ook de ruimte blijven geven om dit mogelijk te maken. Dat wil zeggen: confrontaties met opvoeding – het waarom en het waartoe, niet het hoe – faciliteren, zonder dat daar vooraf bepaalde doelen en de dwang van het ‘juiste handelen’ aan gekoppeld zijn.” Opvoedingsondersteuning wordt dan zorgen of in het Engels *caring* voor ouders en kinderen, ruimte en tijd creëren om samen te zijn, in plaats van *curing*, het voorkomen en genezen van problemen.

Naast deze probleemgerichte opvoedingsondersteuning is er immers ook nood aan opvoedingsondersteuning die niet vertrekt van de problemen maar volgens Van Crombrugge (2002: 71) “juist een aangrijpingspunt zoekt bij het verlangen van heel wat ouders om hun gezinsleven te verbeteren en de relatie met hun kinderen op een meer verantwoorde wijze vorm te geven.” We spreken dan van een opvoedingsondersteuning die *growth oriented* is. Hier is dus geen paternaliserende rol weggelegd voor de overheid maar gaat men uit van de krachten van de gezinnen zelf. Deze aanpak past mijns inziens beter in de huidige visie op hulpverlening waar men empowerment wil benadrukken en waar men oplossingen niet voorschrijft maar vanuit de persoon zelf laat komen. Opvoedingsondersteuning is dan immers niet langer gericht op het verhelpen van

een probleem (een tekort) maar eerder op het ontwikkelen van de mogelijkheden, de krachten van het gezin. In plaats van te spreken van een preventieve benadering komen we zo uit bij wat Van Crombrugge en Vandemeulebroecke (2002: 81-82) de 'optimaliserende oriëntatie' van opvoedingsondersteuning noemen. In deze context spreken we dus eerder van een groeimodel dan van een model gericht op tekorten. Dit is ook het model dat we terugvinden in de visie op opvoedingsondersteuning van de stad Antwerpen zoals we verder zullen zien.

Er is dus zowel opvoedingsondersteuning nodig die zich richt tot ouders en kinderen in probleemsituaties als opvoedingsondersteuning die zich richt tot alle gezinnen, los van problematische situaties. Opvoedingsondersteuning zouden we op een continuüm kunnen plaatsen tussen beide extremen, tussen enerzijds een algemene ondersteuning van alle gezinnen en anderzijds de hulpverlenende interventie. Zoals we verder zullen zien, bevinden ook de ontmoetingsruimtes zich op dit continuüm. Sommigen zijn sterk gericht op bepaalde kwetsbare doelgroepen en zijn niet terughoudend om het begrip preventie te gebruiken, terwijl anderen zich tot alle gezinnen richten en het recht op ondersteuning in de vorm van een informele ontmoeting zullen benadrukken eerder dan de preventieve effecten. De algemene tendens binnen de ontmoetingsruimtes is echter zich aan te sluiten bij dit groeimodel. Eén van de centrale pijlers is immers het ruimte bieden aan het eigen opvoedkundig weten van de ouders en het op de achtergrond plaatsen van de pedagogische kennis en ervaring van de medewerkers.

Een interessante visie op de preventieve functie van opvoedingsondersteuning vinden we bij Hermanns (1995: 17-33). Hij onderscheidt twee vormen van preventie, namelijk de traditionele en de contextgerichte preventie. De traditionele preventie staat daarbij voor het doelgericht werken, wat we met de woorden van Vandebroeck op de studiedag bevoogdend kunnen noemen. Contextgerichte preventie daarentegen is gericht op de opvoedingsvoorwaarden en neemt de vragen van de ouders als uitgangspunt. Preventie in deze zin is dan het creëren van de omstandigheden die risico- en stressfactoren in de leefomgeving minimaliseren en sociale ondersteuning maximaliseren. In plaats van bevoogdend en wat Hermanns anti-emancipatorisch noemt, kan opvoedingsondersteuning een preventieve rol spelen die vraaggestuurd en emancipatorisch is. In de context van de ontmoetingsruimtes is het dan ook deze definitie van preventie die in acht genomen moet worden.

Opvoedingsondersteuning wordt ook wel eens een containerbegrip genoemd en is inderdaad heel ruim op te vatten. Uit het voorgaande – we lezen dit ook bij De Munter (2004:14) - mag alvast blijken dat er geen eenduidige begripsafbakening is van opvoedingsondersteuning en preventie en dat zowel beleid, als aanbieders en ouders deze begrippen anders kunnen interpreteren en invullen. Zo bijvoorbeeld hoort kinderopvang strictu sensu niet tot de opvoedingsondersteuning, maar wordt dit wel zo door de ouders ervaren. Bovendien richt opvoedingsondersteuning zich ook op professionelen (zie decreet). Binnen de opvoedingsondersteuning nemen de ontmoetingsruimtes bovendien een heel unieke positie in doordat zij zich niet enkel richten tot de ouders maar eveneens tot de kinderen zelf. Er is mijns inziens ruimte voor en nood aan opvoedingsondersteuning in al haar gradaties – van algemene ondersteuning tot hulpverlening – maar de ontmoetingsruimtes sluiten best aan bij het groeimodel, zoals dat ook zo wordt aangegeven in de discussietekst van het Vlaamse netwerk. De ontmoetingsruimtes vanuit hun unieke positie kunnen binnen het geprofessionaliseerde

landschap van de opvoeding ruimte bieden aan het dagelijkse, gewone opvoeden, in het hier-en-nu, zonder een ideaal model van opvoeding voor te staan. Waar ruimte is om 'gewoon op te voeden' kan het vertrouwen in het eigen opvoedkundig weten groeien. Waar opvoedingsonzekerheid mag bestaan, kan ze aanvaard worden als een vanzelfsprekend onderdeel van wat opvoeden is.

1.2. Legitimering van opvoedingsondersteuning in het algemeen en van ontmoetingsruimtes in het bijzonder

Opvoedingsondersteuning lijkt zijn legitimering te vinden in de verander(en)de maatschappelijke context. Colpin en Vandemeulebroecke (2002: 31) zien dat ouders vandaag geconfronteerd worden met een waaier aan mogelijke levensstijlen. Deze ouders hebben wat betreft opvoeding geen eenduidige modellen meer voorhanden en moeten zelf vorm geven aan de opvoeding die zij wensen te geven. Zij kunnen daarbij minder dan vroeger steunen op gewoontes of tradities. Daarnaast is er ook sprake van een toegenomen individualisering die zich onder andere uit in het feit dat het gezin een minder nauwe band heeft dan vroeger met de ruimere familie of gemeenschap. Gezinnen van vandaag missen vaak de ondersteuning van een sociaal netwerk.

Maar ook de socialisering van de kinderen is een grote vraag van alle ouders. Volgens Vandenbroeck (2007a: 75) en vele anderen is het immers pas in relatie tot anderen dan we onze identiteit ontwikkelen en onszelf kunnen ontplooien. Vroege sociale ervaringen aanbieden aan kinderen – samen met andere kinderen en volwassenen – is daarom ook van groot belang. Ook hier ligt een maatschappelijke trend aan de basis: gezinnen tellen immers minder kinderen dan vroeger. Kinderen hebben bijgevolg minder broers en zussen en daarenboven is het leeftijdsverschil tussen de kinderen van één gezin toegenomen. Daarom is het niet meer zo vanzelfsprekend dat kinderen thuis sociale vaardigheden kunnen leren. Als deze kinderen niet naar een kinderdagverblijf gaan, missen ze cruciale momenten tot socialisering. Uit het onderzoek "Opvoeden in Brussel" en uit mijn praktijkervaring bij De Speelbrug blijkt duidelijk dat deze sociale contacten voor de ouders vaak de hoofdmotivatie vormen om van een ontmoetingsruimte gebruik te maken.

Zoals reeds eerder gezegd, moet er een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen opvoedingsonzekerheid en opvoedingsproblemen. Opvoeden is geen gemakkelijke taak en het is dus evident dat ouders met vragen en twijfels zitten. Dit wil niet zeggen dat er ook opvoedingsproblemen zijn. Integendeel, opvoedingsonzekerheid maakt deel uit van elke opvoeding en is eerder schatplichtig aan de idee dat ouders zo goed mogelijk willen opvoeden. Zij willen geconfronteerd worden met hoe anderen het doen (cfr. de vrije confrontatie zoals beschreven in het onderzoek "Opvoeden in Brussel" waarover verder meer) en zoeken bevestiging dat ze goed bezig zijn. Ze stellen vragen vanuit de bezorgdheid zo goed mogelijk op te voeden. Uit diverse onderzoeken (o.a. Colpin, H., 2002: 40-41) blijkt dat ouders vooral het contact met andere ouders daarbij als nuttig ervaren. We horen hier een duidelijk pleidooi om dit sociale contact met andere ouders te faciliteren.

Het onderzoek van Michel Vandenbroeck voor het project “Opvoeden in Brussel” sluit nauw aan bij deze conclusies. Ouders zijn niet zozeer vragende partij voor preventie maar wel voor welzijnsbevordering. Ook uit dit onderzoek blijkt immers dat opvoedingsonzekerheid niet zozeer als een probleem wordt ervaren. Wat wel tot opvoedingsstress leidt (te onderscheiden dus van de onzekerheid), is het ontbreken van sociale netwerken. In “Opvoeden in Brussel” spreekt men van formele en informele sociale ondersteuning. Formele sociale ondersteuning betreft de voorzieningen waar de ouders advies vragen en krijgen. De informele sociale ondersteuning situeren we in de netwerken van vrienden en familie. Deze informele bronnen van steun en informatie worden het meest gebruikt. Getuige daarvan het succes van internetfora zoals Negenmaanden.com, fora die niet geleid worden door deskundigen maar waar ouders elkaar met raad en daad bijstaan. Ouders willen graag geconfronteerd worden met hoe andere ouders opvoeden. Volgens Vandenbroeck (2007b: 66) zijn veel allochtone ouders vragende partij om hun netwerk niet alleen te vergroten maar ook te diversifiëren “precies om de vrije confrontatie tussen verschillende opvoedingsstijlen mogelijk te maken.” Dit zou – zoals we verder zullen zien – een pleidooi kunnen zijn voor een doelgroepenbeleid binnen de ontmoetingsruimtes dat streeft naar een sociale mix.

De sociale netwerken van de ouders zijn gerelateerd aan inkomen, werk en origine. Bij allochtonen bijvoorbeeld stellen we vast dat het netwerk kleiner is omdat vaak de grootouders nog in het land van herkomst wonen. Ouders die besluiten enkele jaren thuis te blijven om de kinderopvang op zich te nemen, kampen ook vaak met een beperkt sociaal netwerk. Ook de netwerken van de kinderen zelf vinden ouders belangrijk. Zij uiten ongenoegen over het feit dat er onvoldoende plekken zijn waar kinderen samen kunnen spelen en vinden de publieke plaatsen vaak te gesegregeerd en ervaren het als moeilijk om er contacten te leggen. Hoogopgeleide ouders worden vaker geassocieerd met een uitgebreider sociaal netwerk terwijl families uit risicobuurtten aangeven minder op de steun van informele netwerken te kunnen rekenen. Uit het onderzoek “Opvoeden in Brussel” blijkt dat er vooral bij ouders van allochtone origine en van een lagere socio-economische status – maar zeker niet uitsluitend – een vraag is naar ontmoetingsruimtes om hun informele netwerk te kunnen uitbreiden. Volgens Vandenbroeck willen ouders dus eerder welzijnsbevordering dan preventie en is het de taak van de opvoedingsondersteuning om een evenwicht te zoeken tussen de individuele, adviserende aanpak enerzijds en gemeenschapsvorming anderzijds. Het is deels binnen dat concept van gemeenschapsvorming, het uitbreiden van de sociale netwerken dus, dat de ontmoetingsruimte haar legitimering vindt.

Sommige ontmoetingsruimtes richten zich tot een specifieke doelgroep, anderen kiezen voor een sociale mix. Op dit punt wil ik verder ingaan in het laatste deel van deze eindproef. Toch is hier een legitimering voor de keuze van opvoedingsondersteuning voor specifieke doelgroepen op zijn plaats. We gaan hier even kort in op de specifieke kwetsbaarheden van twee van de vooraf geïdentificeerde risicogroepen, namelijk de allochtone kinderen en de kansarme kinderen. Ik baseer me daarvoor op Meurs & Jullian (s.a.: 123-127). Uit onderzoek blijkt immers dat allochtone kinderen tijdens hun eerste drie levensjaren een achterstand oplopen wat betreft cognitie en taal, terwijl zij wat betreft sociaal-emotionele ontwikkeling het minstens even goed doen als autochtone kinderen en soms zelfs beter. Cognitie en taal zijn risicofactoren en men tracht ze aan te pakken via de beschermende factor van de sociaal-emotionele ontwikkeling waarin de vroege ouder-kind relatie centraal staat. Voor

kansarme kinderen geldt dan weer dat zij in de eerste drie levensjaren een ontwikkelingsachterstand vertonen op alle domeinen. Het aanbod naar kansarme ouders moet dan ook meer algemeen zijn en niet enkel gericht op cognitie- en taalontwikkeling. Ook hier vinden de ontmoetingsruimtes hun legitimering. Het is immers aangetoond dat bijvoorbeeld de allochtone kinderen die de ontmoetingsruimte van het Eerste Stappen-programma regelmatig bezoeken, op drie jaar beter scoren wat betreft cognitie en taal. Voor de kansarme kinderen geldt dat een programma als De Eerste Stappen voor een aantal onder hen de risicofactoren wegneemt, voor anderen onder hen ze minder omvattend maakt, maar algemeen blijft gelden dat voor hen de ontwikkelingsrisico's toch groot blijven. Preventie in de zin van het minimaliseren van risico- en stressfactoren, wat Hermanns (1995: 17-33) contextgerichte preventie noemt, is voor deze doelgroepen dus zeker aangewezen en treedt sterker op de voorgrond bij bijvoorbeeld De Eerste Stappen dan bij andere ontmoetingsruimtes.

Zoals eerder gezegd, beperken we ons in dit werk tot de ontmoetingsruimtes. Speeltuinen en kinderopvang zijn echter ook plaatsen waar ouders en kinderen elkaar ontmoeten. De kinderopvang ten eerste is immers een plek voor ouders om elkaar te ontmoeten, een plek waar kinderen hun eerste stapjes zetten los van de ouder, waar ze leren delen, samenspelen en ruzie maken... De kinderopvang bereikt echter niet alle ouders en dat is ook niet haar intentie. Er is een groep van niet-werkende ouders (vooral moeders) die veel tijd alleen doorbrengen met hun kind(eren). Vooral zij hebben nood aan dergelijke ontmoetingsruimtes. Er zijn daarnaast ook de informele plaatsen van ontmoeting zoals parken en speeltuintjes maar vaak wordt geopperd dat deze gesegregeerd zijn en dat het moeilijk is om contacten te leggen met andere ouders. Op die manier mist men de confrontatie met andere opvoedingsstijlen en de steun van de herkenning. Er is dus vanuit de overheid een formeel initiatief nodig als een ontmoetingsruimte om de informele contacten tussen verschillende lagen van de bevolking te bevorderen. Bovendien geeft de ontmoetingsruimte de bijkomende garantie dat er medewerkers zijn die mee een oogje in het zeil houden en dat er enkele regels gelden waaraan alle ouders en kinderen zich dienen te houden. De ontmoetingsruimte geeft een extra veiligheid en geborgenheid die deze vroege relatie tussen ouder en kind faciliteert. Praktisch wordt erop toegezien dat kleine kruipertjes veilig zijn voor de fietsjes van de al wat grotere kinderen. Een mama kan al eens gauw het toilet bezoeken zonder haar hele hebben en houden (tas, buggy, kind...) mee te moeten zeulen. Bovenal echter biedt de ontmoetingsruimte kansen om als ouder met andere ouders te praten en om als kind met andere kinderen in contact te komen. Zowel ouders als kinderen kunnen in een warme omgeving hun verhaal kwijt, even op adem komen of gewoon genieten van het samenzijn. Kortom, de meerwaarde van de ontmoeting in een ontmoetingsruimte versus de ontmoeting in de speeltuin of in het park situeert zich in de extra diepgang die de medewerkers kunnen bieden en in het gevoel van veiligheid en geborgenheid. Hoewel het uitbreiden van de sociale netwerken veelal niet de eerste bekommernis is van de ontmoetingsruimtes, is het toch vaak een van de redenen waarom ouders naar een ontmoetingsmoment komen en is het zeker een meerwaarde in onze sterk geïndividualiseerde maatschappij.

2. De stad Antwerpen als lokale betrokkene

Aangezien het Vlaams decreet de opvoedingsondersteuning situeert binnen het lokaal sociaal beleid, bekijken we het lokaal sociaal beleidsplan (2008) van de stad zelf naderbij. Opvoedingsondersteuning komt daarin echter nog weinig aan bod en het is aangewezen dieper in te gaan op de visietekst betreffende opvoedingsondersteuning. Deze is niet te vinden in het lokaal plan maar wel op de site <http://opvoeding.antwerpen.be>.

Eerst en vooral bekijken we kort het demografisch profiel van de stad zoals beschreven in de omgevingsanalyse in het lokaal sociaal beleidsplan. Antwerpen rekenen we bij de grootsteden en deze hebben te kampen met specifieke problemen. Zo kent deze stad een hoog aantal allochtonen en alleenstaanden, risicogroepen die meer kans hebben op een laag inkomen, op werkloosheid en schoolachterstand. Antwerpen kent ook een hoge armoedegraad die gerelateerd wordt aan de hoge werkloosheid die 12,4% bedraagt tegenover 6% in de rest van Vlaanderen. Een ander probleem waarmee de stad te kampen heeft, maar dat moeilijker in cijfers te vatten is, is de moeilijkere schoolloopbaan van de Antwerpse jongeren (zie het hoge aandeel van jongeren in het buitengewoon onderwijs enerzijds en het grote aantal jongeren dat een schoolse vertraging oploopt anderzijds). Een andere vaststelling is dat Antwerpen een groter aantal sociale woningen kent dan de rest van Vlaanderen.

Uit het lokaal sociaal beleidsplan leiden we verder af dat Antwerpen in 2007 226.702 gezinnen telde met een gemiddelde grootte van 2,06 personen. Een kleine 40% van de Antwerpse huishoudens bestaat uit alleenstaanden en iets meer dan 8% zijn eenoudergezinnen. Dit hoge aantal alleenstaanden is typerend voor de grote steden. Er zijn evenveel gehuwden met als zonder kinderen, namelijk elk 18%.

In het lokaal sociaal beleidsplan worden drie demografische evoluties toegelicht waarvan er twee van belang zijn in het kader van dit werk omdat deze evoluties uitdagingen zijn voor de opvoedingsondersteunende initiatieven. Ten eerste is er de vergroening. Dit wil zeggen dat de Antwerpse bevolking een sterke verjonging kent, voornamelijk in de leeftijdscategorie van de 0- tot en met 4-jarigen. Het hoeft geen betoog dat men hier een legitimering vindt voor een opvoedingsondersteunend beleid. Binnen alle en dus ook binnen deze jonge leeftijdsgroep neemt bovendien het aantal allochtonen toe. Dat brengt ons bij de tweede demografische evolutie. In vergelijking met de rest van Vlaanderen kent Antwerpen een groter aandeel inwoners met een vreemde nationaliteit. Vooral het percentage inwoners van buiten de EU ligt veel hoger, namelijk 8% in Antwerpen tegenover 2% in de rest van Vlaanderen. In sommige Antwerpse buurten is tot 30% van de bevolking van niet Europese origine. Verder lezen we in dit beleidsplan (2008: 36) dat "allochtonen, van buiten de EU, [...] in verhouding een significant hogere werkloosheids- en kansarmoedegraad [hebben], een grotere onderwijsachterstand enzovoort." Er wordt dan ook gesproken over een extra inzet om voor de hand liggende hindernissen zoals taal, culturele verschillen en discriminatie te verminderen.

De stad Antwerpen wil “de cirkel van de armoede doorbreken”. Zo wil men bijvoorbeeld de schoolparticipatie verhogen en benadrukt het sociaal plan dat vooral voor kansarmen en voor kinderen die thuis niet in het Nederlands opgevoed worden, het kleuteronderwijs een belangrijke rol speelt. Ouders moeten daar goed bij begeleid worden en het is op dit vlak dat onder andere de diensten voor opvoedingsondersteuning in beeld komen. Een korte samenvatting uit het beleidsplan (2008: 118) luidt als volgt: “Opvoedingsondersteuning richt zich naar alle lagen van de bevolking. Voor kansengroepen komt er een aparte aanpak met specifieke acties. We houden rekening met de diversiteit van de bevolking.”

Opvoedingsondersteuning wordt, zoals eerder geschreven, nog stiefmoederlijk behandeld in dit beleidsplan. Er is sprake van de inmiddels opgerichte opvoedingswinkel, van het informerende aspect van opvoedingsondersteuning en van de noodzaak aan laagdrempelige initiatieven. Daarbij spreekt men vooral over de sociale functie van de kinderopvang, bijvoorbeeld middels het oprichten van moedergroepen in de kinderdagverblijven. Een meer gedetailleerde invulling van opvoedingsondersteuning vinden we op de website van de stad Antwerpen rond opvoeding, een site waarmee de stad ouders en professionelen een hulpmiddel wil bieden in het opvoedingsproces. Hier vinden we ook de visie op opvoedingsondersteuning van de stad terug. De stad sluit zich aan bij de definitie van Vandemeulebroecke en De Munter (2004) die opvoedingsondersteuning omschrijven als het “op intentionele wijze steun bieden aan ouders (c.q. ouderfiguren) bij hun opdracht en taak als opvoeders (...)”. De stad gaat ervan uit dat er heel wat andere initiatieven of activiteiten opvoedingsondersteunende effecten kunnen hebben, maar dat deze niet de focus zijn van de visie van de stad.

De stad benadrukt ook dat een zinvolle opvoedingsondersteuning voor alle gezinnen, in welke vorm dan ook, een aantal zaken moet erkennen. Ten eerste is er het belang van de gezinsopvoeding, niet alleen voor de kinderen maar evenzeer voor volwassenen en bij uitbreiding voor de hele samenleving. Daarnaast dienen opvoedingsondersteunende initiatieven, of een opvoedingsondersteunend beleid rekening te houden met de pedagogische verantwoordelijkheid van de ouders, maar ook met hun verlangen en hun bekwaamheid om de relatie met hun kinderen aan te gaan. Ten derde is opvoedingsondersteuning een recht. Ouders hebben – zonder dat zij daarom problemen ervaren – vragen over het dagelijkse opvoeden. Als laatste aspect moet opvoedingsondersteuning rekening houden met het recht van de gezinnen op de aandacht van de samenleving voor de realisatie van de randvoorwaarden om te kunnen opvoeden.

Met opvoedingsondersteuning doelt de stad op die maatregelen, voorzieningen en structuren die doelbewust en systematisch bovenstaande doelstellingen trachten waar te maken. De stad sluit zich aan bij de idee dat opvoedingsondersteuning niet dient uit te gaan van problematische situaties maar van de onzekerheid die inherent is aan het opvoeden en een uiting is van het zo goed mogelijk willen opvoeden. De visie van de stad erkent een groeiende nood aan ondersteuning als gevolg van een aantal maatschappelijke evoluties zoals het verminderde sociale netwerk, de complexere samenleving, het wegvallen van de traditionele rollenpatronen, de toenemende diversiteit aan gezinsvormen en de toenemende invloed van de media. De stad erkent dat opvoedingsondersteuning een recht is en ziet een belangrijke taak weggelegd in de preventie, maar

benadrukt tegelijkertijd dat een eenzijdig beklemtonen van de preventieve functie vermeden moet worden.

3. De ontmoetingsruimtes

3.1. Wat is een ontmoetingsruimte?

Ontmoetingsruimtes zijn open huizen voor kinderen van 0 tot 3 jaar (soms ouder), vergezeld van één of beide ouders of een andere vertrouwde volwassene, bijvoorbeeld een oppas of een grootouder. Deze onthaalruimtes zijn niet te verwarren met een kinderopvangdienst aangezien de vertrouwde volwassene altijd aanwezig blijft. Tijdens deze speel- of ontmoetingsmomenten zijn altijd medewerkers aanwezig en de ruimtes zijn kindvriendelijk en veilig ingericht. De aanwezigheid van deze medewerkers of begeleiders is geenszins bedoeld om advies te geven vanuit een zekere opvoedingsvisie. Hun deskundigheid speelt zich eerder af op het vlak van het faciliteren van de groepsprocessen, het verzorgen van een warm onthaal en het creëren van een veilige en geborgen ruimte. Zoals we verder zullen zien is eerder hun houding belangrijk dan hun kennis.

Het voornaamste doel van deze projecten is een ruimte creëren waar kinderen en volwassenen in een ontspannen en ongedwongen sfeer sociale contacten kunnen leggen. Voor de kinderen creëert men zo gelegenheid om te spelen in een veilige omgeving met aangepast speelgoed en met andere kinderen. Tegelijkertijd wil men op deze manier de overgang naar de peuterschool of kleuterschool vergemakkelijken. Met andere woorden, men faciliteert de socialisatie van het kind. Het leert wennen aan vreemde volwassenen en kinderen en zet de stap van het gezin naar de grotere samenleving. Kinderen die thuis als taal niet het Nederlands hebben, komen in contact zowel met onthaalmedewerkers als met andere volwassenen en kinderen die wel Nederlands praten. Ze ontwikkelen sociale vaardigheden in het spel met anderen. Ze leren ruzie maken en weer bijleggen, delen, hun beurt afwachten... Kinderen die thuis weinig ruimte hebben of weinig aan hun leeftijd aangepast speelgoed, krijgen in de ontmoetingsruimtes meer mogelijkheden aangeboden. Kinderen leren op eigen benen staan en de eerste stappen te zetten los van de ouder. Ook leren kinderen in de ontmoetingsruimtes omgaan met de regels van de groep. Daartoe werkt men in de ruimtes vaak met een beperkt aantal logische regeltjes omtrent bijvoorbeeld het gebruik van het speelgoed, eten aan tafel enzovoort.

Wat betreft de ouders legt men de nadruk op ondersteuning. De onthaalruimtes willen een plek zijn waar ouders met hun kinderen anoniem en vrijblijvend terecht kunnen, met twijfels of vragen omtrent opvoeding, om even op adem te komen, om andere ouders te leren kennen, om met hun kind te spelen of juist de ruimte vinden om even op adem te komen. Ouders worden uitgenodigd om met elkaar te praten en elkaar te confronteren met verschillende opvoedingsstijlen of juist herkenning te vinden in elkaars verhalen. Medewerkers zullen een vraag die aan hen gericht is, proberen niet rechtstreeks te beantwoorden maar open te trekken naar de groep of terug te brengen naar de vrager zelf. Vandenbroeck (2007b: 77) spreekt in deze context over de vrije

confrontatie: “In elk geval (of ouders nu met elkaar praten of niet) is de ontmoetingsplaats een plaats van vrije confrontatie. Ouders worden immers onwillekeurig geconfronteerd met andere opvoedingsstijlen van andere ouders. Die confrontatie is vrij, omdat ze niet gestuurd wordt, er geen oordeel of duiding bij gegeven wordt en ouders dus zelf uitmaken wat ze met die confrontatie doen.” Een dergelijke confrontatie zet aan tot nadenken over de eigen opvoedingsstijl. Kortom, het ontmoetingsmoment is een gelegenheid om andere ouders te leren kennen en te ondervinden dat je als ouder niet alleen bent met je twijfels en vragen. Waar de ontmoeting vrijblijvend is in de zin van mogen komen en gaan wanneer je wil en de afwezigheid van georganiseerde activiteiten, is ze echter niet vrijblijvend wat betreft de confrontatie. Een confrontatie vraagt immers engagement, een nadenken over je eigen visies op opvoeding en je eigen betekenisgeving. Het voorgaande mag echter niet geïnterpreteerd worden als zou in de ontmoetingsruimte de nadruk liggen op het problematische van het opvoeden. Het tegendeel is waar: het is net in deze ontmoetingsmomenten dat er ruimte gemaakt wordt voor het alledaagse van de opvoeding en het plezier van het gewoon samenzijn. De ontmoeting is niet doelgericht maar een gebeuren in het hier-en-nu.

Belangrijk in de werking van de ontmoetingsruimtes is de laagdrempeligheid. Deze vertaalt zich in het feit dat al deze projecten gratis toegankelijk zijn of slechts een kleine bijdrage vragen. De meeste projecten zijn bovendien vrij toegankelijk en er hoeft dus geen afspraak gemaakt te worden. Ook hier bestaat echter discussie over, zoals we verder zullen zien. Verdere factoren die bijdragen tot deze lage drempel, zijn de vlotte bereikbaarheid en de gegarandeerde anonimiteit (zonder evenwel te verzanden in een ‘anoniem’ ontmoeten). Net die gegarandeerde anonimiteit botst met de wensen van het beleid. Hoe kunnen we immers het doelgroepenbeleid evalueren – wat deel is van kwaliteitszorg – als we de achtergronden van de bezoekers niet kennen? Een registratie echter zou volledig indruisen tegen de essentie van de ontmoetingsruimte waarvan anonimiteit juist een wezenlijk onderdeel is. Ook hier gaan we verder nog op in.

Samengevat kunnen we stellen dat in de werking van deze ontmoetingsruimtes twee pijlers centraal staan. Op de eerste plaats komt de ontmoeting: ouders kunnen ervaringen uitwisselen met andere ouders, tijd vinden om met hun kind te spelen of tot rust te komen. Het kind kan op zijn beurt wennen aan het gezelschap van andere kinderen en vreemde volwassenen. Men verbreedt het sociale netwerk van zowel ouder als kind, men doet aan gemeenschapsvorming. Een tweede pijler is de socialisatie van het kind waarbij de ontmoetingsruimte een rol speelt in het vergemakkelijken van de overstap van gezin naar samenleving. Men ondersteunt in de ontmoetingsruimtes de affectieve band tussen de ouder en het kind en door dit te doen faciliteert men het loslaten. Over een derde aspect, namelijk de preventieve functie van de ontmoetingsruimte bestaat heel wat discussie. Laten we het er voorlopig op houden dat de meeste ruimtes niet werken vanuit een zeer concrete preventieve doelstelling maar wel preventieve effecten kunnen hebben en contextgericht preventief werken (Hermanns, 1995: 17-33) eerder dan preventief in de traditionele, bevoogdende zin.

3.2. De ontmoetingsruimtes in Antwerpen

Een aantal ontmoetingsruimtes in Antwerpen heeft de krachten gebundeld en een groepsbrochure uitgebracht in samenwerking met de stad. In deze brochure vinden we informatie over de drie huidige Speelbabbel-locaties, de drie Inloopteams, de Speelinstuif van Centrum Kauwenberg, Samenspel van IVCA, Team De Eerste Stappen en De Speelbrug. De Tuimel is de enige ontmoetingsruimte die noch in de groepsbrochure werd opgenomen, noch op de studiedag omtrent ontmoetingsruimtes vertegenwoordigd was. Zij wensen ook niet als ontmoetingsruimte als dusdanig gezien te worden. Hun ontmoetingsmoment kadert binnen een veel bredere werking en is eerder gericht op ouders met (beginnende) opvoedingsproblemen. Zij leggen de nadruk op preventie en het trainen van ouderlijke vaardigheden. Wat volgt is louter een opsomming van de Antwerpse ontmoetingsruimtes. In Deel III wordt dieper ingegaan op de verschillen en de gelijkenissen. Binnen deze opsomming wordt ook reeds duidelijk dat er verschillen zijn qua ontstaansgeschiedenis, theoretische achtergronden, visie, praktische uitwerking, inbedding, ervaring en vooropleiding en vorming van de medewerkers. In het jaarverslag 2009 van De Speelbrug wordt geopperd dat tegelijk met de toename aan ontmoetingsruimtes er ook allerlei variaties zijn ontstaan en spreekt men van 'ontmoetingsruimtes als een huis met vele kamers.' Een ontmoetingsruimte als De Speelbrug bijvoorbeeld is geïnspireerd op de Franse maisons vertes, heeft inmiddels vijftien jaar ervaring en kent een sterke theoretische omkadering. Samenspel aan de andere kant is dan weer gegroeid vanuit de werking van het Intercultureel Vrouwencentrum Antwerpen (IVCA) en startte pas in het voorjaar van 2010. Zulke verschillen in ontstaan en achtergronden verklaren voor een groot deel de spanningsvelden waarop we later in deze eindproef nog terugkomen.

1. De Speelbabbel

De Speelbabbel – gestart in het voorjaar van 2009 - richt zich tot kinderen van nul tot drie jaar en een ouder of andere vertrouwde volwassene. Hier zijn ook toekomstige mama's en papa's welkom. De Speelbabbel profileert zich als plek voor mama's en papa's met jonge kinderen waar ze in een ontspannen sfeer met hun kind kunnen spelen en andere ouders ontmoeten. De werking is geïnspireerd op zowel de Franse maisons vertes als de Italiaanse spazio insieme. De Speelbabbel is gratis en is een project van het Steunpunt Opvoedingsondersteuning van de stad Antwerpen. De medewerkers zijn in de drie locaties dezelfde.

De Speelbabbel Kiel – Kinderdagverblijf Robbedoes / Kleuterschool De Pinguïn – Valerius De Saedeleerstraat 2 – 2020 Antwerpen – Elke dinsdagvoormiddag van 9 tot 12 uur.

De Speelbabbel Luchtbal – Kinderdagverblijf Knuffel – Columbiastraat 231 – 2030 Antwerpen – Elke vrijdagvoormiddag van 9 tot 12 uur.

De Speelbabbel Centrum Antwerpen – Kinderdagverblijf Pagadder – Lange Ridderstraat 52 – 2000 Antwerpen – Elke donderdagnamiddag van 8u30 tot 11u30.

In december 2010 werd besloten om de uitvoering van De Speelbabbel uit te besteden aan een partner met expertise op het vlak van ontmoeting. Inmiddels werd bekend dat Inloopteam Pothoek De Speelbabbel overneemt. Zij kunnen daarbij steunen op hun ervaring met de ontmoetingsruimte Het Speelhuis. De locaties zoals hier vermeld gelden tot het late voorjaar van 2011. De Speelbabbel Luchtbal blijft bestaan maar zal worden verdergezet in een consultatiebureau van Kind en Gezin. De Speelbabbel Kiel en De Speelbabbel Sint-Andries zullen als locatie geschrapt worden. Bezoekers van Speelbabbel Kiel worden doorverwezen naar Mut De Muis (Inloopteam Zuidrand) en de bezoekers van Sint-Andries naar een nieuwe locatie op Linkeroever. Ook op Linkeroever zijn gesprekken gaande voor een gedeelde locatie met een consultatiebureau. Kind en Gezin werkt momenteel aan een hervorming van de consultatiebureaus tot Huizen van het Kind waar verschillende functies zullen worden samengebracht, zoals de medische controle, preventie maar ook ontmoeting. Zoals ontmoeting nu uitgewerkt is in de plannen, blijft dit echter bij 'wachtkameractiviteiten'. Inloopteam Pothoek wil met de overname van De Speelbabbel een proefproject zijn in het uitbouwen van een volwaardige ontmoetingsruimte binnen de Huizen van het Kind. Het Speelhuis van het Inloopteam blijft gericht op specifieke doelgroepen terwijl De Speelbabbel – naar analogie met de consultatiebureaus of later de Huizen van het Kind – voor iedereen open zal staan.

2. De Speelbrug

De Speelbrug – vijftien jaar geleden gestart en daarmee de eerste ontmoetingsruimte in Vlaanderen - staat open voor kinderen van nul jaar tot hun vierde verjaardag vergezeld van een vertrouwde volwassene zoals in de eerste plaats ouders maar ook grootouders of een oppas. Net als in De Speelbabbel zijn hier toekomstige mama's en papa's welkom. De Speelbrug is geënt op de maisons vertes in Frankrijk en is met haar lange ervaring en sterke theoretische omkadering een bron van inspiratie voor vele andere ontmoetingsruimtes (naast de spazio insieme). De Speelbrug wil een eerste forum zijn voor het jonge kind om in een veilige omgeving in contact te komen met kinderen en volwassenen buiten het gezin.

De Speelbrug wil de socialisatie van het kind faciliteren en profileert zich onder andere als een zachte voorbereiding op de crèche, de peuterschool of de school. Uniek daarbij is de zeer sterke gerichtheid op het kind en de ontwikkeling. Zo gaat De Speelbrug ervan uit dat spreken met en luisteren naar baby's en jonge kinderen de psychosociale ontwikkeling ondersteunt. Dit project is een vzw, gesteund door Kind en Gezin en vzw Ten Leven. Openingsuren zijn ruimer dan bij De Speelbabbel en er wordt een symbolische bijdrage van 2 euro per gezin gevraagd.

De Speelbrug
Cuyllitsstraat 22A
2018 Antwerpen
Maandag en vrijdag van 14u30 tot 17u30
Dinsdag, woensdag en vrijdag van 9u30 tot 12u00

3. De Inloopteams in Antwerpen

Bij de Inloopteams Antwerpen is de ontmoetingsruimte een deel van een breder aanbod. Zij bieden zowel individuele opvoedingsondersteuning als groepsgerichte activiteiten. De ontmoetingsruimte wordt tot de groepsactiviteiten gerekend. Ook zij hebben als doel de overgang naar de kleuterklas te vergemakkelijken en ouders de kans te geven ervaringen uit te wisselen. De dienstverlening is gratis en de inloopteams in het algemeen worden erkend en gesubsidieerd door Kind en Preventie. Deze erkenning en subsidiëring geldt niet specifiek voor de ontmoetingsruimtes.

De naam 'inloopteam' vat kort het doel samen: Integraal Laagdrempelig Opvoedingsondersteuningspunt. Ze organiseren naast de ontmoetingsruimte ook groepsactiviteiten rond zorg en opvoeding voor ouders van kinderen tussen nul en drie jaar en werken in kansarme buurten. Bovenop deze groepswerking zorgen ze ook voor individuele ondersteuning, bemiddeling en doorverwijzing. De inloopteams hebben specifieke expertise op het vlak van kansarmoede en opvoedingsondersteuning.

Inloopteam Zuidrand (Mut De Muis) richt zich tot ouders met kinderen van nul tot zes jaar – Wittestraat 115 – 2020 Antwerpen Kiel - Elke dinsdag van 9u tot 12u30 en van 13u tot 16u. Inloopteam Zuidrand is een vzw binnen de Dienst Thuiszorg van de Socialistische Mutualiteit De Voorzorg. Dit team wordt erkend en gesubsidieerd door Kind en Gezin en het OCMW Antwerpen. Deze ontmoetingsruimte startte in het najaar van 2008. Inmiddels werden de openingsuren ook uitgebreid (sedert voorjaar 2011): er is een extra moment voorzien op woensdagnamiddag voor kinderen tot zes jaar.

Inloopteam Pothoek (Het Speelhuis) - Pothoekstraat 112 – 2060 Antwerpen – Elke maandag van 13u tot 16u en donderdag van 9 tot 12u. Het Speelhuis is gratis en richt zich tot ouders en kinderen jonger dan drie jaar. Tijdens schoolvakanties zijn kinderen tot zes jaar welkom. Ook Inloopteam Pothoek wordt gesubsidieerd door Kind en Gezin en het OCMW Antwerpen en is een deelwerking van Kind en Preventie. Naast de ontmoetingsruimte organiseert Het Speelhuis ook activiteiten zoals uitstappen, knutselen, koken... Het Speelhuis ging van start in januari 2004. In het voorjaar van 2011 nemen zij ook de uitvoering van De Speelbabbel over.

Inloopteam Samik (De Speelvijver) – Willy Vandersteenplein 1 – 2060 Antwerpen – Elke woensdagmiddag van 13u30 tot 16u00 en vrijdagmiddag van 13u30 tot 16u30, zaterdag van 11 tot 14u30u. De leeftijd wordt niet beperkt, er wordt enkel gezegd voor ouders met 'jonge kinderen'. Er is speelgoed aanwezig voor kinderen tot acht jaar. Tot op heden kon dit speelgoed ook ontleend worden via een spelothek maar omwille van praktische redenen zoals plaatsgebrek stapt men hiervan af en wordt ze nu in een aparte ruimte ondergebracht. Samik is een deelwerking van CAW Metropool en wordt gesubsidieerd door Kind en Gezin en het OCMW Antwerpen en kreeg tot voor kort steun van de Evens Foundation. Naast De Speelvijver organiseert Samik ook Samenspel, elke donderdagvoormiddag van 9u tot 11u in Centrum De Wijk (Lange Scholierstraat, 2060 Antwerpen). Bij Samenspel komt een vaste groep ouders met kinderen tussen een en drie jaar samen. De Speelvijver is nu aan haar vijfde werkingsjaar begonnen.

4. Team De eerste Stappen

De Federatie van Marokkaanse Verenigingen organiseert wekelijks een ontmoetingsruimte genaamd De Eerste Stappen. Deze ontmoetingsruimte profileert zich als preventief project in de opvoedingsondersteuning met als bijkomende troef de multiculturaliteit van het team. Dit team richt zich voornamelijk – maar niet uitsluitend - op allochtone gezinnen. De doelgroep is ouders met kinderen tussen nul en drie jaar in kwetsbare sociaal-economische omstandigheden. Deelname is gratis. De Eerste Stappen verschilt op enkele punten van de andere ontmoetingsruimtes. Zo duurt een bijeenkomst anderhalf uur waarbij alle bezoekers tegelijk binnenkomen en weggaan. Daarnaast gaat het ook om een vaste groep met een maximum aantal deelnemers die steeds op hetzelfde moment samenkomt. De Eerste Stappen haalt inspiratie uit de methode van Françoise Dolto, initiatiefneemster van de eerste maisons vertes, maar heeft ze aangepast aan specifieke risicogroepen. De eerste moeder-kind groep ging van start in maart 2008.

De Eerste Stappen
Federatie van Marokkaanse Verenigingen
Oudstrijdersstraat 9
2140 Borgerhout
Dinsdag- en woensdagvoormiddag.

6. De Speelinstuif

Elke eerste donderdag van de maand gaat De Speelinstuif door in Centrum Kauwenberg. Centrum Kauwenberg is een vereniging waar armen het woord nemen. Hier kunnen moeders, vaders, grootouders of vaste kinderoppas samen met hun kind(eren) tussen nul en drie jaar komen spelen. De Speelinstuif gaat telkens door van 10u tot 12u. De ruimere werking van Centrum Kauwenberg biedt ook groepswerking aan en individuele ondersteuning. De Speelinstuif richt zich tot gezinnen die in armoede leven. Deelname is gratis.

De Speelinstuif
Korte Winkelstraat 1
2000 Antwerpen

7. Samenspel

Samenspel is een interculturele spelotheek georganiseerd vanuit het Intercultureel VrouwenCentrum Antwerpen (IVCA). Je kan speelgoed ontlend en je kan deelnemen aan vormingen en uitstappen. Samenspel is bedoeld als ontmoetingsruimte voor ouders met kinderen van nul tot zes jaar. Samenspel is van start gegaan in januari 2010 en is open op maandag van 13u tot 16u en op donderdag van 9u30 tot 13u. Deelname is gratis voor de leden van IVCA.

Samenspel
Paleisstraat 39-41
2018 Antwerpen

4. Andere opvoedingsondersteunende initiatieven

Hoewel de ontmoetingsruimtes zich tot een breder publiek richten dan enkel ouders met vragen of twijfels en niet focussen op het problematische van het opvoeden, is het toch interessant om naast de ontmoetingsruimtes even stil te staan bij enkele andere opvoedingsondersteunende projecten. Er zijn immers heel wat andere initiatieven waar ouders met een eenvoudige opvoedingsvraag anoniem en vrijblijvend terecht kunnen. Duidelijk verschil met de ontmoetingsruimtes is dat deze projecten vraaggericht werken, vaak op afspraak en zich focussen op de ouders of verzorgers. Het gaat hier dan ook duidelijk om een praten over het kind en de ouder-kindrelatie in plaats van praten met het kind. De initiatieven die hier besproken worden, werken niet met wat zich in het hier-en-nu van de ouder-kindrelatie afspeelt of tussen kinderen onderling omdat de kinderen niet fysiek aanwezig zijn. Nochtans wil dit niet zeggen dat de ouder-kindrelatie niet centraal staat. Opvoedingsgerelateerde vragen van ouders betreffen immers deze relatie, zelfs als het gaat om zuiver kindgerichte vragen. Bij Vandemeulebroecke en Nys (2002: 16) lezen we dat opvoedingsondersteuning ingaat op de opvoedingsvragen van ouders, “waarbij precies gefocust wordt op de opvoedingsrelatie en waardoor het kind of de jongere tegelijkertijd niet anders dan aanwezig gesteld kan worden.” Zij zien het dan ook als taak van de opvoedingsondersteuner om erover te waken dat steeds het perspectief van het kind ingebracht wordt. Een laatste verschil is dat de ontmoetingsruimtes sterk ingebed zijn in de stad terwijl de volgende opvoedingsondersteunende initiatieven ook buiten de stedelijke grenzen bekend zijn of zich zelfs specifiek voor ouders in heel Vlaanderen bekendmaken.

1. De Opvoedingswinkel

De Opvoedingswinkel
Kerkstraat 159
2060 Antwerpen
Maandag, woensdag en vrijdag van 13 tot 17u en op afspraak

De Opvoedingswinkel in Antwerpen richt zich tot ouders en opvoeders die vragen hebben rond opvoeding. De stad wil hen helpen bij het zoeken naar informatie en hen een luisterend oor bieden. Deze dienst is gratis en anonimiteit wordt gegarandeerd. Het verschil met de ontmoetingsruimtes is dat in de opvoedingswinkel ouders of andere verzorgers terecht kunnen met vragen over kinderen en jongeren van nul tot eenentwintig jaar en dat deze zich voornamelijk tot de ouders zelf richt. Ouders met specifieke opvoedingsvragen kunnen een individueel gesprek krijgen waar gestreefd wordt een antwoord of oplossing te bieden. Dit kan tot een maximum van 5 gesprekken rond hetzelfde thema. Daarna zal De Opvoedingswinkel doorverwijzen naar andere instanties. Net als bij de gesprekken bij Kind en Gezin (zie verder) wordt ook bij De Opvoedingswinkel met het opvoedingsprogramma Triple P gewerkt.

De Opvoedingswinkel is een samenwerkingsverband tussen de Stad Antwerpen en CAW De Terp en werkt nauw samen met het Steunpunt Opvoedingsondersteuning van de stad. De Opvoedingswinkel luistert niet alleen naar de verzuchtingen van de ouders en professionele opvoeders, maar organiseert ook vormingen omtrent opvoeding, zoals de Triple P informatieavonden. Daarnaast zijn er ook in samenwerking met het Centrum ZitStil informatieavonden rond ADHD en in samenwerking met De Gezinsbond oefenscholen en lezingen. In samenwerking met Vorming Plus is er een interactieve namiddag rond opvoeden tussen twee culturen en samen met CAW De Terp wordt gewerkt rond ouderschap na scheiding. Vanuit de stad wordt ook jaarlijks een week van opvoeding georganiseerd.

De Opvoedingswinkel krijgt in het decreet opvoedingsondersteuning de volgende taken toegewezen:

- basisinformatie ter beschikking stellen over de opvoeding in de verschillende levensfasen
- een vraaggerichte pedagogische adviesfunctie, stimuleren van de ontmoeting tussen opvoedingsverantwoordelijken (met nadruk op vorming van sociale netwerken)
- voorlichting, opleiding, vorming en training in verband met opvoeding voor de opvoedingsverantwoordelijken
- ondersteuning bij opvoedingsproblemen (zowel in gezin- als groepsverband)
- vroegtijdige detectie van opvoedingsonzekerheid of opvoedingsproblemen met eventuele doorverwijzing

In het verlengde van De Opvoedingswinkel, ligt de website www.antwerpen.be/opvoeding waar heel wat informatie over opvoeding te vinden is. Men kan hier ook terecht voor informatie omtrent vormingen, voor lijsten met interessante literatuur, voor een overzicht van verenigingen die zich in het veld van de opvoedingsondersteuning bewegen...

5. De Opvoedingstelefoon (078/15.00.10)

De Opvoedingstelefoon beperkt zich niet tot de provincie Antwerpen, maar wil opvoedingsondersteuning bieden voor ouders in heel Vlaanderen. Alle gesprekken zijn anoniem en vertrouwelijk. De Opvoedingstelefoon werkt louter vraaggestuurd en is bereikbaar op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag van 10 tot 13u en van 14 tot 17u. Op donderdagavond is de telefoon extra bereikbaar van 19 tot 21u. Naast de telefonische consultatie, kan men De Opvoedingstelefoon ook per e-mail contacteren (info@opvoedingstelefoon.be).

6. Kind en Gezin – spreekuur opvoedingsondersteuning en telefonisch call center

Kind en Gezin is een Vlaamse openbare instelling die bij decreet de opdracht heeft om het welzijn van het jonge kind (van nul tot drie jaar) in Vlaanderen te behartigen. Een deel van haar taak is de laagdrempelige opvoedingsondersteuning waarbij Kind en Gezin zelf een deel voor haar rekening neemt (de welbekende consultatiebureaus maar ook de spreekuren) en een deel heeft uitbesteed. Dat laatste toont zich in de door Kind en Gezin erkende en gesubsidieerde ontmoetingsruimtes zoals bij de Inloopteams. Het spreekuur opvoedingsondersteuning van Kind en Gezin richt zich tot ouders met kinderen tot drie jaar. Ook hier – net als bij De Opvoedingswinkel – ligt de focus bij de ouders die met vragen en twijfels omtrent opvoeding zitten. Deze gesprekken bij Kind en Gezin zijn gratis maar wel op afspraak. Je praat er met een pedagogisch geschoolde medewerker. Een gesprek duurt ongeveer één uur en men tracht in maximaal 5 gesprekken tot een antwoord te komen. Het is een makkelijk toegankelijke vorm van individuele ondersteuning. Kind en Gezin heeft sinds 2008 al zijn regioverpleegkundigen en regioteamverantwoordelijken in de provincie Antwerpen opgeleid in Triple P, een programma rond positief opvoeden.

7. Bijtanken over opvoeding – De Gezinsbond

Dit project geeft ouders de kans om thuis een gespreksavond voor vrienden, familie of kennissen te organiseren rond de opvoeding van de kinderen. Doel is op informele wijze de opvoedingstalenten te versterken. Een gastouder nodigt een tiental mensen uit en kiest zelf een opvoedingsthema. Op de avond zelf stelt de Gezinsbond een gespreksleider ter beschikking. Deze avonden kunnen georganiseerd worden voor ouders van jonge kinderen, ouders met tieners in huis en grootouders.

Deel II

Drie invalshoeken

In dit deel bekijken we de ontmoetingsruimtes voor ouder en kind vanuit drie perspectieven. Bij de eerste invalshoek tracht ik vanuit macroniveau of het niveau van de maatschappij een verklaring te vinden voor de behoefte aan ontmoetingsruimtes. Met andere woorden, vanuit een sociologisch maar ook filosofisch startpunt probeer ik te verklaren waarom er nood is aan dergelijke 'open huizen'. Dit gebeurt aan de hand van sociologische en filosofische begrippen als individualisering en postmodernisme. Als tweede invalshoek zoeken we een legitimering voor de ontmoetingsruimtes vanuit microniveau of vanuit het perspectief van het individu. We werpen dan een blik op de ontwikkelingspsychologie en voornamelijk op de ontwikkeling in de vroegste kinderjaren. Vanuit deze invalshoek leggen we het verband met de eerste invalshoek door vooral aandacht te hebben voor de identiteitsontwikkeling, de morele ontwikkeling en de gehechtheidstheorie. Als derde invalspunt, gaan we op mesoniveau of het niveau van de organisatie kijken wat kwaliteitszorg binnen de ontmoetingsruimte kan betekenen. We gaan dieper in op wat kwaliteitszorg precies is en in hoeverre ze een zinvolle bijdrage kan leveren om kwaliteit in de ontmoetingsruimte te garanderen.

1. Waarom ontmoetingsruimtes in een geïndividualiseerde samenleving? Een sociologische en filosofische benadering.

1.1. De geïndividualiseerde maatschappij

Opvoedingsondersteuning vindt deels haar legitimering in de veranderde maatschappij. Over dit standpunt zijn de meeste auteurs die schrijven over dit onderwerp het eens. Men heeft het dan over de kleiner geworden gezinnen, de individualisering, het toegenomen aantal alleenstaande ouders, een grotere variatie aan alternatieve gezinsvormen enzovoort. We kunnen ons de vraag stellen hoe het komt dat ondanks de toegenomen individualisering mensen elkaar toch opzoeken, met elkaar in vrije confrontatie willen gaan en dat er behoefte is om als ouder met elkaar in contact te komen. Staan individualisering en de behoefte aan ontmoeten niet haaks op elkaar? *Meer concreet: hoe kunnen we de ontmoetingsruimtes legitimeren in een individualistischer geworden maatschappij? Wat is de samenhang tussen de grote maatschappelijke veranderingen en de veranderingen binnen het gezin?*

Om te beginnen bekijken we het begrip individualisering. Erkenning van de autonomie van het individu is daarbij van het grootste belang. Met andere woorden, elke mens heeft zijn eigen lot in handen. Elke mens schrijft zijn eigen verhaal. Ulrich Beck noemt dit de keuzebiografie (Geldof, 2002: 54). We leven geen vooraf vastgelegde rollen, maar kiezen zelf welke rol we spelen in ons eigen leven en combineren daarbij graag meerdere scenario's. Typisch individualistische waarden zijn het zelf vormgeven van het eigen leven en het zelf ontwerpen van onze toekomst. Het individualistische mensbeeld is dus niet deterministisch; ons leven ligt niet op voorhand vast. Individualisering is echter geen eenduidig of eenvormig proces, zoals we verder zullen zien. Het gaat om een proces van vrijmaking, van detraditionalisering dat gepaard gaat met positieve aspecten maar ook met risico's. Mensen krijgen kansen om te kiezen maar niet iedereen is bij machte om te kiezen. Als voorbeeld kunnen we relatievorming nemen. Waar vroeger het man-vrouw model als enige waarheid gold, kan men nu kiezen uit een waaier aan mogelijke relatievormen. Tegelijkertijd komen ook steeds meer

mensen alleen te staan. In Antwerpen – zo vermeldden we reeds in het vorige hoofdstuk – bestaat naar schatting een kleine 40% van de huishoudens uit alleenstaanden en iets meer dan 8% zijn eenoudergezinnen.

Om het individualisme beter te begrijpen, is het interessant om dit begrip af te zetten tegen wat eraan voorafging: de meer collectivistische, traditionele samenleving. Deze laatste is volgens Schnabel (1999: 66-69) eerder gericht op aanpassing, invoeging, onderschikking en continuïteit. Brinkgreve (1999: 66-69) en De Swaan (1997: 34) spreken in deze context van twee soorten netwerken. De eerste soort zijn de groepsnetwerken of gesloten netwerken. Naar analogie met de eerder genoemde collectivistische en meer traditionele visie op de maatschappij, zien individuen zich dan vooral als lid van een groep. Zij voeden hun kinderen op vanuit de idee dat tradities overgedragen moeten worden. Ze willen hun waarden en normen doorgeven aan hun kinderen. Doorheen de geschiedenis echter ontvouwen deze gesloten netwerken zich. De relaties met mensen buiten het besloten netwerk werden belangrijker. Een individu bouwt een eigen netwerk van vrienden en zielsverwanten. Ook hier kunnen we de analogie doortrekken: maatschappijen doortrokken van een individualistisch mensbeeld zijn – in tegenstelling tot de meer traditionele samenlevingen - gericht op zelfontplooiing eerder dan op groepsbinding. Hun leden hebben zelf hun leven ingevuld, volgden daarbij hun eigen voorkeuren en inzichten en willen hun kinderen de kans geven om hetzelfde te doen.

Nog een andere manier om de individualiseringsprocessen te beschrijven vinden we bij Harry Kunneman (1998). Als metafoor om de overgang van collectivistische naar individualistische samenleving te omschrijven, gebruikt hij de termen theemutscultuur en walkman-ego. Kunneman gebruikt de theemuts als metafoor voor de traditionele samenleving. De theemuts dekt namelijk de hoofden van de individuen af waardoor hun persoonlijkheid schuilgaat onder de waarden en de normen van de gemeenschap. De theemutscultuur is de collectieve en traditionele samenleving, het walkman-ego daarentegen is postmodern en geïndividualiseerd en – ik citeer Geldof (2002: 56) - “geeft vorm aan zijn identiteit door voortdurend keuzes te maken uit een overweldigend aanbod van permanent vernieuwde en zich uitbreidende consumptiemogelijkheden.”

1.2. Kanttekeningen

Een eerste kanttekening bij individualisering vinden we zowel bij Schnabel (1999: 13-14) als De Swaan (1997: 34-35) en houdt in dat individualisering slechts mogelijk is in rijke samenlevingen. Mensen zijn dan immers niet meer zozeer van andere individuen afhankelijk. De directe, persoonlijke en zelfs totale afhankelijkheid van de collectivistische samenleving is vervangen door een meer veralgemeende afhankelijkheid. Alle mensen hebben elkaar een beetje nodig, maar om voort te bestaan, zijn we niet meer afhankelijk van één of enkele anderen. Mijns inziens loopt deze idee parallel aan de theorie van Durkheim rond de notie van solidariteit. Durkheim – zo lezen we bij Bogaerts (2007: 9-10) en Parkin (1992: 28) - onderscheidt twee vormen van solidariteit. Een eerste vorm noemt hij mechanische solidariteit. Solidariteit is dan het automatische resultaat van een grote gelijkheid tussen de mensen in de samenleving. Men streeft vanuit een collectief

verantwoordelijkheidsgevoel een gemeenschappelijk doel na. Verwantschap tussen mensen is één van de grootste organiserende krachten achter het sociale leven. De individuen zijn nauwelijks morele wezens op zichzelf en er heerst een soort normatieve consensus. Deze mechanische solidariteit heeft - althans in onze samenleving - plaats moeten maken voor de organische solidariteit. Mensen zijn nu op elkaar aangewezen voor het vervullen van verschillende taken. Mensen gaan zelf verschillende rollen spelen en zich specialiseren. Vergelijk het met de vroegere rurale samenleving waar boerenfamilies volledig in eigen onderhoud voorzagen versus later wanneer de boeren zich gingen specialiseren als bijvoorbeeld veehouder en voor andere zaken zoals groenten en brood op anderen moesten rekenen. Relaties buiten het aanvankelijk besloten netwerk worden dus belangrijker en talrijker. Mensen produceerden niet alleen maar voor elkaar, voor het dorp maar ook voor een bredere markt. Socioloog De Swaan (1997: 34) ziet de relaties met de ander daardoor ook specifiek worden. Zo sta je in een bredere markt als koper tegenover een anonieme verkoper, iemand die ook alleen maar dat is voor jou. Hij is verkoper en geen kennis, geen raadgever, geen leraar, geen familie.

Solidariteit wordt dus geïnstitutionaliseerd en geprofessionaliseerd en hetzelfde kan gezegd worden van onze afhankelijkheid tot elkaar. Van der Veen (1999: 92) en De Swaan (1997: 43) spreken van een toenemende 'interdependentie' of wederkerige afhankelijkheid. Als we geconfronteerd worden met een mens in nood, zorgen we daar niet zelf voor maar zien we dat als een opgave voor de gemeenschap. Mensen hoeven niet zelf voor de anderen te zorgen maar zorgen door bijvoorbeeld betaling van belastingen voor een abstracte en algemene solidariteit. De directe, persoonlijke afhankelijkheid van de ander is vervangen door een veralgemeende afhankelijkheid. Zo zijn we niet meer afhankelijk van de financiële steun van onze familie als we werkloos worden, maar van een algemeen systeem van solidariteit, namelijk de sociale zekerheid.

De Swaan (1997: 40) spreekt in deze context van een gegeneraliseerde verafhankelijkheid. In het begin van zijn leven is een mens afhankelijk van vooral één verzorger maar in de loop van zijn leven wordt hij steeds meer afhankelijk van andere mensen. Een mens ontgroeit de totale afhankelijkheid van één verzorger en wordt in de loop van zijn leven niet minder afhankelijk maar van meer mensen telkens minder afhankelijk. Hoe groter het sociale netwerk waarin een mens leeft, hoe meer zijn afhankelijkheid gekarakteriseerd wordt door ontbinding, differentiëring en vertakking. Zo heeft niet iedereen binnen een netwerk met elk ander te maken. Een aantal mensen binnen een netwerk is telkens aangewezen op één persoon binnen dat netwerk en we kunnen dus spreken van een vertakking. Een werknemer bijvoorbeeld is voor zijn loon niet zozeer afhankelijk van zijn collega's als wel van zijn baas, terwijl vroeger in een rurale maatschappij iedereen afhankelijk was van elkaar voor het levensonderhoud. Bovendien krijgt elke mens voor elk van zijn bezigheden met een ander netwerk te maken. Les krijg je op school, werken doe je in een fabriek of op kantoor, vrije tijd spendeer je in een club... Met andere woorden, het besloten netwerk ontbindt zich in kleinere, open netwerken. Als voorbeeld geeft De Swaan het commercialiseringsproces waarbij producenten aanvankelijk voor zichzelf produceerden, daarna voor de lokale markt om zo uiteindelijk voor een wereldmarkt te werken. Een gegeneraliseerde afhankelijkheid kenmerkt zich ook door het feit dat we vaak niet meer weten waar dingen vandaan komen. We zijn afhankelijk van papier om onze teksten te kunnen afdrukken, maar wie maakt dat papier? Hier is duidelijk geen sprake meer van een directe,

persoonlijke afhankelijkheid van wie dat papier maakt. Ook bij Geldof (2002: 63) vinden we kanttekeningen bij het individualiseringsverhaal. Zo heeft volgens hem niet iedereen gelijke kansen om keuzes te maken. Of zoals reeds gezegd: niet iedereen is bij machte om te kiezen. In de eerste plaats denkt Geldof daarbij aan materiële redenen. Daarmee reikt Geldof ons dus een argument om de stelling te staven dat individualisering als positief proces niet voor elke samenleving is weggelegd – enkel de rijkere samenlevingen – en evenmin voor elk individu.

Zowel individualisering als institutionalisering zijn dus zaken die maar mogelijk zijn in rijkere samenlevingen. Individualisering in armere samenlevingen neemt al gauw de vorm aan van 'atomisering'. Sociale verbanden vallen weg en individuele mensen komen op zichzelf te staan. Men raakt ontworteld en het leven wordt een strijd om te overleven. Ook bij ons was dat in de negentiende eeuw hetzelfde verhaal. Het is pas met de opkomst van de veralgemeende leerplicht, van betere arbeids- en levensomstandigheden en van de sociale zekerheid dat individualisering niet meer per definitie gelijk staat aan atomisering. Het rijker worden van onze samenleving maakte de weg vrij voor individualisering. De Swaan (1997) meent dat individualisering samengaat met collectivisering van goederen en voorzieningen – zoals kinderopvang, onderwijs, sociale zekerheid - die voor iedereen bereikbaar moeten zijn. Schnabel (1009: 15) en Vettenburg (2003: 36) zien in de collectivisering – in de zin van een hoog niveau van gemeenschapsvoorzieningen - zelfs een voorwaarde voor individualisering op de schaal van een hele samenleving. Het is dus pas door een verbetering van de arbeids- en levensomstandigheden, door invoering van de leerplicht, een goede sociale zekerheid en dergelijke dat individualisering niet verzandt in een survival of the fittest. Individualisering wordt geen atomisering als essentiële, onontbeerlijke goederen en diensten voor iedereen bereikbaar zijn. Collectivisering is dus een voorwaarde voor individualisering. Collectivisering is in deze context echter niet gelijk aan collectivisme. We leven in een geïndividualiseerde maatschappij met een collectivisering van goederen en diensten, gekenmerkt door open netwerken en veralgemeende afhankelijkheid. We leven niet in de collectivistische maatschappij van weleer met gesloten netwerken en directe, persoonlijke afhankelijkheidsrelaties.

Brinkgreve sluit zich daarbij aan. We gaven reeds haar voorbeeld betreffende de verschuiving van gesloten naar open netwerken. Zij ziet tegelijkertijd ook een overgang in opvoedingswaarden. In een collectivistische samenleving hechten ouders vooral belang aan waarden als conformisme en prestatie. Schnabel (1999: 28-29) noemde dit reeds invoering, aanpassing, continuïteit en ondergeschiktheid. Zoals te verwachten valt in een geïndividualiseerde samenleving, hechten ouders meer belang aan autonomie en zelfstandigheid. Naast autonomie echter ziet Brinkgreve ook een andere waarde die sterk aan belang wint. *Ouders vinden sociale en relationele vaardigheden minstens even belangrijk. Zo geven zij veelal aan naar de ontmoetingsruimte te komen om hun kind ontwikkelingskansen te bieden op het relationele en sociale vlak. De ontmoetingsruimtes zelf geven dit ook aan als een van de doelstellingen, namelijk het faciliteren van het socialisatieproces van het kind.* Om de parallel te maken met de netwerken, kunnen we stellen dat een open en geïndividualiseerd netwerk veel kwetsbaarder is. Het is niet zo evident, vanzelfsprekend of blijvend als een familieband. Het vraagt sociale vaardigheden om een netwerk te vormen, uit te bouwen en te onderhouden. Denk daarbij ook aan de partnerrelaties die niet meer vanzelfsprekend een leven lang blijven duren. Ze zijn instabieler geworden, het gevolg van een eigen keuze en het vergt bepaalde

vaardigheden om die relatie(s) te onderhouden. Mensen die zekere sociale vaardigheden ontbreken, lopen dus een risico. Voor deze mensen biedt de individualisering van de samenleving geen houvast meer en het is van belang dat de samenleving hen een geïnstitutionaliseerde vorm van netwerken biedt.

1.3. Individualisering en nieuwe vormen van solidariteit

Individualisering is dus zeker niet tegengesteld aan collectivisering of aan gemeenschapsvorming. Individualisering werkt niet als het alleen maar gaat om losstaande individuen, 'ikken', eilandjes. Dan zouden we immers spreken van wat Schnabel 'ontworteling' noemt. Ook volgens Schnabel (1999) houdt individualisering immers tegelijk met de autonomie van het ik een terughoudendheid in om invloed of macht uit te oefenen over anderen. Dit doet denken aan het onderhandelingshuishouden van De Swaan waar we verder nog op zullen ingaan. Schnabel (1999: 7) formuleert het als volgt: "Autonomie is niet zonder meer vrijheid, ze impliceert ook het dragen van verantwoordelijkheden voor het eigen gedrag en de eigen keuzes." Het individualisme veronderstelt tevens dat de zelfontplooiing van het individu niet alleen tot een groter persoonlijk geluk leidt, maar ook tot een betere samenleving. Individualisering is dus niet per definitie een slecht proces. Het gaat om meer dan enkel individuen die alleen maar het eigenbelang voor ogen hebben. Individualisering wordt vaak gezien als een proces dat sociale integratie bemoeilijkt, zo niet onmogelijk maakt. Nochtans kan het juist ook leiden tot nieuwe vormen van sociale samenhang en betrokkenheid.

Een voorbeeld van die nieuwe vormen van sociale samenhang en betrokkenheid vinden we bij Van der Veen (1999: 96). Zij gebruikt de begrippen sociale nabijheid en afstand en herformuleert ze als groepsbinding en groeps grenzen. Opnieuw kunnen we de vergelijking maken met de open en gesloten netwerken. In de gesloten netwerken is er sprake van sterke groepsbindingen en sterke groeps grenzen. Het 'wij' uit zich dan heel sterk in een afzetten tegen het 'zij'. Om opnieuw Kunneman (1998: 55) aan te halen: "Theemutsculturen worden gekenmerkt door een scherpe, hiërarchische scheiding tussen binnen en buiten, tussen de leden van de eigen gemeenschap, de gelovige, normale, fatsoenlijke mensen en allen die daar niet toe behoren (...)." Als we echter de overgang maken naar een modernere en individuelere samenleving, dan verzwakken de groeps grenzen. Dit houdt tegelijk ook een vermindering van het wij-zij denken in. Anderen die vroeger buiten de groep stonden, kunnen dan dichterbij de groep komen. Een ander voorbeeld van nieuwe vormen van solidariteit neem ik uit het dagelijks leven. Zo worden met de regelmaat van de klok groots opgezette solidariteitsacties op touw gezet. Denk maar aan Music for Life of de spontane acties wanneer zich elders in de wereld een natuurramp voordoet. Deze voorbeelden maken duidelijk dat solidariteit of gemeenschapszin geen loze woorden hoeven te zijn in een geïndividualiseerde maatschappij. Elk op onze eigen manier kunnen we als individu bijdragen aan de samenleving. Tegelijkertijd dient opgemerkt te worden dat dit een optimistische visie is. In tijden van economische crisis bijvoorbeeld merkt men vaak een andere beweging op, namelijk het benadrukken van de verschillen en het beperken van de groeps grenzen. Toch blijf ik ervan overtuigd dat er een tendens is, economische crisissen ten spijt, tot een vermindering van het wij-zij denken. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan de algehele verontwaardiging omtrent de controversiële uitspraken van

Aartsbisschop Léonard over homoseksualiteit of aids. Waar enkele decennia geleden homoseksualiteit nog een taboe was, is dit vandaag – zo getuigen alvast de hevige tegenreacties op Léonards uitspraken – in brede kringen aanvaard.

1.4. Het einde van de grote verhalen en het begin van het postmodernisme

Individualisering kunnen we niet los bekijken van het modernisme en het postmodernisme. Beide zijn geen eenvoudige begrippen om een definitie van te geven en er is ook nog steeds discussie over wanneer het modernisme eindigt en het postmodernisme begint. Er zijn bij wijze van spreken zoveel definities als er auteurs zijn. Om het verdere betoog in het juiste kader te zien is het van belang af te spreken wat we hier onder postmodernisme verstaan. Het belangrijkste kenmerk van het postmodernisme – waar de meeste auteurs het over eens zijn – is het wegvallen van vaste referentiekaders. Er zijn geen tradities meer, geen vaste waarden en normen. De veranderde maatschappij waarover we spraken in de eerste paragrafen van dit hoofdstuk sluit daar nauw bij aan. De postmoderne mens haalt uit een groot keuzemenu wat hij belangrijk vindt. Hij vult individueel, autonoom zijn eigen verhaal in. Net als bij individualisering zou dat kunnen leiden tot iets negatiefs, tot het verheffen van het eigenbelang als hoogste waarde. Nochtans houdt het postmodernisme – net zo goed als de individualisering dus – ook positieve aspecten in.

Wat verstaan we nu onder postmodernisme? Geldof (2002: 89) bijvoorbeeld ziet postmoderniteit als een vlucht voor de problemen van de risico's waarmee de geïndividualiseerde maatschappij geconfronteerd wordt. Walravens daarentegen bekijkt het begrip minder nihilistisch. Haar visie op postmodernisme sluit eerder aan bij wat Geldof omschrijft als de reflexieve moderniteit, tweede moderniteit (begrippen van Ulrich Beck) of late moderniteit (een begrip van Giddens). Volgens Walravens is het ook een proces dat zich op sommige terreinen al verder bevindt dan elders. Zij zegt in haar inleiding van de cursus 'Filosofie: het postmodernisme' (2009: 2) : "Terwijl velen deze stroming [het postmodernisme] met willekeur en nihilisme associëren, wil ik duidelijk maken dat het postmodernisme zeker niet uitsluitend destructief is, maar dat het eveneens een opbouwende en ethische dimensie heeft." Geldof (2002: 91) op zijn beurt beschouwt het feit dat er geen absolute, universele waarheden, geen tradities meer zijn, als een radicale invulling van het postmodernisme (wat leidt tot nihilisme) terwijl dit voor Walravens slechts een begin is. Geldof ziet het postmodernisme als een reactie op het einde van de grote verhalen en beschouwt het als speels deconstructivisme, het louter priviligeren van het esthetische of zelfs als zuivere ironie, een vlucht dus. Walravens meent dat postmodernisme inderdaad kan uitmonden in plat materialisme of egoïsme maar het kan volgens haar net zo goed resulteren in nieuwe vormen van maatschappelijkheid, solidariteit en engagement. Het postmodernisme houdt uiteraard ook gevaren in, maar het feit dat er geen grote verhalen meer zijn, creëert ook kansen voor nieuwe ideeën. Mensen nemen niet meer klakkeloos de waarden en normen van hun ouders over.

Geldof (2002: 68-93) spreekt in deze context ook over de persoonlijke reflexiviteit. Het individu moet actief keuzes maken omdat niets meer vanzelfsprekend is. Een individu moet een reflexieve relatie met zichzelf hebben om zo zijn eigen keuzes zowel voor zichzelf als voor de buitenwereld te

verantwoorden. Op het niveau van de samenleving, vat Geldof dit samen in de term reflexieve moderniteit, die hij aan Ulrich Beck ontleende. Reflexieve modernisering is eigenlijk een confrontatie met zichzelf of maatschappelijke zelfkritiek. Volgens Geldof is dit proces niet in gelijke mate over de hele bevolking te vinden. *Men vindt het geïndividualiseerde, reflexieve en zelfkritische individu voornamelijk bij een avant-garde. Hij ziet evenwel dit waardenpatroon stilaan doorsijpelen naar steeds bredere lagen van de bevolking. Dit kan mijns inziens de populariteit en behoefte aan de ontmoetingsruimtes deels verklaren. De bezoekende ouders komen om te dialogeren over opvoeding. Een deel van hen dialogueert over mogelijk keuzes.* Een bewijs dat reflexieve moderniteit een vorm van postmodernisme is?

Belangrijk nog om het postmodernisme te begrijpen is het reeds aangehaalde begrip 'grote verhalen'. Dit is een term van de postmoderne filosoof Jean-François Lyotard die het postmodernisme als term introduceerde. Voor zijn gedachtegoed baseer ik me op Walravens (2009) en Van Peperstraeten (2005). In het werk van Lyotard met als titel 'La condition postmoderne: rapport sur le savoir' beschrijft hij wat ons denken vandaag (het postmoderne denken) anders maakt dan het moderne denken. Volgens hem was het moderne denken nog steeds een denken in grote, absolute waarheden, in grote verhalen dus. Met verhalen doelt hij bijvoorbeeld op de godsdienstige vertellingen. In onze westerse, moderne maatschappij gaat het dan weer vooral om het grote verhaal van de verlichting. In het postmoderne tijdperk is ook dat laatste grote verhaal voorbijgestreefd volgens Lyotard. We merken dit bijvoorbeeld aan het feit dat ook de waarden van de verlichting zoals vrijheid van meningsuiting niet meer absoluut zijn en vaker ter discussie komen te staan. Het feitelijke postmodernisme is voor Lyotard het beamen, aanvaarden van dit wegvallen van absolute waarheden en er tegelijk ook de positieve waarde van inzien. Dit doen we volgens hem door radicaal te kiezen voor pluraliteit. Men aanvaardt het naast elkaar bestaan van diverse levensovertuigingen, van levensstijlen... Het nihilisme, het plat-commerciële 'postmodernisme' is volgens Lyotard een verhuld modernisme. Het is evenzeer een groot verhaal, namelijk dat van commercialisering, vermarkting en consumptie. De echte postmodernist verzet zich tegen deze individualistische consumptiepatronen. In zijn verdere werk 'Le Différend' gaat Lyotard verder in op hoe we dan moeten omgaan met die diversiteit aan waarden en normen. Die diversiteit leidt immers onvermijdelijk tot conflicten. Kunnen we daar dan op een rechtvaardige manier mee omgaan? Deze vraag beantwoorden zou ons hier echter te ver leiden.

Een vraag die ik hier daarentegen wel zou willen stellen is of men Lyotard's gedachtegoed in verband zou kunnen brengen met de toegenomen opvoedingonzekerheid bij de ouders? Zij hebben immers minder vaststaande ideeën over opvoeding en worden geconfronteerd met een veelheid aan modellen, waarden, gebruiken en gewoonten. Waar vroeger de gehoorzaamheid de voornaamste deugd was, is dat nu het zich kunnen aanpassen aan verscheidenheid, zo menen Van der Stel (1999: 148) en Vandenbroeck (1999: 35). De realiteit toont immers aan dat ouders sociale vaardigheden een belangrijke waarde vinden in de opvoeding. Een bewijs daarvan is dat zij vaak als reden aangeven naar de ontmoetingsruimte te komen om hun kind ontwikkelingskansen te bieden op relationeel en sociaal vlak. Is dat omdat zij meer gedwongen worden op te voeden in diversiteit? De ontmoetingsruimtes zelf bieden onder andere ruimte voor het informele contact tussen de ouders. De medewerker zal in niet geringe mate vaak als facilitator van contacten optreden.

Een andere postmoderne filosoof is Richard Rorty. Voor zijn ideeën baseer ik me op Walravens (2006: 98-99). Ook Rorty – net als Kunneman bijvoorbeeld in het begin van dit hoofdstuk - poogt aan te tonen dat we solidair kunnen zijn met anderen in een postmoderne context. We hebben ook volgens Rorty geen grote verhalen nodig om aan sociale integratie te doen. Zijn redenering bouwt hij op aan de hand van de doctrine van de filosoof Wilfried Sellars. Sellars ziet morele verplichtingen (zoals solidariteit) als ‘wij-intenties’. Deze wij-intenties houden in dat wij solidair kunnen zijn met wezens die wij als één van de onzen beschouwen. Ten aanzien van ‘wij’ (ons) zijn we solidair maar daartegenover staan ‘zij’. We voelen geen solidariteit tegenover vreemden. Rorty ziet doorheen de westerse geschiedenis een uitbreiding van de wij-groep. Met andere woorden, we kunnen met een ruimere groep solidair zijn. Dit is volgens hem te danken aan het feit dat er almaar minder grote verhalen zijn. Traditionele verschillen verdwijnen steeds meer en zo kan er ruimte komen om steeds meer gelijkenissen te zien. De wij-groep wordt groter, de zij-groep kleiner. We merken op dat deze redenering sterk lijkt op die van andere auteurs zoals Kunneman en Van der Veen eerder in dit hoofdstuk. Hier - net als bij de nieuwe vormen van solidariteit – is enige nuancering op zijn plaats en moeten we ons bewust zijn dat dit een sterk optimistisch getinte visie is.

Ook het onderhandelingshuishouden van De Swaan kunnen we hier ter sprake brengen. De Swaan spreekt over een verschuiving van de bevelshuishouding naar het onderhandelingshuishouden. We kunnen hier de parallel zien met de overgang van het collectivistische mensbeeld (men legt waarden en normen op) naar het individualistische mensbeeld (waarden en normen worden onderhandeld in relatie met elkaar). Het onderhandelingshuishouden hangt nauw samen met de individualisering: de ouder ziet zijn kind als autonoom individu, een mens op zich. Ouders die zich hierbij aansluiten, verlaten zich niet op machtsverschillen, niet op ‘grote verhalen’ maar houden rekening met de argumenten van hun kinderen. Ouders schrijven hun kinderen niet zonder meer voor hoe hun leven in te vullen, maar geven ze ruimte om zelf keuzes te maken en hun eigen verhaal te schrijven. Ouders onderhandelen met elkaar en met hun kinderen over opvoeding en ze leren ook hun kinderen met zichzelf te onderhandelen. Het kind als individu (en later als volwassene) onderhoudt met heel diverse gemeenschappen een relatie. Hij moet leren onderhandelen om een evenwicht te vinden tussen zijn eigen rechten en plichten ten aanzien van de gemeenschap en die van de gemeenschap ten opzichte van hem. *Hier horen we reeds echo's van wat Françoise Dolto omschrijft als de humanisering van het kind en haar overtuiging dat het kind als volwaardig subject dient aangesproken te worden.* Kinderen, jongeren en volwassenen worden bovendien geconfronteerd met heel diverse waardensystemen, met sterk verschillende waarden en normen maar ook uiteenlopende gebruiken en gewoontes. Om hierin een evenwicht te kunnen vinden, heeft het kind sociale vaardigheden nodig. Het moet leren onderhandelen. En onderhandelen kan het pas als het ook een positief zelfbeeld heeft. Dat positieve zelfbeeld bekijken we verder in het ontwikkelingspsychologische hoofdstuk.

Een ander aspect van de onderhandelingshuishouding heeft eveneens te maken met het minder strikt gelden van waarden en normen. Er is een veelheid aan relaties mogelijk, een brede variatie aan omgangsvormen. Volgens De Swaan (1997: 98-105) is ook deze verruiming van relatievormen onderworpen aan beperkingen. Er wordt mensen minder voorgeschreven welke relaties zijn

toegestaan. Er wordt hen verteld *hoe* ze hun relaties moeten regelen. Bovendien is de verruiming die gepaard gaat met het onderhandelingshuishouden voor sommigen groter dan voor anderen. Zo kunnen de kinderen zich meer veroorloven tegenover hun ouders. Zij worden meer betrokken bij de opvoeding. Ouders daarentegen moeten zich meer inhouden, moeten hun vrijheden inperken ten voordele van de autonomie van de kinderen. De Swaan gaat zelfs zo ver om te zeggen dat de overgang van bevel- naar onderhandelingshuishouden de mens tot meer zorgvuldigheid dwingt in zijn relaties. Er moet sprake zijn van wederzijdse onderhandeling en toestemming. Met andere woorden, individualisering is niet per definitie een negatief proces. Ten minste, niet voor mensen met voldoende sociale vaardigheid om te onderhandelen.

Op dit onderhandelingshuishouden wordt vanuit diverse hoeken kritiek geüit, zoals door Selma Fraiberg vanuit de ontwikkelingspsychologie. Creëren we door eindeloos te onderhandelen met onze kinderen immers geen toekomstige volwassenen die moeite hebben met autoriteit? Maakt het feit dat we onderhandelen hoog in het vaandel voeren niet dat we te weinig grenzen stellen aan onze kinderen? In het volgende hoofdstuk waar we vanuit die ontwikkelingspsychologische invalshoek redeneren, blijkt inderdaad dat dit voor vele ouders momenteel een heikel punt is. *Men benadert het kind als een gelijke partner aan de onderhandelingstafel en vergeet dat opvoeden een assymetrische relatie betreft waarbij ouders grenzen moeten durven stellen aan het gedrag van hun kinderen. In het licht ook van het einde van de grote verhalen, hebben ouders het moeilijk om een moreel rolmodel te zijn voor hun kinderen. Toch zouden ze hun – weliswaar zelfgekozen – waarden en normen moeten durven doorgeven, ze voorleven, zonder ze evenwel dwingend op te leggen. Ook hier speelt de ontmoetingsruimte een belangrijke rol. Zoals verder aan bod zal komen, ondersteunen zij de ouder in het vinden van zijn eigen stem. Door de confrontatie immers met andere opvoedingsstijlen of juist door de herkenning, worden ouders gebracht tot het reflecteren over waar zij zelf voor staan, welke keuzes zij maken in de opvoeding en welke waarden zij belangrijk vinden. Kortom, in de ontmoetingsruimte is ook ruimte voor de ontmoeting van de ouder met zichzelf. In de ontmoetingsruimte gelden bovendien enkele eenvoudige regeltjes die aangeleerd worden door de ouders aan de kinderen, niet omdat het zo hoort maar met als doel mens te worden tussen de mensen. Deze regeltjes zijn geen opgelegd ‘groot verhaal’ maar een eigen keuze, een oprecht rekening houden met de ander.*

1.5. Postmodernisme en opvoeding

Walravens haalt in *Gezin en Opvoeding* (2005: 23) de band aan tussen postmodernisme en opvoeding. Zij stelt vast dat opvoeden meer een proces van overleggen dan van opleggen is geworden. Is dat een goede evolutie? Vele ouders voelen zich hier heel onzeker in en twijfelen. Kan men de traditionele opvoedkundige principes nog wel toepassen? Is er ruimte voor nieuwe, wat Walravens postmoderne methodes noemt? Gezinnen zijn volgens haar zoekende op dit vlak. De opvoeding vandaag is volgens haar een evenwichtsoefening tussen zekerheid en houvast bieden aan een kind enerzijds en het voorbereiden op een leven in heterogene en voortdurend veranderende werkelijkheid anderzijds. Deze idee vinden we ook terug in het werk van de reeds genoemde Franse filosoof Lyotard. Hij opteert – na het failliet van de grote verhalen – radicaal voor pluraliteit. Er is niet

één opvoedingsverhaal of –model dat ons houvast biedt en een antwoord geeft op al onze vragen. Integendeel, ouders moeten zelf hun verhaal, hun biografie als ouder samenstellen. Ze moeten zelf kiezen hoe hun rol eruit ziet en hoe ze die combineren met andere rollen. We moeten gevoelig zijn voor de diversiteit in onze samenleving en onze kinderen leren er open en verdraagzaam voor te zijn. We hebben al de overgang van gesloten naar open netwerken gehad, en de overgang van het collectivisme naar het individualisme. Een derde manier om naar de veranderde verhoudingen in de samenleving te kijken zijn de drie pedagogische modellen die Hermans beschrijft in 'Kijken naar opvoeding' (2001: 37-40). De drie modellen zijn het assimilatiemodel, het emancipatiemodel en het participatiemodel. In het eerste model wordt opvoeding gezien als aanpassing. Opvoeders moesten hun kinderen inwijden in de wereld van de volwassenen en dit op basis van algemeen geldende waarden en normen. Denk maar aan de grote verhalen waarover Lyotard sprak. Een kind werd gezien als een 'onaffe' volwassene. Het emancipatiemodel daarentegen ziet opvoeding als het autonoom maken van het kind. Op dat moment (omstreeks de jaren zestig) stond individuele ontplooiing centraal. Kinderen krijgen een grotere vrijheid en worden van kleinsaf aan als waardevolle individuen gezien. Er bestaan geen algemeen aanvaarde waarden en normen meer. Of, om het opnieuw met de woorden van Lyotard te zeggen, de grote verhalen kennen hun einde. Gevaar bij dit model is evenwel dat er een individualisme kan ontstaan dat de sociale cohesie in de samenleving kan aantasten, dat mensen ontworteld raken... Het derde model is het participatiemodel. Men wil opvoeden tot 'meedoen'. Dit is op het moment in onze samenleving het meest populaire model. Kinderen worden meteen al als medeburgers beschouwd. Het Internationaal Verdrag van de Rechten van het Kind is daar een uiting van. De jeugd heeft rechten én plichten en mag in toenemende mate invloed hebben op het bestaande sociale systeem. Met andere woorden, de jeugd mag onderhandelen, op het niveau van het gezin en op het niveau van de samenleving.

Analoog met deze modellen vinden we in Preventie gespiegeld (Vettenburg, Bursens, Goris, 2003: 38-39) de notie van actief burgerschap. Dit burgerschap, of deze vorm van gemeenschapszin, wordt door de auteurs omschreven als een complex en permanent leerproces. De auteurs structureren het volgens drie dimensies, namelijk capacity, challenge en connection. De eerste dimensie, capacity, houdt in dat men als individu het gevoel heeft bekwaam te zijn en greep te krijgen op de situatie, op de omgeving. Men voelt zich alsof men werkelijk iets kan bereiken. De uitdaging (challenge) ligt in de tweede dimensie. Men ervaart een nood of een behoefte, zoals een groep jongeren zich bijvoorbeeld gediscrimineerd kan voelen. Als derde dimensie – connection – heeft men het gevoel ergens bij te horen. Men is ingebed in een bredere gemeenschap. Burgerschap is dan deelnemen, participeren aan de maatschappij rekening houdend met zowel je rechten als je plichten. Individuele vrijheid wordt een gemeenschappelijke zaak. We kunnen immers maar onze rechten, onze vrijheid doen toenemen als we er samen aan werken. Dit actief deelnemen en deze betrokkenheid zijn noodzakelijke voorwaarden voor ons psychosociaal welzijn. Door verantwoordelijkheid te dragen, groeit ons zelfvertrouwen, ons zelfrespect en ons gevoel van verbondenheid en solidariteit. In Preventie gespiegeld gaan de auteurs dus nog een stapje verder dan Hermans. Waar Hermans het participatiemodel als concept beschrijft, wordt datzelfde deelnemen in Preventie gespiegeld werkelijk als basisbehoefte beschouwd. Hier spreken we over het macroniveau maar het voorgaande kan net zo goed toegepast worden op microniveau, op de psychologische ontwikkeling van het individuele kind, zoals we in het volgend hoofdstuk zullen zien.

De psychoanalytica Françoise Dolto gebruikt echter niet de term 'burgerschap' of de verburgerlijking van het kind. Zoals we ook verder zullen zien in de ontwikkelingspsychologische invalshoek, heeft zij het liever over de 'humanisering'. Regels, het rekening houden met de ander, dienen niet aangeleerd te worden omdat het zo hoort. Het gaat eerder om het mens-woorden tussen de mensen, het diep doorvoelde weten dat je met een ander rekening moet houden. Het moet een eigen keuze zijn, geen opgelegd 'groot verhaal'. Hierover wordt verder gesproken bij de ontwikkeling van het geweten.

Ook Michel Vandenbroeck (2007a: 57) stelt zich de vraag of begrippen als burgerzin, empathie en morele opvoeding wel een plaats hebben in een postmoderne maatschappij. Hij ziet in elk geval in zowat elk waardensysteem de zorg voor een vreedzame samenleving met de andere terugkeren. "Niet het ik is het belangrijkste tegenover de groep, noch de groep tegenover het individu, maar beiden moeten samen kunnen bestaan, een moeilijke evenwichtsoefening tussen individualisme en solidariteit, tussen zelfbewustzijn en verbondenheid." Ook hij haalt het Verdrag inzake de Rechten van het Kind aan. Daarin wordt namelijk vastgelegd dat een kind voorbereid moet worden op een leven in een vrije samenleving, "in de geest van begrip, vrede, verdraagzaamheid, gelijkheid van geslacht, en vriendschap tussen alle volken(...)". Kinderen vandaag moeten wel degelijk opgevoed worden tot verantwoorde omgang met diversiteit, pluriformiteit, met het einde van de grote verhalen en het naast elkaar bestaan van individuele waarden- en normensystemen. Vandenbroeck meent dat wie zijn kinderen vandaag opvoedt met een homogeen wereldbeeld, hen wezenlijk te kort doet op het vlak van sociale vaardigheden. *Eén van de veelgenoemde begrippen in de ontmoetingsruimtes is de vrije confrontatie, die wezenlijk kan bijdragen aan het opvoeden in de realiteit van een heterogene wereld.*

In deze context is het ook interessant om even het huidige debat omtrent het gebrek aan burgerzin bij de jeugd aan te halen. Ons onderwijs scoort slecht in internationaal vergelijkend onderzoek waar het opvoeding tot democratische mensen betreft. Volgens pedagoog Danny Wildemeersch (2010) is dit te wijten aan het feit dat ons onderwijs meer en meer de maatschappij weerspiegelt en gebaseerd wordt op de principes van de individualisering. De nadruk ligt op het optimaliseren van je eigen talenten, op het bezig zijn met zichzelf. De school is daarmee ook ingeschakeld in het kapitalisatieproces: men ontwikkelt er zijn kansen voor later op de arbeidsmarkt. Om de school te herwaarderen als democratische instelling, vindt Wildemeersch dat ze geen productie-apparaat mag zijn gericht op competenties maar een vrijplaats of publieke ruimte moet zijn. "Het kan een plek zijn waar de oudere generatie aan de jongere generatie inzichten aanreikt over hoe zij het leven ziet, wat volgens haar waardevol is om over te dragen of mee te nemen. Dat hoeven geen dwingende modellen te zijn van 'hoe te leven' of 'hoe te denken'." Ook Wildemeersch vindt dus dat de oudere generaties 'iets op tafel moeten leggen'. Als ze dat niet doen – zo meent Wildemeersch en ik sluit me daar graag bij aan - ontnemen ze de nieuwe generaties de kans om een nieuwe betekenis te geven aan de wereld. *Opnieuw is het begrip 'vrije confrontatie' een wezenlijk element waarmee de ontmoetingsruimtes ouders (of oudere generaties) kunnen helpen hun eigen stem te vinden en door te geven wat zij belangrijk vinden.*

1.6. Opvoedingsondersteuning en ontmoetingsruimtes in de postmoderne samenleving

Om dit hele hoofdstuk kort samen te vatten, haal ik een metafoor van Harry Kunneman (1998: 13) aan. In zijn boek 'Postmoderne moraliteit' vergelijkt hij het postmodernisme met deltavliegen: "Je doet het helemaal alleen, vertrouwend op de geavanceerde technologie die aan het ontwerp en de constructie van de deltavliegers ten grondslag ligt. Het is een sport zonder rangen of standen en het gaat niet om competitie. Net als bij surfen gaat het bij deltavliegen om het meebewegen met stromen. Het gaat er niet om de sterkste te zijn of om controle uit te oefenen, maar om je in te voegen in een beweging van natuurkrachten die je niet wil trotseren of verslaan, maar waaraan je deel hebt terwijl je blijft verschillen. Tenslotte (...) appelleert het aan diepe verlangens en terugkerende fantasieën, de fantasie om vrij te zijn, om moeiteloos te kunnen bewegen, om tegelijkertijd in je lichaam en één met de wereld te kunnen zijn, belichaamd en gewichtloos, jezelf en toch verbonden." Kortom, postmodernisme en individualisering staan zeker een verantwoord, actief burgerschap, sociale cohesie of solidariteit niet in de weg.

Opvoedingsondersteuning kan hier mijns inziens heel wat in betekenen. Er is immers geen 'groot opvoedingsverhaal' meer en ouders moeten zelf op zoek gaan naar waar ze voor willen staan. Doel van de ontmoetingsruimte is dan niet zozeer ouders te versterken in hun autonomie als wel hen ondersteunen bij het vinden van hun eigen stem. Men wil de ouders inspireren om deze stem ook te gebruiken en hun eigen verhaal te schrijven zonder dat de ontmoetingsruimtes daarmee zelf een 'groot verhaal' voorstaan. Hoewel de ontmoetingsruimtes gemeenschapsvorming veelal niet als primaire doelstelling hebben, dragen ze er wel toe bij. Ze ondersteunen de relatie- en gemeenschapsvorming, faciliteren de socialisatie van het kind en bevorderen hun ontwikkeling tot sociaal vaardige, actieve burger die zijn mannetje kan staan in een diverse en pluriforme samenleving. De kracht van de ontmoetingsruimtes echter ligt mijns inziens vooral in de ondersteuning van het schrijven van het eigen verhaal. De kracht ligt in het bevorderen van de 'ontmoeting met zichzelf' voor de ouders om zo de eigen stem in de veelheid aan verhalen luider te laten klinken voor zichzelf.

2. Van samenleving naar individu: een ontwikkelingspsychologische invalshoek

De individualiseringsprocessen houden kansen in, maar ook risico's. Dat is één van de conclusies van het voorgaande hoofdstuk. We hebben reeds gezegd dat sociale vaardigheden een noodzakelijke voorwaarde zijn voor het individu om zich staande te houden in de geïndividualiseerde maatschappij. Hij heeft deze vaardigheden nodig om netwerken uit te bouwen en te onderhouden. Een mens is immers nooit een mens alleen. Hij wordt maar 'ik' in zijn relatie tot de ander. Vandenbroeck (2007a: 57) formuleert het als volgt: "Het eigen verhaal situeert zich tussen anderen, geeft zichzelf een plaats tussen mensen waarop men lijkt en mensen waarvan men verschilt." Om een rol te kunnen spelen in het sociale en publieke leven, moet men zich bewust worden van zichzelf. Men moet zich kunnen ontplooien en tegelijk zijn eigen 'ik' kunnen onderscheiden van de andere 'ikken' .

Het verhaal van de samenleving hebben we in het vorige hoofdstuk uitvoerig belicht. Van een gesloten, collectivistische, traditionele samenleving, hebben we een overgang gemaakt naar een samenleving van open netwerken, van diffusere afhankelijkheidsrelaties en van individualisering. Als we individualisering beschouwen als niet-tegengesteld aan respect voor de ander of aan collectivisering, kunnen we het verhaal van het individu projecteren op het verhaal van de samenleving. Ontwikkelingspsychologisch gezien evolueert een kind van de symbiotische relatie met de moeder langzaam naar een volwassen individu dat relaties met anderen kan aangaan zonder zichzelf tekort te doen. Ook de morele ontwikkeling van het individu kunnen we leggen over die van de maatschappij heen. Net zoals de samenleving geëvolueerd is van opgelegde waarden en normen, van absolute waarheden naar autonomie, groeit het kind naar deze zelfstandigheid toe. Aanvankelijk neemt het kind de waarden en normen van de ouder(s) voor waar en handelt ernaar om stilaan een volwassene te worden die een eigen waardensysteem heeft en authentieke keuzes maakt uit een diversiteit aan mogelijke waarheden. In dit hoofdstuk ga ik op beide ontwikkelingen in: de ontwikkeling van het zelfbewustzijn in het algemeen en de meer specifieke morele ontwikkeling, beide aspecten in de 'menswording van het kind'. Binnen de context van de ontmoetingsruimtes, kunnen we bovendien niet voorbij gaan aan de gehechtheidstheorie van John Bowlby. Deze theorie benadrukt het belang van de vroege ouder-kind relatie en het is vooral in dit kader dat we het belang van de ontmoetingsruimtes situeren.

2.1. Ontwikkeling van het zelfbeeld

Identiteit en zelfbewustzijn ontwikkelen zich niet geïsoleerd in het kind maar in relatie met andere mensen. Een kind zet tijdens de eerste levensjaren een aantal belangrijke stappen. Het ontwikkelt in de eerste plaats een hechte band met de moeder of een andere belangrijke volwassene. In de discussietekst van het Vlaams Netwerk (Vandermespel: 5-6) staat het als volgt geformuleerd: "Het [kind] staat voor de uitdaging een zelfbewuste, meervoudige identiteit op te bouwen, zonder zijn verbondenheid met de 'ander' te verliezen. Die ontwikkeling gebeurt bij uitstek in een wezenlijk relationele context (in interactie tussen kind en ouders, kind en ruimere familie, kind en andere opvoedingsverantwoordelijken, kind en andere kinderen, kind en woonomgeving, kind en samenleving)." Die meervoudige identiteit is des te belangrijker geworden omwille van het feit dat mensen in de hedendaagse maatschappij tot steeds meer verschillende groepen behoren. Zo ben ik niet alleen een student maar ook moeder. Ik ben een vrouw, ik ben een Belg, ik ben een Vlaming, ik ben een Antwerpenaar, ik ben een echtgenote en een vriendin... Identiteit is dus zeker niet een duidelijk omljnd iets maar omvat vele facetten. Identiteit is een stuk aangeboren (man of vrouw, dat ben je bij je geboorte) maar heeft ook veel te maken met de keuzes die je maakt en met de vele gemeenschappen waar je toe behoort. Ouders kunnen hun kinderen moeilijker nog één waarheid opleggen, één verhaal of model. Kinderen worden immers van jongs af aan geconfronteerd met een grote diversiteit aan waarden en normen.

Volgens Vandenbroeck (2002: 35) luidt de boodschap dat we onze kinderen moeten leren zich aan te passen aan die verscheidenheid en aan verandering. Kinderen moeten nog steeds met regels leven omdat regels nu eenmaal het bestaan in een gemeenschap mogelijk maken. We leven echter altijd in een veelheid aan gemeenschappen en worden dus geconfronteerd met een veelheid aan waarden en normen. Een evenwicht tussen wat we voor onszelf als recht willen opeisen en wat we kunnen opbrengen als plicht aan de gemeenschap, vergt onderhandelingsvaardigheden. Hier horen we weer heel duidelijk De Swaan doorklinken. Vaardig zijn in het onderhandelen vergt sociale competenties maar eveneens een positief zelfbeeld, of zoals Vandenbroeck (2007a: 36) het noemt “een unieke beschrijving van ‘wie ben ik’”.

Voor de ontwikkeling van het zelfbeeld of de identiteit, vallen we terug op Erik Erikson, Margareth Mahler, Selma Fraiberg en Daniel Stern. In De blik van de Yeti van Michel Vandenbroeck (2007a), in Kleine ontwikkelingspsychologie van Rita Kohnstamm (2002) en in De eerste stappen van Patrick Meurs en Gül Jullian (s.a.) vinden we een samenvatting van de ontwikkeling van het zelfbeeld gebaseerd vooral op Erikson's ontwikkelingspsychologie. In tegenstelling tot Erikson, zien Stern en Fraiberg het kind als actieve deelnemer aan zijn eerste ontwikkelingsstappen. Vooral Stern gaat ervan uit dat een kind reeds van bij de geboorte een zeker 'zelfgevoel' heeft en dat de eerste fase dus niet zo symbiotisch is als algemeen wordt aangenomen. Voor de ontwikkeling volgens Mahler, de gehechtheidstheorie van Bowlby en de morele ontwikkeling volgens Kohlberg baseer ik me voornamelijk op Rita Kohnstamm's Kleine Ontwikkelingspsychologie. In het kader van deze eindproef beperk ik me tot de fasen van geboorte tot aan de lagereschoolleeftijd en laat de adolescentie buiten beschouwing.

Erikson ziet in het eerste levensjaar dat het kind zijn relaties beperkt tot slechts enkele opvoeders. Dit zijn dan met name de moeder, de vader en een eventuele onthaalouder. Met de voornaamste verzorger (in de meeste gevallen de moeder) bouwt het kind een vertrouwensrelatie op. Deze volwassene wordt de zogenaamde gehechtheidspersoon. Freud spreekt in deze eerste fase van de orale periode, Erikson van het stadium van vertrouwen versus wantrouwen. De relatie met de voornaamste verzorger typeert zich namelijk door voorspelbaarheid, sensitiviteit en responsiviteit. De opvoeder is sensitief, gevoelig voor de signalen van het kind en weet er gepast op te reageren. Het kind leert door kleine crisissen dat de vertrouwde persoon altijd opnieuw klaarstaat en krijgt daardoor vertrouwen. Kleine crisissen zijn bijvoorbeeld de overgang van borstvoeding naar flesvoeding, korte scheidingen van de moeder ... Françoise Dolto spreekt in deze context van castraties. Deze eerste scheidingen of crisissen vallen onder de orale castraties. In deze fase vinden we het eerste begin van zelfvertrouwen. Het kind ervaart immers stilaan dat het zélf invloed heeft op de relatie met de verzorger. Het kan signalen uitzenden waarop de verzorger reageert. Stern situeert dit eerste zelfgevoel al in de eerste maanden, zelfs reeds bij de geboorte, waarbij een kind al enkele vaardigheden heeft om zijn omgeving te beïnvloeden, waarin hij reeds voorkeuren heeft en deze al actief kan duidelijk maken. Ligt hier de kiem voor het later onderhandelingshuishouden? Waar vroeger moeders de raad meekregen hun kind 'te laten huilen', is dat nu een ondenkbaar advies geworden. Integendeel, op geboortelijstjes vinden we boeken terug met titels als 'Babytaal: praat al met je baby voor hij iets kan zeggen' of 'Wat zegt mijn kind'.

De anale fase breekt aan bij het begin van het tweede levensjaar. Alles staat dan in het teken van vasthouden en loslaten. Doordat het kind tijdens dat tweede levensjaar zichzelf leert voortbewegen (kruipen en stappen), krijgt het ook een zekere macht tegenover zijn omgeving. Door zich los te maken van zijn moeder, leert hij de gescheidenheid van zijn lichaam en zijn persoon beter te plaatsen. Ook op andere vlakken ondervindt het kind dat het een sterke invloed kan uitoefenen op zijn omgeving. Het leert bijvoorbeeld 'neen' te zeggen. In deze periode wordt een kind geconfronteerd met heel veel verboden en grenzen die hem van bovenaf worden opgelegd. Erikson noemt deze periode dan ook de periode van de autonomie versus de twijfel en de schaamte. Het kind overtreedt verboden en test de grenzen af. Fraiberg (2009: 73) noemt de ouders op dat punt de zendelingen of de cultuur- of beschavingsbrengers. Het kind voelt zich onmachtig wanneer de volwassene grenzen stelt aan zijn gedrag. Ook ontwikkelt zich het ik-besef tijdens deze fase. Het kind leert bijvoorbeeld zichzelf benoemen. Parallel met deze fase loopt ook de fase in de morele ontwikkeling waar een kind nog niet zelf in staat is te zien welke grenzen gelden. Hij heeft nog steeds volwassenen nodig om hem de weg te wijzen. Zijn ouders schrijven nog voor een stuk zijn verhaal en leggen hem – bewust of onbewust, gewild of ongewild – hun eigen grote verhaal of verhalen op.

Een derde fase breekt aan aan het einde van de peutertijd. Dit is wat Freud de fallische fase noemde. Het kind heeft inmiddels ontdekt dat het een persoon is, maar nu leert het ook wat voor soort persoon hij is. In deze fase herkennen kinderen zich ook stilaan als lid van een bepaalde groep. De oedipale fase op haar beurt vangt aan rond ongeveer 3 jaar en loopt tot ongeveer de start in de lagere school. Erikson spreekt van de tegenstelling initiatief versus schuld. Het kind neemt stilaan de normen (veelal van de ouders) over en het geweten krijgt vorm.

“Om een echte mus te worden moet je door mussen worden grootgebracht.” Dit citaat van Rita Kohnstamm (2002: 385) illustreert de idee van wat Schnabel (2002: 20-21) de *Spätgeburt des Menschen* noemt, namelijk dat we niet als mens worden geboren. Wat ons typisch menselijk maakt krijgt pas vorm in een kind in de dagelijkse omgang met anderen. Dit heet sociale ontwikkeling. Een mens kent een tweede geboorte, lang na de bevalling. De psychoanalytica Margareth Mahler noemt dit de psychologische geboorte van het kind en vat het in de termen separatie (scheiding) en individuatie. Het gaat om het loskomen van het kind uit de symbiose met de moeder om een eigen wezen te kunnen zijn. Na de geboorte is het kind een aparte, biologische entiteit. Tegelijkertijd blijft het echter functioneel nog één met de moeder. Terwijl het kind op dat moment nog geen vrijheid kent, geeft de moeder hem een gevoel van zekerheid, van ergens geworteld te zijn. Het kind is op dat moment nog geen individu en egocentrisch gericht. Het kan al wel tederheid en belangstelling voelen voor anderen maar ziet deze anderen nog niet als gescheiden van zichzelf. Het maakt nog geen onderscheid tussen zijn eigen lichaam en andere lichamen. De sociale, responsieve glimlach die het kind rond de tweede à derde levensmaand gaat tonen, geeft aan dat het kind geniet van die symbiose. De Franse ethnopsycholoog Biarnès, zo lezen we bij Vandebroek (2007a: 47) gaat een stap verder en onderscheidt drie geboortes. In eerste instantie is er de lichamelijke geboorte. Daarna volgt de geboorte van de cultuur in het kind, en het is de wet van de vader die daarvoor zorgt. Als derde geboorte noemt hij “het voor zichzelf geboren worden door de Ander”. Ik citeer opnieuw Vandebroek (2007a: 47): “Het is inderdaad maar pas door de ontmoeting met de Ander en door de ontdekking van het verschil dat het individu zelf auteur van zijn geschiedenis wordt en niet enkel kind

van zijn ouders.” Bij dit laatste citaat voelen we meteen ook de parallel met het individualisme en het postmodernisme: het autonome kind schrijft zijn eigen verhaal en neemt niet klakkeloos het verhaal van zijn ouders over. Net zoals onze samenleving dus de waarden en normen van de vorige generaties niet zomaar als enig geldend aanvaardt.

Zoals reeds gezegd dient dit genuanceerd te worden. Een psychoanalyticus als Daniel Stern, baseert zich op observaties om te besluiten dat een kind al wel van bij de geboorte een zeker zelfgevoel heeft. Zo hebben baby's reeds van bij het prille begin een aantal vaardigheden waarmee ze invloed kunnen uitoefenen op de mensen om hen heen. De baby heeft al in de eerste weken een aandeel in de interactie met de ouders. Volgens Stern is er bijgevolg reeds van bij de geboorte sprake van een ontluikend zelfgevoel.

Mahler spreekt in deze context van het separatie-individuatieproces als een tweede geboorte. Om later zelfstandig te kunnen functioneren, moet een kind zich eerst hechten aan één of enkele vertrouwenspersonen. Het leeft in de eerste weken in symbiose met de moeder. Het is pas als het kind een scheiding van de moeder, een loskomen uit de symbiose kan aanvaarden, dat het zich als individu kan gaan ontwikkelen. *Het separatie-individuatieproces loopt tot ongeveer het derde levensjaar. Dit is in vele ontmoetingsruimtes de maximumleeftijd en de ruimtes zijn dan ook bijzonder afgestemd op de noden van deze leeftijd. Ligt daar het belang van de ontmoetingsruimtes voor ouder én kind? De sociale ontwikkeling loopt vanaf het derde levensjaar over meerdere paden en niet meer quasi-exclusief via de gehechtheidsfiguur. Het ondersteunen van de sociale ontwikkeling kan vanaf dan ook via school gebeuren. De ontmoetingsruimtes hebben een rol te spelen in de begeleiding van de separatie. We moeten daarbij wel in het achterhoofd houden dat de rol veel breder kan zijn, naargelang de keuzes die men als ontmoetingsruimte maakt. Houdt hun opdracht op na de separatie en wordt hun rol inderdaad door de school overgenomen of hebben ze bijkomende opdrachten naar bijvoorbeeld het doorbreken van sociaal isolement van de ouder, naar buurtwerk? In deel III zullen we zien dat hieraan verschillende invullingen worden gegeven.*

Dit proces van separatie en individuatie gaat met veel angsten gepaard zoals bijvoorbeeld wat men in de volksmond de eenkennigheid of verlatingsangst noemt. Belangrijk in deze fase is dat de primaire zorgfiguren, de gehechtheidsfiguren 'goed genoeg' zijn. Het kind leert aanvankelijk dat het gescheiden is van de moeder maar dat zij nog wel aanwezig is of nog later dat zij afwezig is maar het kind niet in de steek zal laten. Op die manier wordt het kind zelfzekerder. Die zelfzekerheid helpt het kind om banden met anderen aan te gaan. De separatie is dus nodig om sociaal en psychologisch te kunnen groeien. Het kind kan deze angsten niet alleen aan en moet op de ouder kunnen rekenen. Door voldoende zekerheid te krijgen in deze eerste fase, door vertrouwen te kunnen hebben in de ouder, bouwt het kind een voldoende sterk zelfbeeld om anderen tegemoet te kunnen treden.

Margareth Mahler wijst op het belang van de vroege relatie tussen moeder en kind en beschrijft de moeder als een soort 'hulp-ik'. Moeder en kind leven nog in symbiose met elkaar, zijn nog geen gescheiden wezens. Er is nog geen grens te trekken tussen jij en ik. Een sensitieve en responsieve moeder bevredigt de lichamelijke behoeften van haar baby. Volgens Kohnstamm (2002: 165) laat “[d]eze Goede Moeder [...] in het kind een beeld achter, een eerste benul van menselijkheid, die het met toenemende rijping verinnerlijkt en imiteert.” In de ontwikkelingspsychologie wijst men op de

gevaren van bijvoorbeeld het ontbreken van een vaste verzorger, van een gehechtheidsfiguur. Ook later – in de anale fase – zijn er risico's voor de ontwikkeling van het kind, als de ouder het kind niet stimuleert om dingen zelf te doen of te experimenteren. Met name een zwak zelfgevoel kan daarvan het resultaat zijn. Als de moeder het kind niet de kans geeft dingen zelf te doen, houdt zij de symbiose in stand wat kan verhinderen dat het kind een gezond, autonoom individu wordt.

Autonoom worden is synoniem voor zelfstandig worden, zelf dingen kunnen doen. Maar aan dat zelfstandig worden zitten ook emotionele en sociale kanten. Een autonoom mens kan immers met zijn gevoelens overweg en kan sociale contacten met anderen onderhouden. In tegenstelling tot wat men zou verwachten is het verzelfstandigingsproces niet iets wat vanaf de eerste dag na de geboorte van start gaat. Het tegendeel is waar: tijdens de eerste maanden van zijn leven, zal een baby juist eenkenniger worden, steeds meer gehecht raken aan enkele personen in het bijzonder. Het kind wordt emotioneel almaar meer afhankelijk. Rond zeventien à achttien maanden volgt een piek van afhankelijkheid waarna de verzelfstandiging een aanvang kan nemen.

2.2. Ontwikkeling van het geweten of morele ontwikkeling

Een zelfstandig mens is echter niet alleen maar iemand die dingen alleen kan doen. Hij is ook iemand die kan oordelen wat goed of fout is in de morele zin. Iemand die zijn persoonlijke verlangens kan onderdrukken in het belang van het samenleven met anderen zonder daarbij zichzelf te verliezen. Het is het vermogen om jezelf te bekritisieren in het licht van wat je doet of zal doen en daarbij een goed evenwicht vinden tussen strengheid en toegeeflijkheid tegenover jezelf. Hoe vormt zich eigenlijk het geweten? De Amerikaanse psycholoog Lawrence Kohlberg (Kohnstamm, 2002: 239) beschrijft de gewetensontwikkeling in 3 fasen. De eerste fase is het preconventionele stadium. Het kind laat bepaalde dingen omdat hij er anders voor berispt wordt. En andere dingen zal hij juist wel doen omdat hij ze als prettig ervaart. In de volgende fase – het conventionele stadium – is goed wat de omgeving als goed bestempelt. Men beseft dat het naleven van de regels en de wetten sociale waardering oplevert en dat ze nodig zijn om een samenleving te laten functioneren. Pas in het postconventionele stadium – de derde fase – komt het besef dat er meer is dan de sociale norm. In deze fase gaat men een persoonlijke prioriteit aanbrengen in de rangorde van normen en waarden.

In dit verband is het ook interessant om Jean Piaget aan te halen. Deze Zwitserse psycholoog en filosoof – ik baseer me hiervoor op Van Beemen (2001: 191-193) - verrichtte onderzoek naar hoe kinderen spelregels hanteren. Hij stelde onder andere vast dat kleuters weinig besef hebben van regels en vooral de handelingen van grotere kinderen naäpen. Iets oudere kinderen kunnen zich al wel aan de regels houden – bijvoorbeeld 'om de beurt spelen' - maar zien nog niet in dat regels op zich willekeurig zijn. Zij zien regels nog als absoluut, als heilige wetten waaraan niet te tornen valt. Het is pas later (rond 11 à 12 jaar) dat ze leren dat regels ook veranderd kunnen worden en dat de enige voorwaarde voor hun geldigheid is dat alle spelers bereid zijn zich aan die regels te houden. Naast onderzoek naar spelregels, deed Piaget ook onderzoek naar rechtvaardigheid bij jonge kinderen. In zijn onderzoek naar morele ontwikkeling bekeek hij of jonge kinderen rekening kunnen houden met de intentie waarmee een handeling wordt uitgevoerd en in hoeverre zij hun oordeel

laten bepalen door de gevolgen van die handeling. De conclusie luidt dat kleine kinderen slechts de gevolgen van een handeling in rekening nemen en dus niet de intentie. Een daad is dus goed of slecht naargelang de gevolgen goed of slecht zijn. Eén glas doelbewust laten vallen vinden zij dus minder erg dan iemand die per ongeluk drie glazen zou laten vallen. Oudere kinderen daarentegen betrekken de intentie in hun oordeel. Een handeling is dan goed of slecht als de bedoeling erachter goed of slecht is. Zij vinden dus dat iemand die met opzet één glas laat vallen minder aanvaardbaar dan iemand die er per ongeluk drie laat vallen. Piaget vat dit samen in de morele ontwikkeling bij kinderen. Het morele denken bij kinderen van 4 tot 6 jaar noemt hij heteronome moraliteit of moreel realisme. Het is nog gedictieerd door anderen. De regels zijn nog absoluut en onveranderbaar. Daarna ontwikkelt de heteronome moraliteit zich geleidelijk aan tot autonome moraliteit of moreel relativisme. Deze kinderen gaan beseffen dat regels ook het subject van onderhandeling kunnen zijn.

Volgens Selma Fraiberg (2009) vangt de morele ontwikkeling vanaf het prille begin aan. Alles is terug te brengen tot de kern van de psychodynamische theorieën, namelijk het conflict tussen de impulsen, de lusten of de driften enerzijds en de eisen van de werkelijkheid anderzijds. De ontwikkeling van het geweten begint al heel vroeg en kent een belangrijke evolutie op het ogenblik dat een kind zichzelf leert beheersen. Fraiberg beschrijft het verschil tussen enerzijds de lichamelijke ontwikkeling en anderzijds de sociale ontwikkeling. De lichamelijke ontwikkeling verloopt als het ware automatisch, volgt een duidelijk omschreven en voorspelbare weg en staat in feite los van onderricht. De sociale of morele ontwikkeling daarentegen moet aangeleerd worden. Het kind moet leren zijn driften en impulsen, de bevrediging van zijn verlangens, te beheersen. Dit kan alleen maar doordat vertrouwde personen dit van hem eisen. De omgeving van het kind speelt een cruciale rol bij zijn sociale ontwikkeling. Gewetensvorming is dus een belangrijk onderdeel van de sociale ontwikkeling.

Bij een kind van een jaar of twee kunnen we nog niet spreken van een geweten, zo schrijft Fraiberg (2009: 142-143). Zelfs al heeft het zichzelf leren beheersen, toch is dit nog niet wat we een geweten noemen. Zo kunnen kinderen op deze leeftijd al wel blijik geven van schuldgevoelens, maar valt het op dat ze dit alleen maar voelen wanneer hun daad ontdekt werd. De liefde van het kind voor zijn ouders gaat heel diep maar hij houdt ook nog ontzettend veel van zichzelf. Op tweejarige leeftijd is het conflict tussen zijn eigenliefde en de liefde voor zijn ouders een grote bron van conflicten. Als zijn ouders zijn gedrag afkeuren, vermindert ook zijn eigenliefde. Om een positief zelfbeeld te ontwikkelen, moet hij dus leren aan de eisen van de ouders, aan de eisen van de realiteit te voldoen. Aanvankelijk zal hij dus goed zijn, om zijn ouders een genoegen te doen en aldus zichzelf graag te blijven zien.

Dat schuldgevoelens een cruciale rol spelen bij de vorming van het geweten, staat buiten kijf. Binnen een goede relatie met de ouders, zal een kind de afkeuring, de kritiek of de berisping van de ouders beschouwen als wat Fraiberg (2009: 233) een "tijdelijke onthouding van liefde" noemt. Deze onthouding brengt ook zijn eigenliefde en zijn zelfrespect schade toe want hoe kan hij zichzelf graag zien als zijn ouders dat niet doen. Dit gevoel geeft hem het signaal om de impuls of het verlangen te onderdrukken. Het is pas als het kind deze waarschuwingssignalen zelf kan oproepen dat we van zelfbeheersing kunnen spreken. Pas als het kind ouder wordt, zal het zich ook schuldig voelen en schamen, zonder dat zijn daad daarom ontdekt moet zijn. Op dat moment heeft het kind de stem van

de kritiek, die vroeger aan zijn ouders toebehoorde, in zichzelf opgenomen. De stem van het gezag van de ouders, wordt dan langzaam de stem van het geweten. Voor kinderen van twee à drie jaar daarentegen draait het schuldgevoel nog geheel rond de afkeuring van de ouders.

Het lijkt tegen huidige opvoedingstrends in te druisen, deze schuldgevoelens. Dat schreef Fraiberg reeds in de jaren '60 en deze opvatting heeft mijns inziens nog niets aan actualiteitswaarde ingeboet. Als ouder wil je immers je kind pijnlijke emoties zoals schuldgevoelens besparen. Toch is het nodig dat we het kind verantwoordelijk stellen voor wat het deed. Anders zouden we hem een systeem bieden waarmee hij voortaan alle verantwoordelijkheid van zich af kan schuiven. Ook al zullen we volgens de huidige trends enkel het gedrag bekritisieren (zie bijvoorbeeld Triple P), toch zal het kind zichzelf als persoon ook bekritiseerd voelen. Dit is echter nodig om hem zich verantwoordelijk te leren voelen. Vele ouders voelen zich in deze tijd van het einde van de 'grote verhalen' zeer onzeker als morele gids terwijl het kind voor zijn gewetensvorming nu net iemand nodig heeft die de weg wijst. Omdat een kind de normen en waarden van de ouders assimileert, omdat hij zich identificeert met het ouderlijke geweten, is een voorbeeldrol zeer belangrijk.

Zoals reeds gezegd begint het kind pas in zijn vijfde of zesde levensjaar zich werkelijk een geweten te vormen. Nochtans zijn de jaren daarvoor van cruciaal belang voor de zelfbeheersing die hij zich later eigen moet maken. Het is een lang proces dat een kind moet doormaken om van onmiddellijke lustbevrediging te komen tot zelfbeheersing. Deze weg loopt via de interactie met de ouders. Zo zal het kind aanvankelijk de onmiddellijke lustbevrediging leren vervangen door de bevrediging die de goedkeuring van zijn ouders hem geeft. Langs deze weg leert het kind uiteindelijk om verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen daden. Identificatie speelt hierin een belangrijke rol. Het kind zal enerzijds leren zich buiten de grenzen van zijn eigen ik te begeven en zo het vermogen verwerven om zich in de ander in te leven. Daarnaast zal het ook het 'ik' van andere personen in zich opnemen en zo leren om de normen en de waarden van geliefde personen als zijn ouders in zijn persoonlijkheid te integreren.

Om de eigenliefde op latere leeftijd te kunnen overstijgen, om later tot een volwassen relatie in staat te zijn, volstaat het niet voor ouders om enkel en alleen maar liefde te geven aan hun kind. Uit liefde voor hun kind, moeten ouders ook eisen stellen, moeten ze liefde terugvragen van het kind. Fraiberg (2009: 264-265) omschrijft het als volgt: "De ouder die zielsveel van zijn kind houdt, maar er niets voor terugvraagt, kan men misschien wel een heilige noemen maar geen goede ouder. Want een kind dat liefde vraagt zonder de verplichtingen van de liefde na te komen, wordt een egocentrisch kind." Hier horen we terug het onderhandelingshuishouden echoën en het burgerschapsmodel waarbij niet alleen rechten maar ook plichten centraal staan. Met andere woorden, een kind moet liefde niet alleen krijgen maar ook verdienen. Zijn eigenliefde moet stilaan wijken om de liefde en de goedkeuring van zijn ouders te verdienen. Het is vanzelfsprekend dat hij, om dit te kunnen en willen doen, die liefde van zijn ouders als bijzonder waardevol moet beschouwen. De ouderlijke liefde is dus in elk geval één van de beste stimulansen om een kind tot zelfbeheersing te leiden. Wat weleens het mens-woorden van het kind genoemd wordt, de menselijke liefde die boven de eigenliefde uitstijgt, is dus het product van het gezin en van de relaties binnen dat gezin. Binnen de sociale en morele ontwikkeling, is dus zeker niet alleen de 'peuterpuberteit' belangrijk. De kiemen van het geweten worden al gelegd van bij het prille begin.

Kunnen we deze ontwikkeling van het geweten vergelijken met de samenleving? Het conventionele stadium van de gewetensvorming kan vergeleken worden met de premoderne en zelfs moderne maatschappij. Mensen nemen de normen en de waarden, de grote verhalen dus, van hun gemeenschap over en handelen daar ook naar. Deel uitmaken van de gemeenschap kan slechts als je leeft naar de normen die die gemeenschap oplegt. Het kan zijn dat jij als individu het zondagse kerkbezoek niet als fundamenteel goed ziet, maar om deel uit te maken van je gemeenschap is dit wel een hoog gewaardeerde handeling. Of recenter: wij kennen de vrijheid van meningsuiting als absolute waarheid en dragen haar hoog in het vaandel omdat dat is wat ook in onze samenleving voorop gesteld wordt. Postmodern – een individualisme dat verder gaat dan de moderne versie – is uit het keuzemenu van de vele waarden en normen, zelf bepalen wat je belangrijk vindt. Wars van de heersende opinie zouden we dan voor onszelf kunnen bepalen dat vrijheid van meningsuiting niet ten koste van alles mag gelden. In het postconventionele stadium komt het besef van de eigen verantwoordelijkheid en maakt men als individu keuzes die daadwerkelijk persoonlijk zijn.

2.3. De gehechtheidstheorie als basis voor de ontmoetingsruimtes

We hebben het al een aantal keren gehad over gehechtheidsfiguren. Eén van de pijlers binnen de ontmoetingsruimtes is het ondersteunen van de vroege gehechtheidsrelatie. Om de groei naar zelfstandigheid beter te begrijpen is het raadzaam dieper in te gaan op de gehechtheidstheorie van John Bowlby, een Engelse psychiater. Voor deze theorie baseer ik me op Kohnstamm (2002: 181-194), op Geenen en Corveleyn (2010: 27-45) en op de cursus Genetische Psychologie van Patrick Meurs (2007). Gehechtheid kunnen we definiëren als de affectieve band die zich ontwikkelt tussen een kind en zijn voornaamste verzorgingsfiguur. In een eerste fase, van de geboorte tot ongeveer drie maanden, is de baby een ‘allemandvriend’ en richt hij zich nog niet tot een specifieke persoon. Hij reageert op alles wat ‘mensachtig’ is en discrimineert niet, maakt nog geen onderscheid tussen individuele mensen. Met andere woorden, hij generaliseert. De meeste kinderen hebben één vaste verzorger, veelal de moeder, wat het proces van discrimineren op gang helpt. Deze kinderen leren hun moeder te onderscheiden van andere mensen. Als de moeder responsief en sensitief is, voorspelbaar en betrouwbaar, weet het kind almaar makkelijker wat komen gaat. Deze kinderen leren snel hun moeder beter te onderscheiden. Pas wanneer de baby een zestal maanden oud is, toont hij een echte voorkeur voor een bepaalde persoon wat zich uit in bijvoorbeeld de scheidingsangst. Stilaan groeit het kind verder naar zelfstandigheid en leert het lopen en kruipen, het leert ‘neen’ te zeggen, het leert dat moeder ook een bestaan heeft gescheiden van hem. Pas vanaf de leeftijd van ongeveer een jaar spreken we van de eigenlijke gehechtheid. Het is vanaf die leeftijd ook dat het gehechtheidsgedrag zichtbaar wordt en dus ook observeerbaar.

Op basis van de relatie van het kind met zijn primaire verzorgingsfiguur, gaat het zich een intern werkmodel ontwikkelen. Dit intern werkmodel kan twee extreme kanten opgaan, namelijk het kan zich ontwikkelen tot een veilige of een onveilige gehechtheid. Ofwel leert het kind dat het altijd kan rekenen op zijn verzorgingsfiguur en spreekt men van veilige gehechtheid, ofwel leert het dat hij juist geen hulp kan verwachten en in dat geval is er sprake van een onveilige gehechtheid. Dit interne werkmodel wordt op zijn beurt verinnerlijkt tot een bepaalde gehechtheidsrepresentatie. In de

volwassenheid kleurt deze representatie of de manier waarop we relaties aangaan met anderen. Met andere woorden, de kwaliteit van de zeer vroege relatie met die voornaamste verzorgingsfiguur, heeft een sterke impact op hoe we later als volwassene met relaties omgaan. Een kind zet dus al tijdens zijn eerste levensjaren zeer belangrijke stappen op sociaal en emotioneel vlak. De ontmoetingsruimtes enten zich op dit kader en willen de kwaliteit van deze vroege ouder-kind interactie ondersteunen.

In de ontmoetingsruimtes wordt vaak gesproken over de aanwezigheid van de ouder als een veilige haven van waaruit het kind de wereld kan ontdekken en waarnaar het kan terugkeren als het zich onveilig voelt, moe wordt of iets wil delen. Als er een evenwicht is tussen het exploratiegedrag en het terugkeren naar de veilige basis, dan kunnen we spreken van een veilige gehechtheid. Het spelen met afstand-nabijheid wordt vaak heel zichtbaar tijdens de ontmoetingsmomenten. Veel kinderen blijven bij aanvang van het bezoek dicht bij de ouder. Naarmate de tijd vordert, komen ze langzaam los, zeker wanneer ze merken dat de ouder, hun veilige haven, in de ruimte aanwezig blijft. Tijdens het spelen keren ze geregeld terug naar hun ouder om iets te tonen, te vertellen of de ouder te betrekken in hun spel.

Een veilige gehechtheid heeft niet alleen een impact op hoe we later met relaties omgaan maar beïnvloedt ook de ontwikkeling. Kinderen die veilig gehecht zijn bijvoorbeeld ontwikkelen zich over het algemeen iets beter en sneller dan andere kinderen. Bij veilige relaties zijn moeder en kind immers in harmonie met elkaar. De moeder is gevoelig voor de noden van het kind. Zo zijn veilig gehechte kinderen ook beter in staat om te gaan met negatieve gevoelens. Bovendien zouden veilig gehechte kinderen ook minder afgeleid zijn wanneer de moeder met hen bezig is. Verschillende factoren echter kunnen de ontwikkeling van een veilige gehechtheid afremmen. Er zijn factoren bij het kind zelf mogelijk, zoals een handicap of prematuriteit. Ook bij de verzorgingsfiguur kan bijvoorbeeld een postnatale depressie of een ziekte de ontwikkeling van een kwalitatieve affectieve band met het kind in de weg staan. De omgeving kan dan weer voor externe factoren zorgen die de ontwikkeling van een veilige gehechtheid in de weg staan. Voorbeelden zijn een grote afwisseling van verzorgingsfiguren of een stresserende omgeving. Deze onveilige gehechtheid kan een risicofactor betekenen voor de ontwikkeling van het kind. Onveilig gehechte kinderen lopen meer risico's qua emotionele ontwikkeling, zoals het omgaan met emoties. Daarnaast is ook achterstand mogelijk op cognitief vlak (zoals aandacht) en op het vlak van relationele en sociale ontwikkeling (omgang met anderen).

We onderscheiden drie soorten onveilige gehechtheid bij kinderen. De eerste is het vermijdend gehechte kind. Dit kind richt al zijn aandacht op het verkennen en exploreren en vermijdt contact met de ouder. Het kind zal ook geen angst tonen als de ouder de ruimte verlaat. Een ambivalent gehecht kind op zijn beurt, zal vooral de ouder opzoeken en aanklampen en heeft weinig interesse in het verkennen van zijn omgeving. Als de ouder de ruimte verlaat kan het dan ook erg van streek zijn. Het derde type onveilige gehechtheid, is het gedesorganiseerde gedrag. Dit kind heeft geen voorkeur voor het verkennen van de omgeving, noch voor het opzoeken van de ouder maar er is evenmin een evenwicht tussen deze beide polen. Het gedrag van dit kind komt vaak heel verward over.

Bij volwassenen kunnen we – naast de veilige gehechtheid - een gelijkaardig onderscheid maken in types van onveilige gehechtheid. Een eerste type is de gereserveerde gehechtheid, naar analogie met het vermijdend gehechte kind. Deze volwassenen vinden gehechtheid vaak een overschat thema en stellen zich zeer onafhankelijk op ten opzichte van anderen. Ze ontkennen vaak dat de negatieve ervaringen uit hun vroege jaren een impact hebben op wie ze nu zijn. Net als bij het vermijdend gehechte kind, ligt de focus van hun gedrag op het exploreren. De gepreoccupeerde gehechtheid, is het tweede type van onveilig gehechtheid bij volwassenen. In tegenstelling tot het vorige type, zullen zij net veel belang hechten aan de negatieve ervaringen uit hun jeugd en zullen de impact ervan als zeer sterk ervaren. Dit type is te vergelijken met het ambivalent gehechte kind waarbij het gedrag vooral op nabijheid gefocust zal zijn. Bij gedesorganiseerde gehechtheid zien we een zekere ontreddeiding wanneer gesproken wordt over de negatieve ervaringen uit de jeugd. Er is verwarring in het gedrag merkbaar, in het spreken of het denken. Een laatste categorie omvat de niet te classificeren gehechtheid. Het gaat om volwassenen die geen specifieke strategie met betrekking tot gehechtheid aanwenden. In tegenstelling tot de gedesorganiseerde gehechtheid waar de verwarring slechts tijdelijk is als afwijking tot een coherente strategie, is er bij de niet te classificeren volwassenen sprake van ofwel twee uiteenlopende soorten gehechtheid ofwel van een onveilige gehechtheid die noch gereserveerd of gepreoccupeerd is. Ook bij volwassenen houdt een onveilige gehechtheid risico's in voor de levenskwaliteit. Zo kunnen zij op emotioneel vlak problemen hebben met affectregulatie, hebben ze vaker een negatief zelfbeeld en hebben ze minder een meer onstabiele sociale relaties.

Het verhaal van de gehechtheid bij de volwassene heeft invloed op meer dan alleen de levenskwaliteit van de persoon in kwestie. Gehechtheid gaat immers veelal ook over van ouder op kind. Onveilig gehechte ouders zijn vaak minder responsief in de omgang met hun kind dan veilig gehechte ouders wat deze overdracht deels zou kunnen verklaren. Naast de overdracht van het type gehechtheid van ouder op kind, is er ook sprake van een sterke continuïteit doorheen het leven. Een kind met een veilige gehechtheid, zal ook veelal opgroeien tot een veilig gehechte volwassene. Dit hoeft echter niet deterministisch bekeken te worden: er is immers ook kans op verandering.

2.4. Ontwikkeling van het zelfbeeld en van het geweten vanuit andere perspectieven

We hebben het al gehad over de gehechtheidstheorie maar er zijn nog andere theorieën die de ontwikkeling van het jonge kind en diens gewetensontwikkeling plaatsen in de relatie met zijn omgeving. Voorbeelden zijn onder andere het transactionele model en de sociale leertheorie, maar ook de behavioristen alsook de neurowetenschappers hebben hier onderzoek naar verricht. Volgens het transactionele model bijvoorbeeld – ik baseer me op Van den Bruel (2004: 6), Ince (2001: 48) en Gerris (1999: 21) - staan ouder, kind en omgeving voortdurend in interactie met elkaar en werken ze op elkaar in. Opvoeden is een proces dat voortdurend aan verandering onderhevig is. Het opvoedingsproces is volgens dit model in een ruimere context ingebed. Zowel omgevingskenmerken als kenmerken van de opvoeders, van het gezin en van het kind interageren voortdurend met elkaar en beïnvloeden de manier waarop de concrete interactie gebeurt. Met andere woorden, het transactionele model plaatst de ontwikkeling van een kind in het bredere perspectief van elementen

die zowel de ontwikkeling als de interactie tussen ouder en kind beïnvloeden. Naast de reeds genoemde omgevingskenmerken, kenmerken van de ouders en het kind, is ook de ondersteuning door de omgeving belangrijk voor hoe een ouder de relatie met zijn kind ervaart. Een moeder die beroep kan doen op anderen, is beter bestand tegen de alledaagse problemen van de opvoeding. Ouders die zich ondersteund weten, zijn bovendien meer tevreden over hun rol als opvoeder.

Ook in de cognitieve neurowetenschappen (Van den Bruel, 2004; du Sautoy, 2009 & Greenspan, 2000) is er interesse voor de eerste levensjaren. Zeer recent onderzoek – waarover echter nog geen consensus bestaat – zou aantonen dat er tijdens die vroegkinderlijke periode meer verbindingen tussen de hersencellen worden gelegd dan in eender welke andere periode. Dit wil dus zeggen dat vroege ervaringen een grote invloed hebben op de ontwikkeling van het kind. Ander onderzoek wijst dan weer uit dat vroege sociale interacties een belangrijke rol spelen bij de ontwikkeling van die hersenstructuren die verantwoordelijk zijn voor de latere gedrags- en emotieregulatie. Tijdens de eerste drie à vier levensjaren groeien de hersenen immers zeer snel en door intensief contact met de verzorgers worden de hersenen van ‘bedrading’ voorzien. Bij een kind echter dat stressvolle situaties het hoofd moet bieden, kunnen juist verbindingen in de hersenen ontstaan die een gezonde ontwikkeling in de weg staan. Ook hier luidt dus de conclusie dat vroege ervaringen de ontwikkeling van de hersenen beïnvloeden. Hier vermelden we ook graag de recente ontdekking van de spiegelneuronen die een rol zouden spelen bij het vermogen tot empathie. De spiegelneuronen zouden een verklaring bieden voor het vermogen van een baby om de gezichtsuitdrukking van zijn ouders na te bootsen. Het onvermogen tot empathie dat we bij een stoornis als autisme vaststellen, zou te herleiden zijn tot een defect bij de spiegelneuronen.

De behavioristen op hun beurt – zo lezen we onder andere bij Kohnstamm (2002: 232) - hebben ook onderzoek gedaan naar gewetensvorming. Het geweten is voor hen een set van regels die een kind leert doordat het wordt beloond of gestraft. Op deze manier bekeken is het geweten dan ook weinig nobel maar gaat het kind louter uit eigenbelang dingen laten (geen straf krijgen bijvoorbeeld) of dingen doen (om bijvoorbeeld een beloning te krijgen). Zelfbeheersing in deze context is het afzien van een bepaalde behoeftebevrediging omdat je op langere termijn een grotere bevrediging wacht. Het kind neemt dat ene snoepje niet omdat het straks voor zijn onthouding beloond zal worden met een ijsje.

Sociaal-interactionele psychologen, zo lezen we bij Kohnstamm (2002, 233) gaan echter een stap verder dan de behaviouristische visie. Zij geloven namelijk dat een kind in aanleg sociaal is ingesteld en zich uit zichzelf zal voegen naar zijn omgeving. Het zal dat niet doen uit eigenbelang maar om erbij te horen. De ouders spelen een cruciale rol in dit proces. Zij geven het kind een gevoel van eigenwaarde en zelfrespect. Als zij boos zijn op het kind, daalt zijn eigenwaarde en het zal proberen de regels na te leven om zijn eigenwaarde op peil te houden. Het uitgangspunt van de sociale leertheorie is – kort samengevat – dat gedrag wordt aan- of afgeleerd in relatie met de sociale omgeving. Als we praten over sociaal leren, denken we meteen aan Albert Bandura en het observerend leren. Een kind dat de hele dag omringd is door andere mensen, leert alleen al door te kijken en te observeren. Een kind imiteert wat het ziet. Men spreekt dan ook van imitatie en *modeling*. Dit speelt een grote rol in zowel de ontwikkeling van de persoonlijkheid als in de sociale ontwikkeling. Voor jonge kinderen worden ouders daarbij gezien als de belangrijkste modellen.

Volgens Bandura is de voorwaarde voor modeling dat er een positieve verhouding bestaat tussen de ouder (het model) en het kind. Emotionele betrokkenheid ligt dan aan de basis van het imiteren en kan in principe gezien worden als een soort 'beloning'. Belangrijk in de opvoeding is dan ook wat ouders doen, minder dan wat ze zeggen. Zij moeten letterlijk 'voor-leven', het goede voorbeeld geven. Zelfbeheersing kwam al even bij de behavioristen ter sprake maar ook Bandura verrichtte er onderzoek naar. Willen we ons aan de regels houden, dan moeten we ons ook kunnen inhouden. Onderzoek van Bandura wijst uit dat wat betreft de zelfbeheersing de voorbeeldfunctie van de ouders bijzonder belangrijk is.

2.5. Ontmoetingsruimtes bekeken vanuit de psychologie

Nu we weten hoe belangrijk de vroege relatie tussen ouder en kind en tussen het kind en zijn omgeving is voor de ontwikkeling van het kind, kunnen we meer specifiek naar de rol van de ontmoetingsruimtes gaan kijken. Er zijn verschillende soorten ontmoetingsruimtes zoals we in het volgende deel van deze eindproef zullen zien. Een aantal zaken hebben ze gemeen. Zo willen ze allemaal de vroege relaties in het leven van een kind ondersteunen, de overgang van gezin naar samenleving vergemakkelijken, de ouders helpen bij het vormen van informele netwerken enzovoort.

Een naam in dit verband waar we zeker niet aan voorbij mogen gaan is Françoise Dolto. In 1979 opende zij samen met enkele collega's in Parijs het eerste maison verte, met als doel kinderen te helpen in een stadium vooraleer er zich ontwikkelingsproblemen voordeden. De maisons vertes zijn ontmoetingsruimtes met een zeer specifiek eigen methodiek en visie. Dolto wilde met de maisons vertes het sociale weefsel rond jonge kinderen versterken. Zij had in haar praktijk vastgesteld dat de separatie van moeder en kind in onze maatschappij vaak nogal bruusk verloopt. We zagen immers reeds dat hoe veiliger het kind gehecht is, hoe makkelijker het loslaten verloopt. Of hoe een veilig gehecht kind beter voorbereid is om een autonoom individu te worden. Dolto is voorstander van het op zeer jonge leeftijd stimuleren van het socialisatieproces, op voorwaarde dat het samen met de ouders gebeurt. Het kind heeft immers naast de veilige relatie met de moeder ook andere contacten nodig om los te komen uit die eenheid. Dolto zag het maison verte als een intermediaire ruimte of een overgang van het gezin naar de kinderopvang of de crèche. Er wordt met de ouders en met de kinderen gesproken – nooit over de kinderen heen. Traversier (1998: 34-35) verwoordt het als volgt: in het maison verte worden preventief talige interacties opgezet om te zorgen dat de nakende scheidingen niet traumatiserend zouden werken. Ter verduidelijking citeer ik graag Vandenborre uit het verslagboek van de studiedag Tussen schoot en school (2009: 20): "Verbinding en scheiding zijn immers twee zijden van dezelfde medaille: hoe steviger de verbinding, of hoe rijker en flexibeler de gehechtheid, hoe makkelijker de separaties kunnen verlopen. Een band scheidt. Twee maakt één. Om te kunnen alleen zijn, te kunnen zelfstandig zijn, is verbondenheid met anderen een noodzakelijke voorwaarde."

In het werk van Dolto (Traversier, 1998; Dolto, 2009) vinden we een aantal zaken terug uit het voorgaande. Wat haar visie op de vroege ontwikkeling apart maakt is onder andere de notie van het 'parler vrai', alles naar waarheid zeggen, waarachtig spreken. Zij sluit daarmee aan bij de onderhandelingscultuur die De Swaan al aankaartte. We zien onze kinderen als volwaardig subject, als een persoon op zich. Dolto meende dat het kind heel wat intelligenter is dan algemeen gedacht. Zo neemt het volgens haar al zaken waar die vele ouders voor hun kinderen willen verbergen of verzwijgen. Net dat verzwijgen is volgens Dolto veel traumatiserender voor een kind dan de gebeurtenis zelf. Een kind als volwaardige persoon zien, de waarheid tegen hem spreken, is dan een daad van respect waardoor het kind zelfvertrouwen krijgt. Het kind is een volwaardig talig wezen. Traversier (1998: 41) formuleert dit als volgt: "Waar(achtig) spreken wil zeggen dat je diegene die voor je zit beschouwt als een volwaardig persoon in wording, als een volledig talig wezen dat het lichaam van een kind heeft maar geheel begrijpt wat we zeggen." Het verwoorden zou tevens voorkomen dat ontwikkelingsfixaties omgezet worden in bijvoorbeeld eet- of slaapstoornissen.

Als we de ontmoetingsruimtes nader bekijken springen telkens een aantal zaken in het oog. De eerste is – zoals reeds gezegd - dat zij als doel hebben de separatie te vergemakkelijken. Een tweede aspect betreft het feit dat in een ontmoetingsruimte op een zachte manier regels kunnen worden geoefend. Zo zijn er in bijvoorbeeld De Speelbrug – een maison verte - maar drie regels. Loopfietsjes mogen enkel achter een bepaalde lijn op de grond gebruikt worden, eten en drinken gebeurt aan de tafel en binnenspeelgoed hoort binnen, buitenspeelgoed buiten. Het aanleren van deze regeltjes gaat makkelijker in een ontmoetingsruimte waar derden bij aanwezig zijn, dan in het isolement van het gezin thuis. Het zijn ook de ouders zelf die de regels aanbrengen bij hun kinderen en dus niet de medewerkers. Daarnaast zorgen deze regels er ook voor dat het kind leert de conventies van het samenleven te respecteren. Doel is om het kind deze regels te laten ontdekken zonder een strikte discipline te verwachten. Françoise Dolto spreekt van het verschil tussen een mens en een burger. Een mens heeft symbolische wetten in zich geïntegreerd. Regels daarentegen zijn eerder gericht op burgerschap. We spreken dan eerder van 'humanisering' dan van 'verburgerlijking'. Het gaat dus om meer dan alleen het inoefenen van regeltjes. De regels worden ook aan het kind gericht en krijgen zo een menselijk gezicht. Hoe ouders grenzen aanbrengen bij hun kinderen vertelt veel over hen en toont hoe zij zich positioneren tegenover regels.

Los van welke psychologische strekking dan ook, het belang van de vroege relaties voor de ontwikkeling van het kind is meermaals aangetoond. Zo is een veilige gehechtheidsrelatie een beschermende factor in die ontwikkeling. Het vormt een buffer tegen latere gedragsproblemen of zelfs persoonlijkheidsstoornissen. Ontmoetingsruimtes voor ouder en kind die de relaties in de vroegkinderlijke periode willen ondersteunen, kunnen dus een significante rol spelen. Hier merken we op dat zelfs als de ontmoetingsruimtes preventie niet als primaire doelstelling vooropstellen, zij door het bevorderen van een veilige gehechtheidsrelatie toch een preventief effect bereiken.

3. Kwaliteitszorg

Kwaliteitszorg is een belangrijk thema binnen de opvoedingsondersteuning. Meer specifiek zijn ook de ontmoetingsruimtes met dit onderwerp begaan. Voor dit hoofdstuk baseren we ons op de bijdrage 'Van de begripsomschrijving naar een kwaliteitskader' van Snoeck en Van den Wijngaerde in 'Opvoedingsondersteuning: visie en kwaliteit' (Vandemeulebroecke & De Munter: 2004, 63-96), om kwaliteit binnen de ontmoetingsruimtes te bespreken. Binnen de spazio insieme, de Italiaanse ontmoetingsruimtes, werd bovendien reeds een model van kwaliteitsbeoordeling uitgewerkt dat inmiddels grotendeels door het Brusselse Baboes werd toegepast. Na beschrijving van dit model zullen we ook nagaan in hoeverre dit model zinvol kan zijn voor andere ontmoetingsruimtes.

De ontmoetingsruimtes zijn moeilijk te vatten binnen de klassieke kwaliteitsmodellen. We denken dan immers aan normering of standaardisering, aan meten en resultaten, aan doelstellingen en criteria. Laat dit nu net hetgene zijn wat binnen de ontmoetingsruimte moeilijk een plek kent. Eén van de centrale pijlers binnen de ontmoetingsplaatsen is immers de anonimiteit van de bezoekers. De vraag die we ons moeten stellen is hoe ontmoetingsruimtes omgaan met de druk vanuit het beleid om met meetbare resultaten over de brug te komen enerzijds en met de eigenheid van de ontmoetingsruimte die zulks quasi onmogelijk maakt anderzijds. Heel veel aspecten van de ontmoeting ontsnappen aan het 'meten'. Men registreert wel bezoekersaantallen, de regio waar de bezoekers vandaan komen, de taal die men thuis spreekt met het kind, maar verder dan dat gaan de registraties veelal niet. Meer registreren zou een inbreuk betekenen op de anonimiteit die nu net de eigenheid is van de ontmoetingsruimte.

Ondanks de weinige meetbare data, is kwaliteit een belangrijke bekommernis van de ontmoetingsruimtes. Over hoe en wat kwaliteit dan inhoudt en 'gemeten', geëvalueerd en geoptimaliseerd kan worden, wordt uitgebreid gedebatteerd binnen zowel het Vlaamse als het Antwerpse netwerk van ontmoetingsruimtes. Deze reflecties over kwaliteit focussen zich telkens op een aantal aspecten zoals de houding van de medewerkers, de samenwerking tussen de ontmoetingsruimtes onderling en hoe om te gaan met de druk van het beleid.

3.1. Wat is kwaliteit?

Net zoals 'ontmoeten' een begrip is met vele inhouden, is ook kwaliteit een moeilijk te vatten concept. Kwaliteit is heel subjectief, zelden eenduidig en voor interpretatie vatbaar. Wat de ontmoetingsruimtes als kwaliteit zien, wordt door het beleid moeizaam als dusdanig aanvaard, juist omdat het niet meetbaar is en de resultaten niet zichtbaar. Om kwaliteit te definiëren baseer ik me op het reeds eerder genoemde artikel 'Van de begripsomschrijving naar een kwaliteitskader' van Snoeck en Van den Wijngaerde. Zij trachten te definiëren wat kwaliteit binnen opvoedingsondersteuning betekent. Dit kader lijkt me een goede basis om ook kwaliteit voor de ontmoetingsruimtes te omschrijven, maar tegelijk zijn er aspecten van opvoedingsondersteuning die niet van toepassing zijn. Er zal dus een onderscheid gemaakt worden tussen wat kwaliteit is voor opvoedingsondersteuning in het algemeen en wat kwaliteit betekent voor de ontmoetingsruimtes in het bijzonder. Het ene is immers niet zonder meer toepasbaar op het andere.

Normering is binnen de ontmoetingsruimtes geen evident gegeven. Nochtans streven de medewerkers en de organisatoren ook hier een ideaal na. Dit ideaal is zeker niet op te vatten als een absolute norm maar als een optimale kwaliteit. Binnen het Antwerpse en het Vlaamse netwerk is men voortdurend op zoek naar wat ontmoetingsruimtes als norm kunnen hanteren. Waarin komen de diverse ontmoetingsruimtes, elk vanuit hun eigen achtergrond en met hun eigen identiteit, overeen en wat kunnen we daaruit distilleren als minimumvoorwaarden om van een kwaliteitsvolle ontmoeting te kunnen spreken? Deze vraag naar de minimumvoorwaarden, naar de essentie tracht men te beantwoorden door zichzelf een andere vraag te stellen, namelijk wat de medewerkers en bezoekers ervaren als een 'goed ontmoetingsmoment'. De antwoorden op deze laatste vraag maken duidelijk dat de werking van een ontmoetingsruimte moeilijk in meetbare criteria omgezet kan worden. Als voorbeeld haal ik graag de bezoekersaantallen aan. Alle medewerkers geven aan dat het moeilijk is een ideaal getal te plakken op het aantal bezoekers om van een goed ontmoetingsmoment te spreken. Een cijfer dat vaak terugkomt is 'tussen 8 en 10 kinderen'. Terzelfdertijd wordt dit aantal gerelativeerd. Alles hangt immers af van de dynamiek in en de samenstelling van de groep op het ontmoetingsmoment zelf. Er zijn ogenblikken waarop de aanwezigheid van 24 kinderen de ontmoeting niet in de weg staat. Op andere momenten kan juist een groep van 8 kinderen stroef aanvoelen omdat er weinig gemeenschappelijke taal gevonden wordt.

Ook Geenen en Corveleyn (2010: 233-234) pleiten voor duidelijke kwaliteitscriteria voor initiatieven voor jonge kinderen en hun ouders en stellen zich de vraag wat we ons dan moeten voorstellen bij kwaliteit. Zij stellen vast dat er momenteel vooral gestreefd wordt naar evidence-based practice. Dit wil zeggen dat men kiest voor de best geëvalueerde praktijk. De valkuil die hier echter aan verbonden is, is dat men waarden en moeilijk meetbare veranderingen uit het oog verliest of niet naar waarde schat en vooral feiten en werkzaamheid gaat beklemtonen. Een discussie omtrent de legitimiteit van bijvoorbeeld de ontmoetingsruimtes verzandt dan al gauw in een gesprek over de voordelen, de kostenbesparingen en de effecten. Deze algemene waardering voor evidence-based practice maakt het enerzijds voor de ontmoetingsruimtes moeilijk om het beleid te overtuigen van hun waarde. Anderzijds bestaat het gevaar van een zekere uniformisering indien men tot een structurele inbedding zou komen waarbij de diversiteit binnen de ontmoetingsruimtes en hun eigenheid niet naar waarde geschat zou worden. Geenen en Corveleyn zien dan ook voldoende redenen om naast de evidence-based practice oog te hebben voor een values-based practice. Dit richt zich niet zoals evidence-based practice op feiten maar op waarden. Het is immers zo dat de effectiviteit van de ontmoetingsruimtes moeilijk te onderzoeken is en dat evidence-based werken alleen geen voldoende legitimering zou geven.

Het is dus duidelijk dat kwaliteit niet gereduceerd mag worden tot het meetbare. Om het met de woorden van Snoeck en Van den Wijngaerde (2004: 65) te zeggen: "Kwaliteit opvatten als meetbare perfectie betekent dat men zijn handelen toetst aan de hand van strikt geformuleerde normen en criteria. Hierin schuilt het gevaar dat alle aandacht naar het behalen van vooropgestelde doelen en certificaten gaat, waardoor de intrinsieke verbetering en de aandacht voor de gebruiker op de achtergrond geraken. De professional dreigt op die manier een technocraat te worden. Kwaliteit louter zien als doelgerichte kwaliteit doet tekort aan de intrinsieke betekenis van kwaliteit. Zingeving en verbondenheid vullen dit tekort aan." Ook het meten van de resultaten is bij de

ontmoetingsruimtes zeer moeilijk. Er heerst een consensus dat ontmoetingsruimtes een belangrijke rol spelen in preventie van opvoedings- en ontwikkelingsproblemen. Dit wordt eerder door een 'gevoel' gedragen dan vanuit wetenschappelijke evidentie. Er is weinig langetermijn onderzoek naar dit effect van de ontmoetingsruimte en de werking van de ontmoetingsruimte zelf bemoeilijkt dit soort onderzoek ook. Dit effect wordt binnen sommige ontmoetingsruimtes ook niet als concrete doelstelling genoteerd. Men ziet het eerder als een positief neveneffect. Ook het vormen van een sociaal, informeel netwerk, en daaraan gelinkt de bijdrage van de ontmoetingsruimte aan gemeenschapsvorming zijn geen doelen op zich maar eerder effecten in de rand van de kern-doelstelling, namelijk de ontmoeting *an sich*, in het hier-en-nu.

Vooraf vanuit de *maisons vertes* is er een zekere terughoudendheid naar het formuleren van al te concrete doelstellingen. Men linkt het verhaal van de ontmoeting niet graag aan een ander – of zo men wil, groter - verhaal, zoals dat van de preventie op maatschappelijk niveau. De *maisons vertes* wijzen erop dat de ontmoetingsruimtes niet ingezet mogen worden voor de realisatie van andere doelstellingen dan de ontmoeting zelf. De ontmoeting gebruiken met als doel bijvoorbeeld aan buurtwerk te doen of aan preventie, doet de eigenheid van de ontmoetingsruimte teniet. Zelfs als ouders langskomen op verwijzing van een derde instantie zoals een CKG naar aanleiding van een bepaald risico, dan nog wordt dit tijdens het ontmoetingsmoment niet op de voorgrond geplaatst. De medewerkers van de ontmoetingsruimte kennen het dossier niet, een bezoek blijft anoniem en er is ook voor deze bezoekers geen verplichting tot aanwezigheid.

Om terug te komen op het kwaliteitsverhaal: in een poging om kwaliteit in de opvoedingsondersteuning te definiëren, onderscheiden Snoeck en Van den Wijngaerde (2004: 67) kwaliteit op drie niveaus: macro-, meso- en microniveau. Om te beginnen is er het niveau van het beleid en van de samenleving (macroniveau). Hoe kijkt een samenleving aan tegen opvoedingsondersteuning en hoe erkent een overheid de diverse initiatieven en hoe subsidieert ze? Dit macroniveau heeft een rechtstreekse invloed op het volgende niveau, het niveau van de organisatie of het mesoniveau. Op dit niveau gaat het om de ontwikkeling van een visie, van doelstellingen, het uitwerken van een doelgroepenbeleid en dergelijke. Met het microniveau bevinden we ons dan op het niveau van het aanbod. Dit wordt opgesplitst in inputfactoren, procesfactoren en outputfactoren. Onder input verstaan we bijvoorbeeld de medewerkers met hun specifieke ervaring en opleiding maar ook de ouders met hun unieke achtergronden en vragen omtrent opvoeding. Procesfactoren zijn de methodieken die een organisatie hanteert, de houding van de medewerkers maar ook de thema's die worden aangeraakt. Output betreft dan de resultaten van de opvoedingsondersteuning zoals de versterking van het informele netwerk, toename van de ouderlijke vaardigheden en dergelijke.

Binnen kwaliteitszorg maken we een onderscheid tussen kwaliteitscriteria (wat wil men bereiken) en kwaliteitsindicatoren (de concrete handelingen om de criteria te realiseren). Snoeck en Van den Wijngaerde (2004: 80 e.v.) geven voor de drie niveaus (macro-, meso- en micro-) de criteria en de indicatoren aan. Deze allemaal hernemen zou ons te ver leiden en met die reden neem ik er dan ook slechts diegene uit die relevant zijn voor de ontmoetingsruimtes.

3.2. Kwaliteitscriteria en –indicatoren op macroniveau

Binnen het macroniveau zijn we qua focus vooral geïnteresseerd in de rol van het beleid. Als kwaliteitscriterium halen Snoeck en Van den Wijngaerde (2004) aan dat er een duidelijke regelgeving moet zijn voor opvoedingsondersteuning. We kunnen dit doortrekken naar de ontmoetingsruimtes, zeker als we ook naar één van de kwaliteitsindicatoren gaan kijken die hiermee samengaan. Zo dient het beleid voldoende middelen te voorzien zodat de organisaties kwaliteitsvolle opvoedingsondersteuning (of in dit geval ontmoetingsruimtes) kunnen verwezenlijken. Middelen krijgen op macroniveau betekent voor de ontmoetingsruimtes dat men een geschikte locatie ter beschikking heeft, dat er ruimte is voor intervisie tussen en vorming van de medewerkers, maar ook dat het beleid de focus op resultaatgerichtheid zou kunnen laten varen.

Op het vlak van de samenleving (macroniveau) omvat het kwaliteitskader de opvattingen van de samenleving en van het beleid omtrent opvoedingsondersteuning in het algemeen en omtrent de ontmoetingsruimtes in het bijzonder. Het is op dit niveau dat de ontmoetingsruimtes nog vaak met het gevoel kampen zich te moeten verantwoorden ten opzichte van de overheid. Een opmerking die af en toe valt, is dat ontmoetingsruimtes een behoefte zouden creëren die er niet is. Nochtans voelen medewerkers op de werkvloer zelf hoe sterk die behoefte in de samenleving aanwezig is en het weldoende effect dat een bezoekje voor een ouder en zijn kind heeft. Juist omdat de resultaten en de effecten niet aanwijsbaar zijn, voelen medewerkers en inrichters zich vaak in een defensieve houding gedrukt door het beleid. Men wil telkens opnieuw zijn positie in het maatschappelijk veld verantwoorden door op de positieve effecten te wijzen. Vaak voelt men zich ook vanuit de overheid verplicht om het verhaal van de ontmoeting te verbinden aan een ander verhaal waar overheden meer interesse voor hebben. Men heeft het gevoel geen bestaansrecht te krijgen als er niet voortdurend op de positieve effecten gewezen wordt. De ontmoeting als concrete doelstelling, de ondersteuning van de vroege ouder-kind relatie lijkt geen reden tot subsidiëring tenzij er aanwijsbare resultaten mee geboekt kunnen worden.

Toch dient hier opgemerkt dat er iets beweegt bij het beleid. In toenemende mate raakt men overtuigd van de waarde van de ontmoeting. Het informele ontmoeten krijgt een plaats in het decreet opvoedingsondersteuning. In de evaluatie van dit decreet (2010: 10) wordt dit meer uitgebreid en lezen we onder andere dat de opvoedingswinkels actief op zoek zijn naar concepten om die informele ontmoetingen tussen ouders te stimuleren. Binnen de sector raakt men er immers steeds meer van overtuigd dat deze informele ontmoetingen een essentieel element zijn binnen het grotere aanbod. Verder lezen we ook: “De ontmoetingsplaatsen waar jonge ouders aanwezig zijn samen met hun kind, blijken als werkvorm op zich sterk te ontwikkelen. In vergelijking met 2008 is er immers een grotere stijging merkbaar. Een opvallende trend is dat partners uit het samenwerkingsverband, Vlaamse coördinatoren opvoedingsondersteuning (VCO's), steden en/of provincies meer en meer initiatief nemen om na te denken over het creëren van dit soort van aanbod.” Ook in het Memorandum Kind en Gezin 2009-2014 werden bij de preventieve gezinsondersteuning voorstellen geformuleerd wat betreft de uitbouw van ontmoetingsplaatsen. Zo wordt de wens geuit om in elke centrumstad de mogelijkheid te creëren voor de uitbouw van een ontmoetingsruimte om die in een latere fase te erkennen en subsidiëren. Dit werd tot op heden niet in de praktijk gerealiseerd.

3.3. Kwaliteitscriteria en –indicatoren op mesoniveau

Waar we over het macroniveau kort konden zijn, kunnen we op het mesoniveau uitgebreider en dieper ingaan. Eén van de criteria die ook bij het reflecteren over ontmoetingsruimtes vaak aan bod komt, is het nastreven van empowerment. Snoeck en Van den Wijngaerde hebben het hierover onder de factor doelstellingen. Empowerment binnen de ontmoetingsruimtes is een deel van de methodiek. Zo adviseren de medewerkers in ontmoetingsruimtes niet, geven ze in principe geen antwoord op vragen, maar trachten het antwoord uit de ouder zelf of uit de groep te laten komen. Twee indicatoren waarmee men empowerment kan bewerkstelligen, sluiten nauw aan bij de werking van de ontmoetingsruimtes, namelijk het versterken van de eigen krachten van de ouders en van hun bekwaamheden, maar ook het versterken van het informele netwerk van die ouders. Nochtans zijn dit allemaal geen doelstellingen op zich. Ook hier zien we het spanningsveld met het macroniveau, het beleid opduiken. Ontmoetingsruimtes zetten immers geen concrete doelstellingen in de zin van te bereiken resultaten voorop, wat voor het beleid nog moeilijk te aanvaarden is. Empowerment vertaalt zich binnen de praktische werking van de ontmoetingsruimtes in het open karakter. Er zijn vastliggende openingsuren, maar daarbinnen staat het je als bezoeker vrij te komen en te gaan wanneer je wil. Ouders en kinderen komen samen naar de ontmoetingsruimte waarbij de ouder voor het kind de verantwoordelijkheid blijft dragen. Een term die voor deze methodiek wel gebruikt wordt, is 'vrijblijvendheid'. Toch verkiezen de ontmoetingsruimtes eerder de begrippen 'open' en 'informeel'. Een ontmoeting is immers nooit geheel vrijblijvend te noemen. De ontmoeting met anderen vergt een engagement van zowel ouder als kind en een term als 'vrijblijvend' doet onrecht aan de confrontatie die men in een ontmoetingsruimte aangaat. Dit informele karakter geeft tegelijkertijd ook een nadeel. Het initiatief nemen om naar een ontmoetingsruimte te gaan en aan te bellen, vergt op zich al een zekere sociale vaardigheid. Waar dit open karakter drempelverlagend zou moeten zijn, kan het dus zeker voor sommige ouders juist de drempel verhogen. Drempelverlagende maatregelen zijn dan ook van het grootste belang, zoals ook verder nog aan bod zal komen.

Volledigheidshalve dient hieraan toegevoegd te worden dat empowerment veel meer inhoudt dan het versterken van de eigen krachten en de informele netwerken. Nys (2004: 43-62) bijvoorbeeld onderscheidt drie basisprincipes in empowerment. Ten eerste vertrekt een empowerende opvoedingsondersteuning van de krachten en de bekwaamheden waarover mensen beschikken. In de tweede plaats gaat het empowermentgedachtegoed ervan uit dat niet persoonlijke tekorten aan de basis liggen van een eventuele gebrekkige ontplooiing van persoonlijke capaciteiten maar dat het sociaal systeem tekort schiet. Vanuit het sociale systeem moeten kansen gecreëerd worden om deze persoonlijke capaciteiten te ontplooien. Een derde pijler van empowerment is dat mensen meer leren in een context van 'leven' dan van wat deskundigen vertellen. In grote mate sluiten de ontmoetingsruimtes aan op dit gedachtegoed. In de concrete werking bijvoorbeeld vinden we gelijkenissen met wat Nys het bottom-up werken noemt. Men werkt immers niet met een vooraf ingevuld programma maar laat het ontmoetingsmoment bepalen door de bekommernissen en behoeften van de ouders en de kinderen. Daarnaast is ook de gerichtheid op reflectie een overeenkomst waarbij de opvoedingsondersteuner de ouder helpt om zijn eigen verhaal te verhelderen en er betekenis aan te verlenen. Anderzijds worden in de praktische uitwerking van een empowerende aanpak ook langetermijn projecten, groepswerking, resultaat- en actiegerichtheid

aanbevolen. Het is dan ook duidelijk dat de ontmoetingsruimtes slechts enkele aspecten van het empowermentgedachtegoed opnemen.

Een andere factor op mesoniveau naast de doelstellingen, is het doelgroepenbeleid van een organisatie. Ook dit is een moeilijke kwestie als het op ontmoetingsruimtes aankomt. Sommige onder hen werken heel doelgroepgericht. De instroom komt dan vaak via een andere organisatie (zoals een inloopteam) waarin de ontmoetingsruimte ingebed is. Andere ontmoetingsruimtes kiezen er dan weer voor om zich resoluut niet op een bepaalde doelgroep te richten en een sociale mix na te streven. Ook dit is natuurlijk een bewuste keuze en maakt deel uit van de visie van organisatie. Welke doelgroep men bereikt hangt van heel wat factoren af: de ligging of locatie, de inbedding in een andere organisatie... Het hele doelgroepenverhaal is echter een delicaat punt om te bespreken omdat men uitgaat van anonimiteit van de bezoekers. Dat maakt het moeilijk om een doorgedreven doelgroepanalyse uit te voeren en na te gaan of men de doelgroep bereikt die men vooropstelde te willen bereiken. Een groot deel van het reflecteren hierover tijdens de denk- en studiedagen, gaat voort op het aanvoelen van de medewerkers. Het gebrek aan cijfer- en meetmateriaal wordt deels opgevuld door het beeld dat de medewerkers hebben van hun bezoekers. Vanuit het perspectief van de ontmoetingsruimte – waar dit voor de overheid niet zo hoeft te zijn - beantwoordt de combinatie van een minimale registratie en het aanvoelen van de medewerkers aan de behoefte van doelgroepanalyse.

De meeste ontmoetingsruimtes hanteren een minimale registratie van de bezoekers. Zo worden veelal de voornaam van het kind en zijn leeftijd in maanden genoteerd. Daarnaast tracht men te registreren wat de relatie van de begeleidende volwassene is met het kind (moeder, vader, oppas, grootouder...) en in welke taal of talen het kind wordt opgevoed. Ook de woonplaats wordt genoteerd aan de hand van de postcode. Deze gegevens leveren informatie over het aantal kinderen dat men bereikt, het aantal ouders en kinderen ook dat slechts eenmaal op bezoek komt, of men mensen uit de buurt bereikt of dat bezoekers van verder komen en wat de culturele diversiteit is van de bezoekers.

Het doelgroepenbeleid is één van de punten waarop de diverse ontmoetingsruimtes soms sterk kunnen verschillen. Mijns inziens is er evidentie voor de waarde van beide benaderingen. Binnen het kader van wat men binnen de ontmoetingsruimtes de 'vrije confrontatie' noemt, is een sociale mix de ideale voedingsbodem voor ontmoeting. Ouders worden er geconfronteerd met andere ouders. Men kan zich daardoor herkennen in andere ouders, zich gesteund weten dat anderen met dezelfde vragen en twijfels kampen. Anderzijds wordt hun blik op de wereld ook groter doordat men de confrontatie aangaat met andere culturen, andere socio-economische klassen, andere opvattingen over opvoeding, spel of wat het is om kind te zijn. Zoals reeds gezegd zijn er enkele ontmoetingsruimtes die sterk doelgroepgericht werken. Twee voorbeelden zijn De Eerste Stappen en De Speelinstuif van Centrum Kauwenberg. De Speelinstuif is gegroeid uit de bredere werking van de vereniging waar armen het woord nemen. De Eerste Stappen is ingebed in de Federatie van Marokkaanse Verenigingen. Voor dergelijke kwetsbare groepen kan confrontatie soms een stap te ver zijn. Om de ontmoeting een kans te geven is veiligheid en geborgenheid een cruciaal element en zal de focus ook eerder liggen op het zich thuis voelen in een groep van mensen waarin men zich kan herkennen en gesteund kan weten, eerder dan het verruimen van de blik op de wereld. Een initiatief

dat hierbij aansluit is De SpeelbrugPlus waarover meer in het volgende deel van deze eindproef. Toch dient opgemerkt – we komen hier verder nog op terug – dat ook binnen een groep van mensen met gelijke achtergronden confrontatie met verschil mogelijk is, net zoals men in een groep van zeer verschillende mensen ook geconfronteerd kan worden met sterke gelijkenissen.

Als men van overheidswege, in het bijzonder vanuit Kind en Gezin, de wens uit om de ontmoetingsruimtes meer structureel in te bedden in de samenleving, is het zinvol om rekening te houden met deze twee uiteenlopende visies op het doelgroepenbeleid. Over doelgroepenbeleid is zeker het laatste nog niet gezegd. Er zijn nog steeds doelgroepen die men moeilijk bereikt en er moet voortdurend gereflecteerd worden over wie men bereikt en wie men wil bereiken. Bepaalde ontmoetingsruimtes worden bovendien geconfronteerd met een sterke vertegenwoordiging van een specifieke doelgroep, zonder dat men daarvoor koos. Is het dan opportuun om de groep open te trekken en op zoek te gaan naar meer diversiteit binnen de groep? Het debat over de doelgroepen zal nog op vele studie- en denkdagen aan bod komen en de meningen zullen hieromtrent blijven verschillen. Een consensus hierin vinden lijkt me onmogelijk omdat beide benaderingen elk hun waarde hebben. Ruimte bieden voor verschillende benaderingen is het meest waardevol. Ontmoetingsruimtes zouden de middelen moeten krijgen om de keuze die ze maken op het vlak van doelgroepen, ook actief te kunnen gaan benaderen. Doel daarbij is niet zozeer om ouders gericht naar een bepaald ontmoetingsruimte toe te leiden maar eerder ze te laten ‘proeven’ van het aanbod waarna zij voor zichzelf een keuze kunnen maken welke ontmoetingsruimte voor hen het meest in de smaak valt.

Belangrijker in het verhaal van de ontmoetingsruimtes dan het doelgroepenbeleid, lijkt mij het toegankelijkheidsbeleid. De ontmoetingsruimtes streven allen laagdrempeligheid na en voeren een actief beleid om hun aanbod ruimer bekend te maken. Vele ontmoetingsruimtes kampten bij de start met het probleem van onvoldoende bezoekers. Het aantal is zoals reeds gezegd belangrijk om van een goede ontmoeting te spreken. Te weinig bezoekers geeft vaak – hoewel niet altijd - te weinig dynamiek in de groep. De medewerkers geven ook aan zich daar soms ongemakkelijk bij te voelen, alsof je te dicht op de bezoekers zit. De methodiek van ‘afstand-nabijheid’ – waarover later meer – is moeilijk hanteerbaar bij een laag bezoekerstal. De laagdrempeligheid en de toegankelijkheid wordt ook door de verschillende ontmoetingsruimtes anders ingevuld. Laagdrempelig kan betekenen ingebed zijn in een bredere werking. Bezoekers worden dan geprikkeld door wat zij in ‘die andere’ ruimte zien gebeuren, ze kunnen actief aangesproken worden om deel te nemen enzovoort. Anderzijds hebben sommige ontmoetingsruimtes zich zeer aanwezig moeten stellen in de wijk om mensen te overhalen op bezoek te komen. Dit werd dan bijvoorbeeld ingevuld door flyers uit te delen op straat, mensen aan te spreken op de lokale markt, een groot sandwichbord voor de deur... Voor sommige ontmoetingsruimtes leek het organiseren van activiteiten een oplossing, een praktijk waar velen intussen van afzien omdat de ervaring leert dat dit de spontane ontmoeting in de weg staat. Uit het feit dat vele ontmoetingsruimtes aanvankelijk hebben moeten knokken om aan voldoende bezoekers te komen, zou de uitspraak dat ontmoetingsruimtes een behoefte willen creëren waar er geen is, kunnen staven. Mijns inziens echter is de enige regel die hier geldt ‘onbekend maakt onbemind’. Inmiddels krijgen immers de meeste ontmoetingsruimtes te kampen met plaatsgebrek omwille van hun populariteit. Het concept was in Vlaanderen nog absoluut niet

bekend. Waar in het buitenland ontmoetingsruimtes in diverse vormen reeds lang ingebed zijn, is dit bij ons – op de maisons vertes na – een nieuw fenomeen. Getuige daarvan het feit dat zowel De Speelbrug als De Speelbabbel veel instroom krijgen van buitenlandse bezoekers die in Vlaanderen op zoek gaan naar wat zij kennen uit eigen land als de peuterspeelzaal (Nederland), Pekip (Duitsland), maison verte (Frankrijk), spazio insieme (Italië) of toddler groups (Verenigd Koninkrijk).

In de discussietekst van het Vlaams netwerk worden inzake laagdrempeligheid alle ontmoetingsruimtes onterecht over één kam gehaald. Van der Mespel drukt hier immers uit dat ontmoetingsruimtes zich tot alle gezinnen uit de buurt richten en uitdrukkelijk met diversiteit werken. Nochtans blijkt in sommige ontmoetingsruimtes dit niet het geval te zijn en zelfs het resultaat van een zeer bewuste keuze. Feit blijft echter dat, of een ontmoetingsruimte nu openstaat voor iedereen dan wel heel doelgroepspecifiek werkt, laagdrempeligheid en toegankelijkheid altijd cruciaal zijn. Specifieke doelgroepgerichtheid kan ook een opstapje vormen naar een algemene werking. Men kan daarmee de drempel verlagen en ouders op een veilige en comfortabele manier – tussen ouders in een gelijkaardige situatie, ouders die ze reeds kennen - kennis laten maken met wat een ontmoetingsruimte is. Later kunnen zij dan de stap zetten naar een meer algemeen gerichte ontmoetingsruimte.

Een andere kwaliteitsfactor die ik wil aanhalen is wat Snoeck en Van den Wijngaerde (2004: 84) de 'relatie tot de context' noemen. Eén van de kwaliteitscriteria binnen de context die hier wordt aangehaald is dat van de netwerkvorming op organisatieniveau. Binnen de context van de ontmoetingsruimtes is dit een zeer belangrijk criterium. Bij de indicatoren vinden we zowel het overleg als de samenwerking met de andere organisaties terug. Waar Snoeck en Van de Wijngaerde dan vooral doelen op doorverwijzing en het vermijden van overlappingsen, zien we bij de ontmoetingsruimtes netwerkvorming eerder bijdragen aan kwaliteit in de zin van het samen nadenken over visie en methodiek. Er vindt op regelmatige basis overleg plaats over wat een ontmoetingsruimte maakt wat ze is, hoe men kwaliteit kan bieden aan de bezoekers, ... Het gaat hier eerder om het samen zoeken naar een identiteit dan om een doorverwijzingsbeleid, samen sterk te staan dan wel om complementair te zijn. De relatie tot de context kan echter ook nog iets breder worden geïnterpreteerd. Aangezien de ontmoetingsruimtes elk hun eigenheid hebben, is het van groot belang dat de doorverwijzers of de toeleiders die eigenheid ook kennen. Met doorverwijzers zou ik zowel organisaties als De Opvoedingswinkel en De Opvoedingstelefoon willen noemen als bijvoorbeeld de CKG's en de CLB's. Het is van groot belang dat als men ouders aanraadt – zonder enige verplichting uiteraard – om een ontmoetingsruimte te bezoeken, zij snel bij de juiste terecht komen, de ontmoetingsruimte waar zij zich het beste voelen. Naast toeleiders en doorverwijzers, zou het ook mogelijk moeten zijn voor ontmoetingsruimtes om bezoekers naar elkaar door te sturen als men voelt dat deze zich niet helemaal thuis voelen in de eigen werking. Ook hier is dus het kennen van elkaars uniciteit van groot belang. De diverse overlegmomenten van het Antwerps Netwerk dragen daar alleszins toe bij. Het doel is ook dat medewerkers van verschillende ontmoetingsruimtes bij elkaar meedraaien om de eigenheid van elke werking beter te leren kennen. Binnen het Vlaams netwerk wordt aan samenwerking ook nog toegevoegd dat men aansluiting dient te zoeken bij het lokaal overleg kinderopvang en het lokaal overleg opvoedingsondersteuning. Ook hier wordt gewag

gemaakt van samenwerkingsverbanden met diverse organisaties in het kader van het optimaliseren van de afstemming, het uitwisselen van know-how en toeleiding.

Nog op vlak van de organisatie is de visie van groot belang. Voor Snoeck en Van den Wyngaerde is dit een visie op opvoedingsondersteuning die stoelt op een groeimodel. Zo dient opvoedingsondersteuning erkend te worden als een recht van alle ouders die onzekerheden of twijfels hebben maar waarbij deze dagelijkse opvoedingsvragen niet geproblematiseerd worden. Men wil opvoedingsondersteuning zien als het intentioneel steun bieden aan ouders bij hun taak als opvoeder. Men erkent daarbij ook het belang van de gezinsopvoeding voor de kinderen zelf, de volwassenen en de samenleving als geheel. Elke ontmoetingsruimte heeft voor zichzelf een visie vooropgesteld maar ook binnen het Vlaamse en het Antwerpse netwerk wordt nog voortdurend gereflecteerd en gediscussieerd hieromtrent. Deze visie vinden we terug in de discussietekst van het Vlaamse netwerk en luidt – kort door de bocht - als volgt: een ontmoetingsruimte biedt spel- en ontmoetingskansen aan kinderen en hun ouders of andere opvoedingsverantwoordelijken waarbij de relatie tussen kind en ouder centraal staat. Daarbij vertrekken de ontmoetingsruimtes vanuit een sterke gerichtheid op het kind in relatie tot de anderen. Voor meer uitgebreide informatie, verwijs ik graag door naar de discussietekst. Vele elementen uit deze visie, komen ook aan bod bij de bespreking van andere factoren zoals de methodiek, de houding van de medewerkers en dergelijke.

Als laatste factor op mesoniveau komt de kwaliteitszorg aan bod. Een eerste criterium is de permanente kwaliteitsbewaking. Ook al beschikken de ontmoetingsruimtes over weinig tastbaars om de kwaliteit aan te toetsen, toch voeren ze kwaliteit hoog in het vaandel. De thema's van de verschillende overlegmomenten getuigen hiervan. Men denkt voortdurend in overleg met elkaar na over wat kwaliteit precies betekent voor een ontmoetingsruimte en hoe ze dat kunnen garanderen en toetsen zonder aan de essentie te raken. Een zeer belangrijke indicator van kwaliteit is evenwel de vorming, supervisie en intervisie van de begeleiders. In het geval van de ontmoetingsruimte is dit zelfs van zeer groot belang. De medewerkers geven zelf ook aan hier een sterke behoefte toe te voelen, vooral omwille van hun moeilijke rol, namelijk het niet adviseren of begeleiden maar faciliteren. Dit thema komt verder terug als één van de zaken die men als basisvoorwaarde vooropstelt.

3.4. Kwaliteitscriteria en –indicatoren op microniveau

De eerste factor (input) die we hier bespreken zijn de medewerkers. Eén van de kwaliteitscriteria is uiteraard dat zij over voldoende competenties en ervaring beschikken. Ook binnen dit thema zijn er verschillen tussen de ontmoetingsruimtes. De Speelbrug bijvoorbeeld werkt met vrijwilligers met een zekere opleiding en/of ervaring, De Speelbabbel met kinderverzorgsters en De Speelvijver werkte tot voor kort met een ervaringsdeskundige vanuit de eigen werking. Ook de naam die men geeft aan de medewerker kan verschillen. Zo is hij bij De Speelbrug een onthaalmedewerker, bij sommige anderen zal men eerder spreken van een begeleider. Waar men het echter absoluut over eens is, is het feit dat opleiding minder doorslaggevend is dan de attitude van de medewerker. Deze attitude vormt een hoofdbrok binnen werking van de ontmoetingsruimte en zal daarom verder worden uitgediept in

het volgende hoofdstuk. Indicatoren voor de houding bij de medewerkers zijn volgens Snoeck en Van den Wyngaerde onpartijdigheid, gepaste persoonlijkheidskenmerken zoals empathie en communicatieve vaardigheden. Medewerkers moeten over de vereiste kennis, vaardigheden en houding beschikken om groepsgerichte opvoedingsondersteuning mogelijk te maken. Andere vereiste kennis, vaardigheden en houding kunnen zich situeren op het vlak van het werken met specifieke doelgroepen, waar bijvoorbeeld respect voor diversiteit doorslaggevend is.

Een tweede kwaliteitscriterium naast de competenties en houding van de medewerkers, is hun reflexiviteit. Als indicatoren halen Snoeck en Van den Wyngaerde onder andere aan dat de medewerkers erkennen dat ouders andere opvoedingsmodellen hanteren en dat zij dit ook respecteren. Medewerkers zouden kritisch moeten zijn wat betreft hun eigen rol, over hun invloed als medewerker en moeten bereid zijn kritisch te reflecteren over hun eigen waarden en normen. Eerder dus dan naar opleiding te kijken, is binnen de ontmoetingsruimte vooral een bepaalde attitude belangrijk. In de discussietekst van het Vlaamse netwerk (Van der Mespel: 4) wordt gewag gemaakt van de reflexieve professionaliteit die men van medewerkers verlangt en wordt deze houding als volgt omschreven: “Dit betekent dat zij in staat moeten zijn om hun praktijk voortdurend te veranderen in functie van de complexe situaties waarmee ze geconfronteerd worden en om kritisch te reflecteren over hun eigen kijken en handelen.” Men verlangt van de medewerkers dat ze zorgen voor een warm onthaal, dat ze voortdurend de rol van de ouders respecteren, luisteren naar zowel het kind als de ouder en observeren, benoemen, verwoorden en bevragen. Dit alles doen ze nooit met het doel te oordelen of te duiden maar wel met het oog op de vrije confrontatie.

Een andere factor (proces) is de methodiek. Het eerste kwaliteitscriterium dat Snoeck en Van den Wyngaerde aanhalen en dat ook van toepassing is op de ontmoetingsruimte is dat men in de opvoedingsondersteuning empowerment als positief vertrekpunt neemt. Dit uit zich in het feit dat medewerkers ouders de ruimte geven om hun ervaringen in het aanbod in te brengen, alsook de ouders stimuleren om hun sterktes aan te wenden en hun probleemoplossend vermogen en draagkracht te versterken. De nadruk ligt daarbij op het procesmatig werken. De medewerkers leggen de nadruk op bijvoorbeeld het denken over opvoeding eerder dan op het resultaat. Snoeck en Van den Wyngaerde bespreken de kwaliteit van opvoedingsondersteuning in het algemeen. Eén kwaliteitscriterium dat zij binnen de factor methodiek aanhalen, is binnen de ontmoetingsruimte niet alleen een methode maar ook een doelstelling, namelijk de betrokkenheid van kinderen bevorderen. Medewerkers moeten uitgaan van het interrelationele karakter van de opvoeding. Er is niet alleen aandacht voor het perspectief van de ouders maar ook voor dat van het kind. De medewerkers waken erover dat het perspectief van het kind in het proces ingebracht wordt.

Verder spreken Snoeck en Van den Wyngaerde ook nog over de faciliterende houding van de medewerker. Medewerkers houden zich op de achtergrond en creëren mogelijkheden en voorwaarden om empowerment te garanderen. Naast een faciliterende houding, streven medewerkers ook een dialogale relatie na. Dit wil zeggen dat medewerkers geen antwoorden of oplossingen bieden maar onderlinge gelijkwaardigheid nastreven. Ze creëren ruimte voor ouders om ervaringen en ideeën met elkaar uit te wisselen. Voorwaarde om zulks mogelijk te maken, is uiteraard het scheppen van vertrouwen. Dit vinden we terug in de discussietekst van het Vlaamse netwerk van ontmoetingsruimtes (Van der Mespel: 2): “De Ontmoetingsplaats vertrekt van een

opvoedkundig weten dat *uniek* is voor elk kind en zijn/haar opvoeder(s) in hun context. Dit wil zeggen dat een ontmoetingsplaats niet vertrekt van de deskundigheid van de medewerkers inzake het opvoeden van jonge kinderen, noch van een bepaalde definitie van 'good enough' ouderschap. We gaan er vanuit dat opvoedingsverantwoordelijken het eigen opvoedkundig weten ontwikkelen in interactie met het kind, met andere opvoedingsverantwoordelijken en met de bredere samenleving. Het groeit als het ware als eigenschap van het gezinssysteem zelf."

De factor evaluatie ligt moeilijker bij de ontmoetingsruimtes. Feedback van ouders verzamelen zou de lichtheid en anonimiteit van de ontmoeting in de weg kunnen staan. Nochtans blijkt er binnen de ontmoetingsruimtes een voortdurende aandacht te leven voor de opmerkingen van de ouders. Dit gebeurt dan minder op systematische wijze als wel door terloopse opmerkingen in acht te nemen. Tijdens interviews is er ruimte om dergelijke feedback aan te wenden voor een optimalisering van de werking. Om een voorbeeld te geven, tijdens zeer drukke permanentiemomenten gaan medewerkers niet actief de ouders bevragen omtrent hoe zij de drukte ervaren. Wel wordt door middel van observatie waargenomen hoe ouders en kinderen zich over de ruimte verdelen, of ze zich anders gedragen tijdens een druk moment dan tijdens een rustig moment en worden de opmerkingen die ouders rechtstreeks aan de medewerkers geven, meegenomen naar een volgend interviewmoment. De registratie van de naam van het kind, zijn leeftijd, zijn woonplaats, thuistaal en relatie met de begeleidende volwassene, leveren een minimaal maar handig instrument tot evaluatie van de doelgroep.

Ook qua outputfactoren, is het 'meten' bij de ontmoetingsruimtes een moeilijke opdracht. Een eerste factor die Snoeck en Van den Wyngaerde aanhalen, is een gevoel van toename van de kwaliteit van de gezinsopvoeding bij de ouders. Wat betreft de ouders kunnen we kwaliteit toetsen aan hun tevredenheid over het aanbod. Een kwaliteitsvol aanbod wil dan zeggen dat ouders zich gewaardeerd en gesteund voelen in hun ouderrol. Daarnaast kan ook de toename van het gevoel van ouderlijke competentie als criterium beschouwd worden. Zo kunnen ouders vinden dat een bezoek aan de ontmoetingsruimte de kwaliteit van de opvoeding thuis positief beïnvloed heeft. Uiteraard is dit effect niet te meten vanuit de ontmoetingsruimte. Indicatoren binnen de ontmoetingsruimte zijn de opmerkingen die ouders maken. Zo is een vaak gehoorde feedback, dat ouders aangeven rustiger te zijn thuis na een bezoekje aan de ontmoetingsruimte. Nog een criterium is de versterking van het informele netwerk. Ook hier is het moeilijk meten maar zien we evidentie in het feit dat sommige bezoekers al tijdens de ontmoetingsmomenten afspraken maken om elkaar bij een volgend bezoek terug te zien. Binnen de ontmoetingsruimtes is nog een criterium van groot belang, namelijk de toename van het welbevinden van het kind. Als indicatoren halen Snoeck en Van den Wyngaerde aan dat het kind blijkt geeft van meer openheid, flexibiliteit en ontvankelijkheid. Men ziet een toename van zelfvertrouwen, weerbaarheid, ontspanning, innerlijke rust en vitaliteit. Medewerkers nemen dit waar vooral bij kinderen die vaker op bezoek komen en halen dit ook uit opmerkingen van de ouders. Velen geven aan dat hun kind na verloop van tijd socialer wordt, meer met andere kinderen speelt en minder eenkennig is. De ontmoetingsruimtes geven allen in hun visie blijkt van deze sterke gerichtheid op het kind. Dit uit zich op verschillende manieren, zoals de inrichting van de ruimte, het noteren van de naam en leeftijd van het kind op een bord, het aanspreken van het kind zelf, de benadering van het kind als volwaardig subject, het luisteren van de medewerker naar de psychische

wereld van het kind... Kortom, men geeft het kind een eigen plaats. Het mag zijn zegje doen, zonder daarom zijn zin te mogen doen.

3.5. Kwaliteitsbeoordeling bij de spazio insieme

Om kwaliteit binnen de ontmoetingsruimtes te bespreken, is het interessant om te kijken naar een reeds bestaand model dat ontwikkeld werd voor de kwaliteitsbeoordeling van de spazio insieme, de Italiaanse ontmoetingsruimtes (2008). Inmiddels werd dit model ook gedeeltelijk gebruikt voor de beoordeling en evaluatie van Baboes. Het doel van dit model is de analyse van de werking van de ontmoetingsruimte in al haar aspecten met het oog op kwaliteitsverbetering. De middelen voor een beoordeling en evaluatie van de kwaliteit die men gebruikt zijn voornamelijk discussie en documentatieverzameling. Alle actoren – dus niet enkel de medewerkers maar ook de ouders en de kinderen – worden betrokken in deze beoordeling. Ze bestaat uit een beschrijvend gedeelte dat later gevolgd wordt door een evaluatie. In het model worden vier grote aspecten onder de loep genomen, namelijk de context (1), de professionaliteit (2), de dienst, het territorium en het gebruik (3) en als laatste de ervaring van de kinderen en de ouders (4). Binnen elk van deze aspecten worden richtlijnen gegeven, eerst voor een feitelijke beschrijving en daarna voor een beoordeling.

Een evaluatierapport zoals Baboes het opstelde naar analogie met dit model, vangt aan met een algemene beschrijving van de ontmoetingsruimte, gaande van adresgegevens en ligging, de historiek en de ontwikkeling, de leeftijdsgroep die men bereikt, een organigram en de openingsuren. Bijkomende informatie die men geeft is de wijze van bekendmaking (folders, website...) en de relatie met andere diensten of de eventuele inbedding in een bredere werking. Daarna volgt het eerste grote luik, namelijk de context. Hiermee wordt in de eerste plaats een beschrijving gegeven van de ligging van de ontmoetingsruimte. Men beschrijft de wijk aan de hand van de sociale kenmerken, bekijkt of de ontmoetingsruimte bereikbaar is met het openbaar vervoer, hoe het zit met parkeerplaats, in welk type gebouw ze gelegen is, of de ruimte gedeeld wordt met andere diensten enzovoort. Na deze beschrijving volgt een beoordeling: is de ontmoetingsruimte makkelijk bereikbaar, verloopt het eventuele delen van de ruimte vlot... Binnen de context is ook aandacht voor de inrichting van de ruimte en ook hier – net als bij alle volgende criteria – wordt eerst een beschrijving gegeven waarna wordt overgegaan op een beoordeling. Aandachtspunten bij de inrichting zijn bijvoorbeeld de beschikbare materialen, de schikking van de meubelen, de verlichting, het geluidsniveau en het onderhoud. Men let bij de beoordeling op de aangepastheid en veiligheid van de ruimte en de materialen voor jonge kinderen, op hoe aangenaam de ruimte is, op de netheid en verzorgdheid, of er voldoende verlichting is, of het geluidsniveau binnen de perken blijft en of de ruimte toegankelijk is voor personen met een handicap of met andere culturele gewoontes. Daarnaast wordt ook gelet op hoe de inrichting van de ruimte overeenstemt met de doelstellingen van de ontmoetingsruimte.

Het tweede luik omvat de professionaliteit en focust op de medewerkers en de professionele ondersteuning. Eerst en vooral wordt een beschrijving gegeven van het aantal medewerkers, hun functie, hun professionele ervaring en de werkorganisatie zoals de uurregelingen. Daarna wordt

bekeken of dit aantal aangepast is aan het aantal bezoekers en aan de werking van de dienst. De professionele ondersteuning focust vooral op de vorming van de medewerkers (zowel naar inhoud als naar frequentie toe) en intervisie en supervisie. Hier beoordeelt men of de vorming, de intervisie en supervisie voldoende gelegenheid bieden voor professionele reflectie en confrontatie binnen het team maar ook of ze geschikt zijn om een kwaliteitsvolle werking te garanderen.

Dienst, territorium en gebruik vormen het volgende aspect. Eerst en vooral komt hier de toegankelijkheid aan bod. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de openingsuren. Zijn deze aangepast aan het publiek dat men wil bereiken? Ontmoedigen ze eventueel bepaalde groepen? Zijn ze aangepast aan het ritme van jonge kinderen? De Speelvijver bijvoorbeeld staat open voor een breder publiek (ook oudere kinderen bijvoorbeeld) dan de meeste ontmoetingsruimtes en heeft daarom openingsuren op woensdagnamiddag en zaterdagvoormiddag. Tijdens een van de denkmomenten werd ook geopperd dat de ontmoetingsruimtes nog steeds een minderheid aan vaders bereiken en dat daarom een openingsuur tijdens het weekend geen slecht idee zou zijn.

Naast toegankelijkheid kijkt men ook naar het gebruik van de dienst binnen een bepaalde periode. Op basis van aanwezigheidslijsten bekijkt men hoeveel kinderen de dienst hebben bezocht, wat hun leeftijd is, of er kinderen met een handicap op bezoek geweest zijn, hoeveel nieuwe kinderen er gekomen zijn. Andere interessante gegevens zijn ook hoeveel kinderen er zeer vaak gekomen zijn (het grootste aantal), hoeveel kinderen er slechts een- of tweemaal geweest zijn en hoe vaak men gemiddeld komt. Uit de registratie van de band met het kind, distilleert men ook welke volwassene de kinderen hoofdzakelijk begeleid heeft. Worden kinderen meestal begeleid door de moeder, de vader, babysit...? Deze gegevensverzameling staat toe om te toetsen of het publiek dat men bereikt overeenkomt met de doelstellingen. Deze oefening wordt door de meeste ontmoetingsruimtes jaarlijks gemaakt, hoewel het vaak nog een werk van lange adem is bij gebrek aan een geautomatiseerd registratiesysteem. Ook onderwerp van dit luik is de relatie tussen de ouders en dienst. Hier gaat het vooral om participatie van de ouders aan de werking van de ontmoetingsruimte. Men evalueert of deze participatiemogelijkheden werkelijk een betrokkenheid realiseren. Een voorbeeld dat hierbij te noemen is, is de herinrichting van De Speelvijver, waar ouders en kinderen met schaalmodellen mee mochten nadenken over wat waar best zou komen. Een laatste factor binnen dit luik is de beoordeling van de dienst door de ouders. Dit gebeurt binnen dit model via een vragenlijst. Ook hier hebben al enkele ontmoetingsruimtes in Antwerpen ervaring mee. Eerst en vooral gaat men de cijfers bekijken, zoals hoeveel ouders de vragenlijst hebben ingevuld in verhouding met het aantal bezoekers en over welke aspecten van de ontmoetingsruimte de ouders zeer tevreden of juist minder tevreden zijn en welke zaken ze graag veranderd zouden willen zien. Bij de evaluatie wordt gekeken of wat de organisatie zelf haar sterke punten noemt, ook zo door de ouders wordt ervaren. Hetzelfde geldt voor de zwaktes waarbij ook verbetervoorstellen worden opgemaakt, indien mogelijk rekening houdend met de wensen van de ouders.

In het laatste luik komen de ervaringen van de kinderen en de ouders aan bod. Om die ervaringen te kunnen beoordelen, wordt door de medewerkers een dagboek ingevuld en door de coördinator een observatierapport. Dit dagboek en het observatierapport worden naast elkaar gelegd en men gaat op zoek naar de verbanden, die nadien samen in een verslag worden gegoten.

Ook wat betreft het observatierapport worden heel duidelijk richtlijnen gegeven in dit model. Het doel van dit rapport is een openingsmoment te documenteren en te analyseren door te focussen op de ervaringen van de kinderen en hun ouders. Dit gebeurt aan de hand van bepaalde thema's zoals de attitudes van de ouders en de kinderen, de sociale dynamiek tussen de kinderen en de volwassenen (zowel ouders als medewerkers), de activiteiten en het gebruik van de ruimte. Deze thema's worden eerst beschreven en daarna beoordeeld naar hoe ze samenhangen met de doelstellingen van de ontmoetingsruimte. In dit model wordt gewag gemaakt van een aparte observator die de gebeurtenissen in de ruimte zo min mogelijk beïnvloedt. Men spreekt van participerende observatie waarbij nota's genomen worden. Het observatierapport omvat zowel een beschrijving van de gebeurtenissen en waarnemingen als een beargumenteerde beoordeling ervan, maar met een duidelijk onderscheid tussen beide.

In het observatierapport wordt eerst een korte beschrijving van het dagverloop gegeven. Zo noteert men de naam en functie van de aanwezige medewerkers, de naam, het geslacht en de leeftijd van de aanwezige kinderen, de naam van de begeleidende volwassenen en hun relatie tot het kind alsook de duur van hun bezoek. Dit laatste komt uiteraard in conflict te staan met de anonimiteit die in de ontmoetingsruimtes uit deze eindproef gehanteerd wordt en is dus geen gegeven dat zonder meer uit dit model kan overgenomen worden. Verder worden ook het verloop zoals de opening, de binnenkomst, eventuele bijzondere gebeurtenissen en het afscheid genoteerd.

Een eerste thema bij de observatie zijn de attitudes van de kinderen en de ouders ten aanzien van de ontmoetingsruimte. Hier focust de observator op het binnenkomen en hij noteert of het kind gedragen wordt door de moeder, haar hand vasthoudt, in een buggy zit... Hij noteert tevens de houdingen, de woorden en de tijd die men in de inkomsgang doorbrengt. Hij let op wat de kinderen en de ouders doen meteen na het binnenkomen. Gaat een kind bijvoorbeeld recht op het speelgoed af of blijft het nog even bij de ouder? Ook hoe de reeds aanwezige kinderen, ouders en medewerkers reageren op de nieuwkomer, wordt geobserveerd. Hetzelfde wordt herhaald bij het afscheid. Zijn er rituelen die vaak terugkomen? Verloopt de sluiting spontaan of gebeurt het op vraag van de medewerker? Heeft een kind het moeilijk bij het afscheid? Na deze beschrijving wordt geëvalueerd of elk kind en elke ouder zich verwelkomd voelde, of de medewerkers tijd en ruimte hadden om iedereen gepast te kunnen verwelkomen, of het afscheid rustig verliep of eerder te snel, of het geplande afscheidsritueel (bijvoorbeeld in De Speelbrug mogen de kinderen een centje in het spaarvarken steken) gepast is en of de medewerkers het afscheid goed hebben begeleid.

Als tweede thema komt de sociale dynamiek tussen de kinderen en de volwassenen aan bod. Eerst en vooral beschrijft de observator het sociale klimaat waaronder de sfeer en het geluidsniveau. Daarnaast wordt aandacht geschonken aan de groepsvormingen tussen kinderen, ouders en medewerkers. Waar worden groepjes gevormd, tussen wie en op wiens initiatief? Hoe lang duren ze en hoe worden ze beëindigd? Zijn er periodes waarbij een kind, een ouder of een ouder-kind-duo alleen is? Uiteraard vormen ook de interacties van kinderen en ouders voorwerp van observatie. Hoe moeilijk of makkelijk gaan kinderen en ouders om met anderen, hoe communiceren ze (verbaal, non-verbaal, in welke taal), welk effect heeft het gedrag van de volwassenen op de kinderen en omgekeerd? Hoe is de dynamiek van afstand en nabijheid tussen een kind en een volwassene? Zijn er spanningen tussen ouder en kind, of tussen kinderen of ouders onderling? Wat is daar de aanleiding

toe en komen ze tot een oplossing? In dit model worden de medewerkers zelf ook geobserveerd en de observator bekijkt dus de interacties van de medewerkers met de kinderen en de ouders. Focussen ze op de groep? Op afzonderlijke ouders en kinderen? Wat is de aanleiding, het doel en de frequentie van een interventie? Hebben ze een luisterende houding? Hoe gaan ze om met vragen van de ouders en hoe stellen ze zelf vragen aan de ouders? Na de beschrijving, volgt opnieuw een evaluatie: was de sfeer aangenaam? Heeft elke ouder en elk kind een prettig moment doorgebracht? Zijn er conflicten of moeilijke situaties geweest en werden ze goed aangepakt? Losten ze zich spontaan op of werd geïntervenieerd (door de medewerker, door de ouders...)? Welke impact had groepsvorming op de andere aanwezigen? Een volgend thema van observatie is de interactie tussen de ouders en de kinderen. Men observeert of kinderen een betekenisvolle interactie met een volwassene zijn aangegaan, zowel met de eigen ouder een medewerker of een andere ouder, of met andere kinderen. Hetzelfde geldt voor de ouders. Ook de interacties van de medewerkers met de ouders en kinderen worden beoordeeld: hebben hun interventies de uitwisseling tussen kinderen, ouders en tussen ouders en kinderen positief beïnvloed? Hebben hun interventies de sociale dynamiek tussen ouders en kinderen gerespecteerd? Respecteerden ze de autonomie van de kinderen en de ouders?

Een volgend thema betreft de activiteiten. Aangezien binnen de meeste Antwerpse ontmoetingsruimtes geen geleide activiteiten georganiseerd worden, ligt de focus hier vooral op het spontaan ontstaan ervan. Een voorbeeld is hoe twee ouders samen met hun eigen kinderen samen een blokkentoren beginnen te bouwen. De observator let op wie deelneemt aan de activiteit, welke de betrokkenheid is van de kinderen en de ouders en of het gedrag verandert tijdens de activiteit. Bij de beoordeling wordt gelet of iemand zich buitengesloten voelde, of kind en/of ouder interesse hadden in die activiteit en of de activiteit in het groepsgebeuren paste.

Het laatste thema is het gebruik van de ruimte. Men let vooral op hoe ouders en kinderen zich verplaatsen in de ruimte, wat de meest gebruikte/ongebruikte plaatsen zijn en hoe ze zich gedragen in de ruimte. Gaan ze zitten? Lopen ze rond? Alleen of samen? Hoe wordt het materiaal gebruikt en zijn er bepaalde voorkeuren? In de beoordeling is aandacht voor bijvoorbeeld onaangepaste aspecten in de ruimte, hoe de inrichting groepsvorming vergemakkelijkt of bemoeilijkt en of er ruimte is om je af te zonderen van de groep. Er wordt verder ook gekeken of de medewerkers het gebruik van de ruimte voor de ouders en kinderen vergemakkelijken.

Heel wat aspecten van dit model komen al terug in de werking van de ontmoetingsruimtes en de evaluatie ervan. Toch is het geen model dat zomaar kan overgenomen worden door elke ontmoetingsruimte en zijn kritische bedenkingen op hun plaats. Een van de thema's hieraan gerelateerd is het pedagogisch documenteren. Dit is een term die eveneens uit het Italiaanse model komt en waarin medewerkers van sommige ontmoetingsruimtes werden opgeleid. Doel van het pedagogisch documenteren is het zichtbaar maken van de werking, van wat er in de ruimte tijdens een openingsmoment gebeurt, aan zowel de ouders en de kinderen, als de interne organisatie en de buitenwereld. Pedagogisch documenteren omvat bijvoorbeeld een logboek waarin zowel ouders als medewerkers iets kunnen schrijven dat hen geraakt heeft. Het omvat echter ook foto's en tekeningen, knutselwerkjes, een neerslag van uitspraken van ouders en kinderen, of – zoals in Italië – een seizoenstafel. Er is echter een groot verschil tussen het Italiaanse model en de

ontmoetingsruimtes zoals ze bij ons veelal geconcipeerd worden: bij ons wordt vaak de anonimiteit vooropgesteld. Foto's maken bijvoorbeeld komt daarmee in conflict. Veel hangt hier samen met het spanningsveld of een ontmoetingsruimte sterk casusgericht werkt (men gaat een langetermijn relatie met de ouders en kinderen aan en observeert de evolutie, denk aan De Speelvijver) dan wel sterk in het hier-en-nu geënt is (De Speelbrug). In het eerste geval is er meer te zeggen voor pedagogisch documenteren dan in het tweede geval. Dit pedagogisch documenteren is niet eenduidig in te vullen en is voorwerp van debat binnen het Antwerps netwerk. Men is het er in elk geval over eens dat er gedocumenteerd moet worden om de eigen werking zichtbaar te maken. De invulling daarentegen van hoe dit documenteren dient te gebeuren, maar vooral in hoever men daarin kan gaan en of het al dan niet dient teruggekoppeld te worden aan de ouders, blijft onderwerp van debat. Bij De Speelbrug gebeurt documenteren bijvoorbeeld vooral in het kader van het jaarverslag en van subsidieaanvragen. Met casussen en uitspraken van kinderen en ouders wil men de werking verduidelijken, vooral aan andere organisaties. Bij De Speelvijver daarentegen wordt gewerkt met een logboek dat ook voor de ouders en kinderen beschikbaar is en waar zij zelf dingen aan kunnen toevoegen. Sommigen ondervinden dat een dergelijk logboek al te vaak vervalt in enkel 'noteren' en dat het te weinig wordt teruggekoppeld aan de ouders en kinderen. Anderen vinden dat met dit 'noteren' ook het hier-en-nu wordt losgelaten en dat je daarmee de ouders en de kinderen de kans ontnemt om bij elk bezoek met een schone lei te kunnen starten.

Deel III

Toepassing van kwaliteitszorg op de Antwerpse ontmoetingsruimtes

Tot hiertoe hebben we de ontmoetingsruimtes bekeken vanuit drie invalshoeken. Eerst en vooral sociologisch/filosofisch in het licht van het postmodernisme en de geïndividualiseerde samenleving waarin we argumenteerden dat in een dergelijke samenleving ontmoetingsruimtes zeker ook een plaats verdienen. Sociale vaardigheden winnen immers aan belang in een maatschappij waar sociale netwerken niet langer gesloten maar open zijn. In een samenleving waar geen evidente sociale netwerken meer zijn, waar ze op eigen keuzes berusten, is het noodzaak om sociaal slagvaardig te zijn. In een tweede perspectief, zochten we een legitimering voor de ontmoetingsruimtes vanuit het niveau van het individu en bekeken we de sociale ontwikkeling van het kind vanuit een psychologische invalshoek. De ontwikkeling van het geweten en van het zelfbeeld stonden daarbij centraal. Daarna wierpen we een blik op kwaliteitszorg en wat ze betekent voor de ontmoetingsruimtes. In dit laatste deel zal vooral dat laatste verder uitgediept worden, met praktische vergelijkingen tussen de verschillende Antwerpse ontmoetingsruimtes, om zo te komen tot wat minimumvoorwaarden zijn om van een ontmoetingsruimte te spreken. We stippen daarbij ook een aantal tendenzen aan die zich mijns inziens tijdens het schrijven van deze eindproef aandienen. Wat volgt is gebaseerd op heel wat spontane gesprekken met medewerkers van ontmoetingsruimtes naast meer formele interviews met enkelen onder hen, bezoeken tijdens de openingsuren, brochures, literatuur en de debatten tijdens de studie- en denkdagen en overlegmomenten.

Tijdens de gesprekken en de studiedagen werd al snel duidelijk dat de thematiek van de ontmoetingsruimtes in enkele grote subthema's te verdelen is. Ze werden in wat voorafging al enkele malen aangehaald. Zo is er in de eerste plaats de visie. Hierin vinden we heel wat overeenstemming en lijken de ontmoetingsruimtes - ondanks hun verschillende achtergronden en ontstaansgeschiedenissen - meer en meer naar elkaar toe te groeien. Een belangrijke component hierbij is de houding van de medewerkers. Andere significante subthema's zijn het doelgroepenbeleid, laagdrempeligheid, toegankelijkheid, locatie, inbedding en doelstellingen. De thema's zijn echter sterk aan elkaar gelinkt. Zo is een bespreking van de doelgroep automatisch ook gelinkt aan de locatie en de inbedding. Verder komen ook de samenwerking binnen het Antwerpse en het Vlaamse Netwerk aan bod. Daarnaast wil ik ook de discussietekst van Sandra Van der Mespel toetsen aan de realiteit zoals die er vandaag uitziet.

1. Visie en doel

De ontmoetingsruimtes vertrekken niet vanuit een bepaalde opvoedkundige visie maar gaan ervan uit dat de ouders zelf hun visie op opvoeding ontwikkelen in de relatie met hun kind en met de andere ouders. Vragen van ouders worden opengetrokken naar de groep of men tracht de ouder zelf bij zijn antwoord te brengen. Zoals reeds gezegd streven diverse ontmoetingsruimtes vanuit hun verschillende achtergronden andere doelstellingen na. Bij De Eerste Stappen bijvoorbeeld is dat zeer uitgesproken. Men wil namelijk de maatschappelijke toekomstperspectieven en de wegen tot integratie en participatie mee bespreken en een gelijke start aan de schoolpoort nastreven op basis van wat zich in de ouder-kind relatie afspeelt. Eén uitgangspunt waarover de verschillende ontmoetingsruimtes het eens zijn, is het ondersteunen en faciliteren van deze vroeger ouder-kind

relatie, los van welke effecten men daarmee beoogt. Een kind ontwikkelt immers tijdens zijn eerste levensjaren een hechte band met zijn ouders. In de discussietekst van het Vlaams Netwerk (Van der Mespel: 5) wordt dit als volgt verwoord: “Het [kind] staat voor de uitdaging van een zelfbewuste meervoudige identiteit op te bouwen, zonder zijn verbondenheid met de ‘ander’ te verliezen. Die ontwikkeling gebeurt bij uitstek in een wezenlijk relationele context (in interactie tussen kind en ouders, kind en ruimere familie, kind en andere opvoedingsverantwoordelijken, kind en andere kinderen, kind en woonomgeving, kind en samenleving).”

We hebben het reeds herhaalde malen over doelstellingen gehad, zoals preventie, gemeenschapsvorming, integratie, empowerment en dergelijke. Waar dit bij sommige ontmoetingsruimtes zeer concreet als dusdanig geformuleerd wordt, is dat bij anderen niet het geval. We zien dan veeleer een nadruk op het ondersteunen van de vroege ouder-kind relatie met als doel de separatie te faciliteren (door de band met de gehechtheidsfiguur te ondersteunen). Deze vroegkinderlijke ontwikkeling ondersteunen werkt preventief als het aankomt op mogelijke stoornissen in de vroege relatie. Dit is uiteraard wat men noemt een preventief effect of – om opnieuw Hermans (1998: 17-33) aan te halen – contextgerichte en dus niet-bevoogdende preventie. We moeten dit effect echter los proberen te zien van de het kader van de ontmoetingsruimte. Vandendorp (2005: 4) – medewerker bij De Speelbrug – omschrijft dit als volgt: “Het bestaan zélf van de ontmoetingsruimtes heeft dus een primaire preventieve functie (...). Het kader en de interventies van de medewerkers hebben een secundair preventieve functie: het bijsturen of oplossen van ontwikkelingsstoornissen op het ogenblik dat ze bezig zijn zich te fixeren.” De nadruk ligt daarbij op ‘op het ogenblik’, namelijk in het hier-en-nu. Hier situeren we nog een spanningsveld. Alle ontmoetingsruimtes werken in principe procesgericht. Bij sommigen gaat men een langetermijn relatie aan met de ouders en het kind/de kinderen. Maar ook bij bijvoorbeeld De Speelbrug, waar de nadruk vooral op het hier-en-nu ligt, spreekt men van processen, al gaat het dan om processen die zich op dat moment afspelen. Het verschil tussen de ontmoetingsruimtes is dan eerder te situeren in het casusgericht werken of niet, eerder dan te spreken over procesgerichtheid.

Als het gaat over visie of filosofie, speelt ook de houding van de medewerker een grote rol. Eén van de elementen van de ontmoetingsruimte is dat het kind als volwaardig subject erkend wordt. Dit uit zich onder andere in het feit dat medewerkers ook met de kinderen spreken en niet enkel met de ouders over de kinderen. Cruciaal daarbij is ook het verwoorden. De medewerker tracht taal te geven aan wat het kind voelt, denkt, toont, en helpt hem daarmee zijn stem te vinden. Enkele elementen uit de houding van de medewerker zijn: gevoelig aanspreekbaar zijn, een bevrugende houding, onthalen, actief luisteren, verwoorden... Hier wordt nog uitgebreid op teruggekomen.

Een vaak genoemde term binnen de visies van de ontmoetingsruimtes is de vrije confrontatie, een term die haar oorsprong vindt bij de Italiaanse spazio insieme. Door middel van deze confrontatie wil men bezoekers kennis laten maken met andere visies over opvoeding en met een diversiteit aan relaties. De achterliggende gedachte is dat de confrontatie vrij is omdat ze niet gestuurd wordt door een idee van wat een goede opvoeding is. De vrije confrontatie is tegelijkertijd nooit vrijblijvend. Geconfronteerd worden met verschillen noopt de bezoekers immers tot nadenken, dwingt ze tot het kritisch reflecteren over de eigen keuzes en betekenissen die men geeft.

2. De medewerkers: rol, houding en omkadering

Zoals reeds in het begin van deze eindproef werd aangegeven, worden door verschillende ontmoetingsruimtes verschillende namen toegekend aan de medewerkers. De twee meest voorkomende benamingen zijn (onthaal)medewerker en begeleider. Deze benaming is vooral van belang in externe communicatie zoals folders en websites. Ouders zelf blijken minder belang te hechten aan de benaming van de functie. Een juiste benaming vinden die de lading dekt van de rol van de medewerker is niet voor de hand liggend. Toch dient hierover gereflecteerd te worden omdat de betekenissen die een begrip draagt, een invloed kunnen hebben op de werking of op de perceptie ervan. Begeleider wordt door velen als te intrusief beschouwd. In een ontmoetingsruimte wordt immers niet aan begeleiding gedaan. Uit mijn praktijkervaring bij De Speelbrug blijkt dat ouders soms aanvankelijk bepaalde verwachtingen hebben ten aanzien van de medewerkers in die zin dat zij een antwoord verwachten op concrete opvoedingsvragen. Dit beeld wordt meestal tijdens het eerste bezoek reeds bijgesteld.

Binnen de keuze van de medewerkers vallen twee verschillen op. Enerzijds zijn er ontmoetingsruimtes die met betaalde krachten werken, zoals bijvoorbeeld de ontmoetingsruimtes van de inloopteams. Anderzijds vinden we bij de maisons vertes in het algemeen en voor het Antwerpse De Speelbrug in het bijzonder een voorkeur voor het werken met een combinatie van vrijwilligers en vaste krachten. In sommige ontmoetingsruimtes werd aanvankelijk vaker gewerkt met mensen die uit de eigen werking komen, bijvoorbeeld een bezoekende ouder, een onthaalmedewerker uit het inloopteam of een ervaringsdeskundige uit de wijk. De ervaring leert echter dat dit geen voor de hand liggende keuze is en steeds meer ontmoetingsruimtes stappen dan ook af van deze idee. Zo ervaaarde een moeder die eerst bezoeker was, dat het contact met de anderen totaal anders werd toen ze als medewerker aan de slag ging. De houding van afstand-nabijheid die verlangd wordt van de medewerkers wordt daardoor bemoeilijkt. Ook voor medewerkers die binnen een bredere werking nog andere functies op zich nemen, lijken de verschillende rollen soms met elkaar in botsing te komen. Waar de ene functie een adviserende houding vergt, is dit in de ontmoetingsruimte niet aan de orde en is dat onderscheid voor de ouders moeilijk te maken.

Om dieper in te gaan op de houding van de medewerkers, baseren we ons deels op literatuur omtrent de ontmoetingsruimtes (zoals De eerste stappen), deels op gesprekken en interviews met medewerkers en op het competentieprofiel voor begeleiders van opvoedingsondersteuning van Snoeck en Van den Wyngaerde (2004: 97-100). Bij deze laatste bespreek ik enkel die basishoudingen die van belang zijn voor de ontmoetingsruimtes.

De basishouding benoemen is geen eenvoudige opdracht. Elk woord heeft een specifieke lading en het is een voortdurend zoeken naar de juiste begrippen. Voor een eerste beschrijving baseer ik me op De Eerste Stappen (Meurs, Jullian, s.a.). Tot de basishouding van de medewerker in een ontmoetingsruimte rekenen Meurs en Jullian onder andere de emotionele beschikbaarheid (1) waarbij sensitiviteit en empathie centraal staan. De medewerker moet actief kunnen luisteren en open staan voor de verborgen vraag achter een concrete mededeling. Dat actieve luisteren speelt een belangrijkere rol dan het begrijpen. Meurs en Jullian (s.a.: 107) formuleren het als volgt: "De

begeleider hoeft niet alles te begrijpen, omdat het proces tussen de moeders belangrijk is en omdat zijn sensitieve of emotioneel beschikbare aanwezigheid dit geanimeerde gesprek tussen de moeders toelaat." Medewerker en ouders kunnen op dat moment de ervaring van het niet-begrijpen ook delen. Allochtone moeders bijvoorbeeld verstaan in de buitenwereld immers vaak ook maar een deel van wat gezegd wordt. Binnen De Eerste Stappen spreekt men ook van de 'mother in the background'. De medewerker is een thuishaven op de achtergrond (2), een vangnet of ruggensteun zoals een grootmoeder of een bevriende ouder dat kan zijn. Een element uit de basishouding dat ook vaak terugkomt is het faciliteren (3). Medewerkers zullen geen adviserende of informerende rol opnemen, maar zullen bij vragen het antwoord uit de ouder zelf laten komen of opentrekken naar de groep. De ontmoetingsruimte vertrekt dus ook niet vanuit een bepaalde opvoedkundige visie of vanuit de deskundigheid van de medewerkers. Een ander aspect dat tot hiertoe nog niet aan bod kwam, is het structureren (4). Hoewel er in een ontmoetingsmoment weinig structuur aangebracht wordt, wat ook aansluit bij de empowerment-gedachte, zullen de medewerkers een tiental minuten voor het einde van het openingsmoment, stilaan beginnen opruimen, waarbij ouders en kinderen veelal spontaan volgen. Ook een deel van het structureren is het verwelkomen van de nieuw binnengekomen bezoekers en het noteren van de naam van de kinderen op het bord. Een vijfde rol van de medewerker is het actief aanwezig zijn (5): in de eerste plaats is de relationele aanwezigheid belangrijk. De idee van effectief en efficiënt werken wordt losgelaten en de medewerker tracht gewoon getuige te zijn. Dit sterkt ouders en kinderen om gewoon zichzelf te zijn. De medewerkers zijn dus actief aanwezig zonder echter iets te 'doen'.

Een citaat van Vandenborre uit zijn bijdrage aan de studiedag Tussen schoot en school (2009) verwoordt treffend de moeilijke en tegelijk boeiende positie van de medewerker van een ontmoetingsruimte: "Veeleer zijn ze aanwezig als vraag zonder vraagteken. Uitnodigend zonder nieuwsgierig te zijn. Hartelijk en genereus zonder uitbundigheid of opdringerigheid." Kortom, de medewerker bevindt zich voortdurend in een zoeken naar een evenwicht, tussen aanwezig en afwezig zijn, tussen afstand en nabijheid. Hij scheidt de voorwaarden waarin ontmoeting op welk niveau dan ook een mogelijkheid wordt.

Ook over deze houding wordt nog voortdurend gereflecteerd. Kan men bijvoorbeeld het woord 'neutraal' wel gebruiken in deze context? Een medewerker is immers nooit helemaal neutraal aanwezig. Er spelen ook door zijn hoofd herinneringen, en zijn waarden en normen kleuren zijn perceptie tijdens het ontmoetingsmoment. Belangrijker dan neutraal te zijn, is eerder het vermogen en de bereidheid van de medewerker om kritisch te reflecteren over zijn eigen positie. Hij dient ook in staat te zijn om de gesprekken die hij eerder met een ouder of kind had, de ervaringen die hij daarmee deelde, de dingen die hij tijdens een intervisie over die ouder en dat kind hoorde, los te laten en elke nieuwe ontmoeting met diezelfde ouder en datzelfde kind met dezelfde openheid en verwondering als de eerste keer tegemoet te treden. We kunnen dit ook omschrijven als de 'carte blanche'. Herinneringen hebben hun bestaansrecht, je kan ze niet ontkennen, maar de medewerker moet er zich van bewust zijn dat ze geen spoor mogen vormen waarlangs alle volgende gedachten zullen gaan. De ontmoeting vindt plaats in het hier-en-nu en ook dat is een deel van de houding van de medewerker, in het hier en nu aanwezig zijn.

Neutraal is evenmin een correcte term om de houding van de medewerker aan te duiden omdat zijn houding doordrongen is van betrokkenheid. De medewerker spreekt de ouder rechtstreeks aan vanuit een houding van verwondering. Een mooie omschrijving is het 'beschikbaar aanwezig zijn'. Men observeert maar benoemt ook wat men waarneemt; men toont dat men zich inleeft in de ouder, relateert, trekt de situatie open. Men geeft taal aan het spel en aan het gedrag van het kind. Ook niets-doen is geen correcte term want de medewerker is zeker niet lijdzaam of passief maar is actief aanwezig zonder daarom actief te *zijn*. Een verwonderde houding is misschien nog de beste omschrijving. Een medewerker hoeft ook niet alles te begrijpen wat hij ziet. Dit niet-begrijpen legt immers de weg open naar een zoekende houding en maakt verwondering mogelijk. De medewerker is eigenlijk een gastheer of -vrouw die ouders en kinderen op een warm onthaal trakteert. Ze trachten contacten tussen ouders en kinderen mogelijk te maken, zorgen ervoor dat de ruimte 'open' blijft, dat niemand de ruimte blokkeert of domineert, zowel op letterlijke als symbolische wijze.

Sommige ontmoetingsruimtes werken met vaste medewerkers, andere werken met een grote afwisseling aan medewerkers. Ontmoetingsruimtes die met meerdere medewerkers werken, geven aan dat dit een goede manier is om bijvoorbeeld moeilijke situaties breder te dragen. Nog een voordeel van een rotatie van medewerkers is dat ouders hun verhaal ettelijke malen opnieuw kunnen doen, vaak in een licht gewijzigde versie. Dit is wat men binnen de psychologie het 'verbindend verhalen' noemt. Daarnaast kan de medewerker ook tijdens de intervisie met de collega's zijn visie toetsen en kijken of men hetzelfde heeft opgemerkt dan wel zijn perspectief nuanceren op basis van de andere ervaringen. Wat tijdens intervisies wordt gezegd mag echter de blik niet gaan bepalen. Men moet bij elk nieuw openingsmoment open en onbevangen de relatie tussen ouder en kind een nieuwe kans geven. Maar zoals eerder gezegd, het mag geen spoor vormen dat de 'carte blanche' in de weg staat. Sommige ontmoetingsruimtes willen met deze diversiteit aan medewerkers ook vermijden dat bezoekers voor een bepaalde medewerker langskomen of dat medewerkers de sfeer gaan bepalen. Er dient zeker nog verder nagedacht te worden over de impact van de vaste medewerkers in bepaalde ontmoetingsruimtes. Zij dienen zich nog sterker bewust te zijn van hun afstand-nabijheid tot de bezoekers en de impact van hun houding op de relatie tussen ouder en kind. Beide opties – vaste medewerkers op elk openingsmoment of een rotatie – brengen een andere dynamiek teweeg waar zeker nog verder onderzoek naar nodig is. Ook dit is een spanningsveld tussen de verschillende ontmoetingsruimtes. Zorgen vaste medewerkers immers ook niet voor veiligheid en geborgenheid? In de maisons vertes bijvoorbeeld wordt er eerder voor gekozen om met een grote afwisseling aan medewerkers te werken zodat de bezoekers zich eerder aan de ruimte hechten dan aan de medewerkers en zodat zij de kans krijgen hun 'verhaal' verschillende malen kwijt te kunnen. Verschillende medewerkers zorgen ook voor verschillende confrontaties. Dit kan uiteraard indruisen tegen de behoeften of de verwachtingen van de bezoekers die zich misschien veiliger zouden voelen indien ze vaste gezichten te zien zouden krijgen. Over de niet-adviserende houding van de medewerkers lijken de meeste ontmoetingsruimtes het echter wel eens. Hoewel ook een adviserende houding voor confrontatie kan zorgen, ziet men dit toch eerder als een taak voor andere opvoedingsondersteunende initiatieven omdat dit niet tot de essentie van de ontmoeting hoort en ze zelfs zou kunnen hinderen.

Intervisie speelt een belangrijke rol voor de medewerkers van een ontmoetingsruimte. Waar men geen tijd of ruimte krijgt voor intervisie, wordt dit door de medewerkers als een gemis ervaren. Men wil de ervaringen uit de ontmoetingsmomenten delen, met elkaar confronteren om zo vooroordelen weg te halen en een een-op-een-relatie te vermijden. Medewerkers voelen aan dat intervisie de blik opent en dat je met twee meer kan zien dan alleen. De focus bij intervisie zou moeten liggen op wat ontmoeting met de medewerker heeft gedaan, wat het bij hem heeft teweeg gebracht, hoe het hem geraakt heeft en waarom.

3. Methodiek

Binnen de kwaliteitsfactor methodiek zijn er een aantal zaken te bespreken. Over het ‘niets-doen’ versus het aanbieden van activiteiten komen we terug binnen het thema doelgroepen. Binnen de openingsmomenten gelden bij bijna alle ontmoetingsruimtes ongeveer dezelfde regels en afspraken, zoals bijvoorbeeld dat eten en drinken altijd aan tafel gebeurt. Het toepassen van deze regels wordt aan de ouders overgelaten. Enkel indien de medewerker merkt dat de ouder echt niet ingrijpt, zal hij zelf tot actie overgaan en het kind dat de regel overtreedt aanspreken of hij zal de ouder hierover aanspreken. De meeste ontmoetingsruimtes structureren de openingsmomenten niet. Ouders kunnen hierbij de eigen keuze, of het ritme van het kind volgen. Men komt en gaat wanneer men wil en men eet en drinkt wanneer men dat wil. Ouders brengen verschillende eetbare dingen mee en dat zorgt aan tafel voor tafereeltjes waarbij kinderen leren delen wat zij bij hebben en ontdekken dat wat op tafel staat niet allemaal van hen is.

Ook de keuze voor de openingsuren is een nadere blik waard. De meeste ontmoetingsruimtes zijn open tijdens de schooluren en daarmee ‘slechts’ toegankelijk voor mensen die niet uit werken gaan en geen gebruik maken van de kinderopvang (Vandenbroeck, 2007b: 66). Uit de praktijk blijkt echter dat ook heel wat mensen die deeltijds gebruik maken van kinderopvang op hun vrije dagen naar de ontmoetingsruimte komen. Kinderen die meestal met hun oppas of grootouder op bezoek komen, zien we terugkeren met hun moeder wanneer zij vakantie heeft. Op dat moment is het mooi om te zien hoe de dynamiek kan veranderen. Een kind dat normaal met de ‘nanny’ naar de ontmoetingsruimte komt, kent de ruimte goed en kan vol zelfvertrouwen zijn mama rondleiden in ‘zijn’ plaatsje. Het feit dat er veel grootouders en oppassen over de vloer komen, wijst er ook op dat de ontmoetingsruimte de kinderen van tweeverdieners niet uitsluit, ook al komen ze dan niet met de eigen ouders. Anderzijds is het ook waarschijnlijk net de groep niet-werkende ouders die een grote behoefte heeft aan ontmoeting.

Een extra woordje omtrent taal in de ontmoetingsruimte is op zijn plaats. In eerste instantie zal men in alle ontmoetingsruimtes de kinderen in het Nederlands aanspreken. Met de ouders zal men zich aanpassen aan hun taalkeuze, in de mate van het mogelijke uiteraard. Er zijn anderstalige ouders die er bewust voor kiezen om Nederlands te spreken en in het Nederlands aangesproken te worden omdat zij dit als een ideale kans zien om de taal te oefenen. Anderen voelen zich veiliger in de eigen taal. Omdat veiligheid en geborgenheid heel essentieel zijn in de werking van de ontmoetingsruimte – iedereen zou zich welkom moeten kunnen voelen – is het van belang om deze keuze intact te laten.

Uiteraard kan dit ertoe leiden dat een medewerker of andere ouders moeite hebben om te communiceren met een bezoeker waarmee men geen taal deelt. De ervaring leert echter dat door de kinderen een soort universeel 'begrijpen' ontstaat waar taal soms overbodig wordt. Het actieve luisteren, niet alleen naar de woorden maar ook openstaan voor de lichaamstaal, de expressieve blikken, maken dat ook volwassenen met elkaar geen woorden nodig hebben om elkaar te kunnen begrijpen, net zoals kinderen dat zo mooi kunnen. Binnen de ontmoetingsruimte slagen ouders er vaak in om de taal als barrière opzij te zetten. Zelfs als de medewerker de taal van één of enkele ouders niet verstaat, kan hij nog sensitief aanwezig zijn. Ook de ervaring van het niet-begrijpen, is een belangrijke factor om te delen. Ouders staan ook vrij om te kiezen welke taal ze met hun kinderen spreken in de ontmoetingsruimte. Het is reeds bekend dat het voor kinderen van groot belang is om hun eerste taal vlot onder de knie te krijgen, alvorens zij klaar zijn om een tweede taal te gaan beheersen. Dit pleit ervoor dat ouders hun eigen moedertaal spreken met hun kind. Vele ouders echter kiezen er ook voor om met hun kind het Nederlands te spreken, enerzijds om zelf te oefenen en anderzijds om het kind voor te bereiden op school en ook deze keuze wordt gerespecteerd. Het feit dat de medewerkers Nederlands spreken tegen de kinderen, helpt de kinderen reeds te wennen aan de taal van de latere school. De overgang naar thuis naar school, wordt immers ook een overgang van de thuistaal naar het Nederlands en kan het loslatingsproces bemoeilijken. Binnen het Antwerps Netwerk is ook hierover reeds gesproken en zou men op termijn een visie willen ontwikkelen omtrent de rol van de taal in de ontmoetingsruimte. Kort samengevat hanteert men min of meer algemeen de volgende visie binnen de ontmoetingsruimtes: de ouders kiezen zelf welke taal zij met hun kind spreken, dit om zowel de ouder als het kind een comfortabel, veilig en geborgen gevoel te kunnen garanderen. De medewerkers zelf zullen met de ouder de taal van zijn/haar keuze trachten te spreken maar de kinderen zullen ze zoveel als mogelijk in het Nederlands aanspreken.

Zoals reeds duidelijk mag zijn, zijn de ontmoetingsruimtes geen hulpverlenende instanties. Als de ouder zelf echter aangeeft open te staan voor een doorverwijzing, of zelfs de vraag stelt, is een doorverwijzing wel mogelijk. Eén van de heikele punten is wat men doet als men merkt dat bij enkele bezoekers de nood hoog is voor verdere hulp zonder dat zij zelf de vraag stellen of ervoor open staan. De consensus tussen de ontmoetingsruimtes is dat men een doorverwijzing zo veel mogelijk tracht te vermijden. Nochtans zijn er enkele concrete situaties waar dit echt nodig bleek. Eén van de voorbeelden betreft een moeder en kind waarbij het kind een gevaar begon te betekenen voor de andere kinderen door zijn agressieve gedrag. Op dat moment kan ook de medewerker de veiligheid en geborgenheid van de ontmoetingsruimte voor de andere bezoekers niet meer garanderen. De inschatting om al dan niet door te verwijzen dient weloverwogen te gebeuren en zal het onderwerp zijn van meerdere intervisiemomenten.

Binnen het tijdsbestek waarin deze eindproef geschreven werd, is alvast één ding opgevallen. Steeds meer ontmoetingsruimtes, vanuit hun diverse achtergronden, komen dichterbij de essentie van de ontmoeting. De twijfel over het al dan niet aanbieden van activiteiten, neigt steeds meer over te hellen naar het puur houden van de ontmoeting en activiteiten over te laten aan andere deelwerkingen. Deze tendens is zeer sterk ingegeven door de praktische ervaring op de werkvloer en

het aanvoelen van de medewerkers. Het zou jammer zijn mocht deze ervaring en de daaruit getrokken conclusies niet naar waarde geschat worden.

4. Doelgroepen

4.1. Algemeen

Zoals reeds gezegd, vallen de ontmoetingsruimtes uiteen in twee groepen. Enerzijds zijn er de ontmoetingsruimtes die bewust mikken op een sociale mix van bezoekers. Anderzijds zijn er de ontmoetingsruimtes die – veelal vanuit een inbedding in een bredere werking – gefocust zijn op specifieke doelgroepen. Over de rol van herkenning en confrontatie hebben we het reeds in het vorige hoofdstuk gehad net als over toegankelijkheid en laagdrempeligheid. Ook hebben we reeds besproken dat het aan de essentie van de ontmoetingsruimte zou raken om te gaan meten wie werkelijk de bezoekers zijn. Enkel de naam van het kind, zijn leeftijd in maanden uitgedrukt, de relatie van de opvoedingsverantwoordelijke tot het kind (grootouder, ouder, oppas...), de postcode en de thuistaal worden geregistreerd. Een zicht krijgen op de socio-economische achtergronden van de bezoekers is dan ook zeker niet eenvoudig en het vergemakkelijkt een evaluatie van het doelgroepenbeleid er niet op. Nochtans voelen de medewerkers zelf heel sterk aan wie men bereikt en of men bereikt wie men wil bereiken.

De Speelbabbel met haar ontmoetingsruimte op drie locaties (vanaf voorjaar 2011 twee locaties) bijvoorbeeld mikt op een sociale mix maar geeft aan dat het al dan niet bereiken hiervan afhankelijk is van precies de locatie. Toch geeft men aan hier vooral de modale gezinnen over de vloer te krijgen. De Speelbrug op haar beurt heeft net als De Speelbabbel een sociale mix op het oog. In de praktijk bereikt ze echter vooral modale gezinnen en zou de drempel soms te hoog liggen voor kansarme gezinnen. De Speelbrug kent dan weer wel een grote culturele mix. Sinds de registratie in januari 2010 werden reeds 43 verschillende nationaliteiten genoteerd bij de bezoekers. In De Speelbrug hangt een grote wereldkaart waar bezoekers met een stickertje hun land van herkomst kunnen aanduiden. De steeds groeiende bezoekerstallen bij De Speelbrug, wijzen erop dat ook bij meer modale gezinnen een grote behoefte leeft aan ruimte voor ontmoeting. In het geval van deze modale gezinnen is toeleiding minder noodzakelijk en veelal vinden zij zelf de weg naar de ontmoetingsruimte. We zien ook een grote overlapping tussen de bezoekers van De Speelbabbel en De Speelbrug. Op momenten dat De Speelbrug gesloten is, gaat men naar De Speelbabbel en vice versa. Bij zowel De Speelbabbel en De Speelbrug zien we dat veel bezoekers expats zijn, ouders in loopbaanonderbreking of ouderschapsverlof, thuisblijvende ouders en nanny's.

Het Speelhuis van Inloopteam Pothoek heeft als specifieke opdracht maatschappelijk kwetsbare gezinnen te bereiken en profileert zich ook als dusdanig naar de andere werkingen van het inloopteam en de toeleiders van het inloopteam. Men heeft het gevoel deze doelgroep ook effectief te bereiken maar het vergt veel energie en extra inzet. Toeleiding is in dit geval cruciaal. Om gezinnen met andere socio-economische achtergronden te bereiken wordt momenteel nog geen

specifieke actie ondernomen maar men acht dit wel noodzakelijk. Het Speelhuis koppelt ook huisbezoeken met speelkoffers aan de ontmoetingsruimte met als doel een relatie op langere termijn uit te bouwen en drempelverlagend te werken.

De Speelvijver is gegroeid vanuit Inloopteam Samik. Zij hebben instroom vanuit het Inloopteam zelf, vanuit het wijkcentrum en vanuit het consultatiebureau van Kind en Gezin. Er zijn contacten met nabijgelegen scholen waarvan bijvoorbeeld enkele moedergroepen wel eens op bezoek komen. De Speelvijver heeft vooral allochtone bezoekers maar merkt binnen deze doelgroep een grote diversiteit op, zowel qua nationaliteiten als qua socio-economische status. Zij krijgen ook enkele autochtone gezinnen als bezoekers met een hogere socio-economische achtergrond die er bewust voor kiezen hun kinderen te laten kennismaken met multiculturaliteit. Een manier om deze gezinnen aan te trekken, hebben zij gevonden in het populaire, duurdere speelgoed van het merk HABA. De aankoop van dit speelgoed kan dus de aantrekkelijkheid van de ontmoetingsruimte voor sommige gezinnen verhogen. Het doel blijft een sociale mix te bereiken.

De ontmoetingsruimte Samenspel kadert binnen de bredere werking van IVCA. Binnen het project 'mondige mama's' geven zij daarnaast ook nog vorming en activiteiten zoals koken. De beoogde doelgroep is in dit geval allochtone moeders die ze aantrekken via bijvoorbeeld de lessen Nederlands van IVCA en inburgeringscursussen. Vooral de lessen Nederlands hebben geen link met de hulpverlening en kunnen drempelverlagend werken om kansarmen te bereiken. Een algemene tendens lijkt dus te zijn dat de ontmoetingsruimtes die gekoppeld zijn aan een bredere werking zoals de Inloopteams makkelijker kansarme gezinnen bereiken terwijl de onafhankelijke ontmoetingsruimtes eerder modale gezinnen over de vloer krijgen.

4.2. Kinderen

De Speelvijver is op dit moment de enige ontmoetingsruimte die zich openstelt voor kinderen tot en met 8 jaar. De anderen beperken zich tot de voorschoolse leeftijd, sommigen tot 4 jaar. Waar men zich beperkt tot de leeftijd van 4 jaar, komt vaak wel de vraag van ouders naar openingsuren op bijvoorbeeld woensdagnamiddag zodat men de oudere kinderen ook zou kunnen meebrengen. Het Speelhuis bijvoorbeeld wil hieraan tegemoetkomen door tijdens de openingsmomenten in de schoolvakanties ook grotere kinderen te verwelkomen. De ervaring leert hen echter dat dit een totaal andere dynamiek teweegbrengt en dat de ruimte hier niet op voorzien is. Om het probleem van de ruimte op te lossen, organiseert men op dergelijke momenten uitstappen. Deze zijn naar analogie met de ontmoetingsruimte informeel en open van karakter. Men spreekt bijvoorbeeld af in het park waar dezelfde principes van de ontmoetingsruimte blijven gelden. De keuze om deze leeftijdsfocus te verbreden is onder andere ingegeven door het feit dat er heel wat kinderen rond de leeftijd van zes à zeven jaar in het reguliere onderwijs uit de boot vallen vanwege taalverwervingsproblemen. Een andere reden is dat er in de buurt weinig initiatieven zijn die zich richten op deze leeftijd. Veel ouders vinden blijkbaar dat kinderen rond de zes à zeven jaar nog te jong zijn voor bijvoorbeeld muziekschool of jeugdbeweging en zijn blij dat de ontmoetingsruimte hen de kans geeft samen met hen iets te ondernemen. Algemeen merkt men dat de gemiddelde leeftijd

van de kinderen ergens tussen 1 en 2 jaar ligt. Alle ontmoetingsruimtes merken op dat er weinig ouders met pasgeborenen over de vloer komen. De vraag luidt dan ook of in de folders en andere communicatie de focus niet te veel op 'spelen' ligt.

4.3. Enkele bedenkingen en overwegingen wat betreft het doelgroepenbeleid

Het informele en open karakter van de ontmoetingsruimte wordt – in tegenstelling tot wat men zou denken - door sommige ouders net als drempelverhogend ervaren. Het vergt een zekere assertiviteit en bepaalde sociale vaardigheden om zelf de stap te zetten. Geen afspraak moeten maken, niet hoeven te betalen, mogen komen en gaan wanneer men wil, dit is in het huidige maatschappelijke landschap een uitzondering en mensen hebben tijd nodig om hieraan te wennen. Een vaste structuur zoals bij een georganiseerde activiteit geeft mensen een veilig gevoel en vergt minder eigen initiatief van de bezoekers. Het aanbieden van activiteiten wordt daarom door sommige ontmoetingsruimtes aangegrepen om grotere bezoekerstallen te trekken. Dit lijkt inderdaad in eerste instantie de drempel te verlagen en het beoogde effect te hebben, maar anderzijds leert de ervaring dat deze activiteiten de spontane ontmoeting in de weg staan. Hetzelfde geldt voor de spelotheken die sommige ontmoetingsruimtes koppelen aan hun openingsmomenten. Enerzijds werkt de speltheek drempelverlagend voor het ontdekken van de ontmoetingsruimte maar wekt ze anderzijds verwarring op bij zowel ouders als kinderen die moeilijk weg weten met de dubbele functie die de ruimte op dat moment krijgt. We merken bij enkele ontmoetingsruimtes die aanvankelijk sterke voorstander waren van het aanbieden van activiteiten, gaandeweg een meer terughoudende visie. De ervaring leert hen dat activiteiten de essentie van de ontmoeting aantasten. Activiteiten aanbieden kan dus bezwaarlijk als element gebruikt worden om de drempel te verlagen. Vooral een grotere bekendheid, een ruimere verspreiding en sterkere zichtbaarheid van de ontmoetingsruimtes zullen mensen spontaan over de drempel helpen.

Een initiatief waarmee ik kennis mocht maken tijdens mijn praktijkverdieping bij De Speelbrug en dat drempelverlagend werkt, is De SpeelbrugPlus. Net als de meeste andere ontmoetingsruimtes wil ook De Speelbrug nadrukkelijk outreachend werken en samenwerking met andere organisaties is een van de middelen om dat te bereiken. In eerste instantie legt De Speelbrug contacten met andere organisaties en/of sleutelfiguren uit de wijk met als doel een wederzijdse kennismaking, eventueel gekoppeld aan een bezoek aan De Speelbrug. Enkele voorbeelden van contacten die reeds plaatsvonden, zijn de dienst Vrijwilligersservice, consultatiebureaus van Kind en gezin en CGG Vagga. Op deze manier tracht De Speelbrug de vinger aan de pols te houden met wat er leeft in de wijk. Vanuit deze contacten ook heeft De Speelbrug enkele werkvormen ontwikkeld – onder de noemer SpeelbrugPlus – om drempelverlagend te werken naar gezinnen die moeilijk de weg vinden naar de ontmoetingsruimtes. In concreto gaat het om drie werkvormen. De eerste is De Mobiele Speelbrug. Op vraag van organisaties die werken met jonge kinderen en hun ouders kan een ontmoetingsmoment op verplaatsing georganiseerd worden. Dit kan bijvoorbeeld in een kinderdagverblijf op het einde van de dag of in een kleuterschool enkele uren voor het einde van de schooldag van de kleuters. Het doel is dat ouders en kinderen kunnen proeven van de sfeer en vertrouwd raken met de werking van een ontmoetingsruimte, zodat de drempel lager komt te liggen

om op eigen houtje een ontmoetingsruimte te bezoeken. Als tweede werkvorm kan De Speelbrug geëxporteerd worden naar een andere locatie waar ouders en kinderen om een andere reden aanwezig zijn. Een voorbeeld is het consultatiebureau van Kind en Gezin. De derde werkvorm bestaat erin dat een extra openingsmoment wordt voorzien waarbij ouders, kinderen en hun begeleiders van bijvoorbeeld CKG's samen naar De Speelbrug kunnen komen. Men wil hiermee mensen de kans geven om met de vertrouwde begeleiders en de vertrouwde andere ouders samen naar De Speelbrug te komen. Zoals reeds in het vorige deel werd geopperd, kunnen dergelijke doelgroepspecifieke acties een brug vormen naar de meer op een sociale mix gerichte ontmoetingsruimtes.

De belangrijkste bron van toeleiding voor de ontmoetingsruimtes is tot op heden echter de mond aan mond reclame. Men geeft ook aan dat het van groot belang is om de ontmoetingsruimtes meer bekendheid te geven, reclame te maken op de plaatsen waar ouders met jonge kinderen sowieso langskomen, zoals de consultatiebureaus van Kind en Gezin en de kinderdagverblijven. Om moeilijk bereikbare groepen, zoals de kwetsbare gezinnen, over de drempel te halen, werden tijdens overlegmomenten al enkele mogelijke hefbomen besproken. In de eerste plaats denkt men daarbij aan de professionele toeleiders zoals besproken bij De SpeelbrugPlus. Begeleiding door CKG-medewerkers wordt binnen de ontmoetingsruimte onder strikte voorwaarden toegestaan. Zo zijn de medewerkers van de ontmoetingsruimte in geen geval op de hoogte van het dossier van het bezoekende gezin en moet een bezoek aan de ruimte voor de ouder een vrije keuze blijven. Het mag in geen geval deel gaan uitmaken van een verplicht traject. Idealiter zou ook de gezinsbegeleider van het CKG niet aanwezig zijn bij het bezoek om een eventueel stigmatiserend effect te vermijden. Indien toch aanwezig, spreken de medewerkers de ouder(s) en het kind van het gezin rechtstreeks aan en praten niet 'via' de begeleider van het gezin.

Andere hefbomen om meer kwetsbare gezinnen te bereiken zijn zogenaamde bruggenbouwers. Dit zijn vertegenwoordigers of ambassadeurs van een etnische of culturele groep die opgeleid zijn in de sociale kaart. Daarnaast hoorden we ook reeds bij Het Speelhuis van de huisbezoeken met de speelkoffers en zweren sommigen bij de kracht van doelgroepmedewerkers en ervaringsdeskundigen, hoewel de ervaring inmiddels geleerd heeft dat dit laatste niet altijd zo evident is.

Wat betreft doelgroepenbeleid, zou er ook ruimte moeten zijn om te 'laten zijn wat is'. Om reeds genoemde redenen is het interessant dat er ontmoetingsruimtes zijn die zich focussen op bepaalde doelgroepen en anderen die dat niet doen. Men wil niet kost wat kost iedereen binnen een bepaalde doelgroep bereiken of bepaalde vooropgestelde percentages halen. Waar de focus wel ligt, is het toegankelijk maken en wegnemen van de drempels die het bepaalde doelgroepen nu bemoeilijken om te komen. Er is voortdurend reflectie nodig over wie men bereikt en wie niet, hoe dat komt en welke drempels nog weggenomen kunnen worden.

Binnen het Antwerpse Netwerk vallen enkele duidelijke verschillen op tussen de diverse doelgroepen. De Speelbrug en De Speelbabbel bijvoorbeeld merken bij de ouders een sterke tendens op naar zelfregulering. Als het te druk wordt tijdens een openingsmoment, zullen zij zelf het initiatief nemen om de ontmoetingsruimte te verlaten, of zich in groepjes te verdelen over de ruimte. Dit

merkt men minder op bij de ontmoetingsruimtes die zich focussen op specifiek kwetsbare gezinnen. Andere verschillen zijn vaak cultureel ingegeven. Zo zal spel een belangrijk onderdeel zijn in de vroege ouder-kind-relatie in onze westerse samenleving. De medewerker van de ontmoetingsruimte moet zich er ten allen tijde van bewust kunnen zijn, dat dit een gegeven is dat in andere culturen anders ingevuld wordt. Tegelijkertijd is het ook een individueel gegeven. Waar sommige ouders naar de ontmoetingsruimte komen om samen met hun kind tijd door te brengen, is het voor andere dan weer een moment om even je kind aan je oog te laten ontsnappen en tijd te hebben om met andere ouders te praten. De ontmoetingsruimtes moeten zich elk bewust zijn van de kenmerken van hun publiek.

De vrije confrontatie is al verschillende malen ter sprake gekomen en ook hier is een woordje op zijn plaats. Om de vrije confrontatie te kunnen garanderen, lijkt een sociale mix van bezoekers de meest evidente keuze. Toch is dit voor sommige, vaak meer kwetsbare gezinnen, drempelverhogend en is het voor hen noodzakelijk om als eerste stap in een bekende herkenbare groep terecht te komen. Een sociale mix kan men een voorwaarde voor confrontatie noemen, maar tegelijkertijd kan ze de herkenning in de weg staan. De ervaring echter leert dat dit in de praktijk vaak niet het geval is. Men kan bijvoorbeeld geconfronteerd worden met gezinnen met een heel andere achtergrond en daar een grotere herkenning in vinden dan met mensen van gelijkaardige komaf. Het is vaak juist bevrijdend om te merken dat ook anderen, in heel verscheiden situaties met dezelfde vragen en twijfels kampen. Omgekeerd kan het net zo goed gebeuren dat men in een groep van mensen met gelijke achtergronden toch zeer grote verschillen opmerkt. We kunnen echter confrontatie ook breder bekijken en herkenning als één aspect van confrontatie zien. In de confrontatie met de ander kan je jezelf herkennen. Ook dat herkennen kan leiden tot – maar dat hoeft niet altijd – een kritisch reflecteren over je eigen betekenisgeving.

Een punt dat tijdens enkele overlegmomenten ter sprake kwam, is het registreren van de bezoekers. Hier voelen de meeste ontmoetingsruimtes een spanning met de informaliteit en de anonimiteit die men wil garanderen. Tegelijkertijd is het telkens opnieuw een goede oefening om uit de verzamelde gegevens een evaluatie te maken en te checken of men daadwerkelijk bereikt wie men wil bereiken en of men voldoende bezoekers heeft. Deze registratie gebeurt in de meeste ontmoetingsruimtes voor een aantal gegevens, zoals de leeftijd van het kind, de relatie met de begeleidende volwassene, de woonplaats (of postcode) en ofwel de thuistaal ofwel de nationaliteit. Uit deze cijfers blijkt dat de meeste ontmoetingsruimtes kinderen bereiken met een gemiddelde leeftijd van 12 tot 18 maanden. Pasgeborenen zijn veelal een uitzondering. De oorzaken daarvoor zijn velerlei: vele ouders en hun pasgeborenen zijn bijvoorbeeld nog op zoek naar een ritme, andere ouders worden weerhouden door het gevoel van kwetsbaarheid van hun kind en vaak vinden ouders dat een pasgeborene aan een bezoekje aan een ontmoetingsruimte toch niet veel heeft. Men tracht uit deze gegevens ook te halen of mensen dan wel een eenmalig bezoek brengen of vaker terugkeren. Te veel eenmalige bezoeken zouden een teken aan de wand kunnen zijn en nopen tot bijsturing.

Men kan op basis van deze cijfers ook de vinger leggen op bepaalde verschuivingen. Zo rapporteert De Speelbrug bijvoorbeeld dat met de komst van de andere ontmoetingsruimtes in Antwerpen en omstreken er niet zo zeer minder bezoekers zijn, als wel dat zij veel meer vanuit het Antwerpse zelf komen dan vroeger. Doordat er meer ontmoetingsruimtes zijn, lijkt het initiatief beter bekend bij een

groter publiek. Waar het registreren de medewerker soms het gevoel geeft het proces van de ontmoeting in de weg te staan, is een minimale dataverzameling toch aangewezen. Het registreren op zich lijkt de medewerkers niet voor veel problemen te stellen, als wel de verwerking achteraf tot rapporten. De vraag vanuit de ontmoetingsruimtes klinkt dan ook naar een geüniformiseerde software om dataverwerking te vergemakkelijken.

Bovenop deze cijfers, heeft De Speelbrug – net als bijvoorbeeld Baboes - een bevraging gedaan bij de ouders. Op zich is dit interessant wat betreft evaluatie van het doelpubliek. Het lijkt echter moeilijk om een dergelijke enquête ook door te voeren bij ontmoetingsruimtes die een doelgroep bereiken waar veel analfabetisme is of zeer veel verschillende talen gesproken worden. Een oplossing zou kunnen zijn om te werken met een externe persoon die de anonimiteit kan garanderen. Omdat een dergelijke bevraging echter het ontmoetingsmoment in de weg kan staan, zijn er ook nog andere mogelijkheden om iets te weten te komen over de doelgroep of over de tevredenheid. Alle ontmoetingsruimtes bijvoorbeeld werken of werkten met een logboek waarin treffende situaties genoteerd worden door de medewerkers. Deze momentopnames illustreren sprekend de werking van de ontmoetingsruimte en kunnen – zonder druk te zetten op de ontmoeting – een beeld geven van de werking van de ontmoetingsruimte en van het publiek aan bijvoorbeeld beleidsmensen maar ook intern aan de eigen medewerkers. Het logboek wordt tevens gebruikt als basis voor intervisiemomenten omdat medewerkers er noteren wat hen geraakt heeft. Als kritiek op dit logboek, komt naar voren dat dit een arbeidsintensieve werkwijze is. Daarenboven laat je daarmee het hier-en-nu los en verlies je de ‘carte blanche’ waarmee je elk ontmoetingsmoment start. Wat je collega’s hebben beleefd tijdens een vorig ontmoetingsmoment staat immers zwart op wit geschreven en kleurt je volgende ervaring. Bij De Speelbrug geeft men aan dat de behoefte aan een dergelijk logboek verdwijnt, als er voldoende intervisiemomenten ingelast worden.

5. Locatie

Locatie kunnen we bekijken vanuit twee perspectieven. Enerzijds is er de inbedding in de wijk en anderzijds is er de fysieke ontmoetingsruimte. Wat betreft dat laatste zijn alle ontmoetingsruimtes het erover eens dat de ruimte uitnodigend en makkelijk bereikbaar moet zijn. Ze moet voldoende groot zijn maar mag ook weer niet te groot zijn. Een aparte ruimte om luiers te verversen, een plek om een ‘potje’ te zetten en een min of meer afgeschermd plek om – indien een moeder dat in afzondering wenst te doen - borstvoeding te geven zijn geen overbodige luxe. De inrichting biedt voldoende aantrekkelijke en veilige speelmogelijkheden voor de kinderen uit de doelgroep. Kinderen spelen vaak op de grond of kruipen nog en daarom is een zachte vloerbekleding aangewezen. Er is speelgoed voor elke leeftijd in de doelgroep aanwezig dat liefst tegen een stootje kan. Voor de ouders zijn er voldoende zitplekjes. De medewerkers van de ontmoetingsruimtes zorgen er ook altijd voor dat er thee of koffie is voor de ouders. Maar moet een ruimte echt huiselijk ingericht worden? Is gezelligheid een voorwaarde voor ontmoeting en zo ja, wat verstaan we dan onder gezelligheid? Is het belangrijk dat de ruimte voortdurend dezelfde is of zijn mobiele ontmoetingsruimtes een optie? Moet de ruimte zo ingericht zijn dat één of enkele ouders zich van de groep kunnen afzonderen of moet de hele groep voortdurend in oogcontact met elkaar kunnen

staan? Zou de ruimte een haard moeten zijn waarrond ouders en kinderen samenkomen en zich thuis voelen, zoals men bij De Eerste Stappen wil bereiken? Zoals reeds in de inleiding meegegeven, is dit een van de onderwerpen die zeker nog ter discussie gesteld zouden mogen worden binnen het Vlaamse en het Antwerpse netwerk. Ook hier kunnen sterke verschillen optreden wat betreft de invulling of zou men tot de conclusie kunnen komen dat er toch een zekere consensus heerst. In de discussietekst van het Vlaams Netwerk van Van der Mespel lezen we bovendien dat de medewerkers voortdurend de ruimte moeten evalueren en kunnen aanpassen in functie van de dynamieken van de groep. Helaas ben ik hier binnen het bestek van deze eindproef niet verder op in kunnen gaan.

Naast deze fysieke ruimte, is er ook de inbedding in de wijk. Bij het bereiken van een bepaalde doelgroep, kan deze locatie een grote rol spelen. De Speelbabbel bijvoorbeeld geeft aan dat de samenstelling van de bezoekersgroep, afhankelijk is van de locatie. De Speelbabbel op Antwerpen-Luchtbal, kent een grote culturele en sociale mix. Deze ontmoetingsruimte was aanvankelijk gevestigd in een kinderdagverblijf en bereikte maar moeizaam een betekenisvol aantal gezinnen. Sinds deze Speelbabbel verhuisde naar het culturele centrum, lijkt de drempel lager te liggen. Deels ligt dit aan het feit dat om de ontmoetingsruimte te bezoeken in het kinderdagverblijf, de bezoekers via een balie moesten passeren. De twee andere Speelbabbellocaties (tot in het voorjaar 2011) bevinden zich in kinderdagverblijven van de stad op het Kiel en in de Sint-Andrieswijk. De medewerkers zijn altijd dezelfde maar de locatie wijzigt. Men ervaart dit als een meerwaarde omdat bezoekers zich aan de medewerkers lijken te hechten eerder dan aan de ruimte terwijl geen eigen plek hebben ook als een last ervaren wordt. Net dit is wat in De Speelbrug vermeden wordt door te werken met een groot aantal vrijwilligers en vaste krachten: zij hebben als doel dat de bezoekers zich aan de ruimte hechten eerder dan aan de medewerkers.

De relatie van de ontmoetingsruimtes met de kinderopvang, is een extra uitweiding waard. De ontmoetingsruimte zou vanuit het beleid niet gezien mogen worden als een compensatie voor het gebrek aan plaatsen in de kinderopvang. Zo lijkt het verlangen van de overheid dat ontmoetingsruimtes zich focussen op niet-werkende ouders met kinderen in de kinderdagverblijven, te wijzen op een verborgen agenda om plaatsgebrek te verminderen. Wat betreft De Speelbabbel, voelt men daadwerkelijk een gespannen relatie met het kinderdagverblijf waarin men gevestigd is. Dit probleem wordt ook aangehaald in de discussietekst (Vandermespele, s.a.: 8) : “We merken tenslotte op dat de ontmoetingsplaatsen evenwel geen vervanging zijn van kinderopvang voor niet-werkende ouders. Voor sommige van deze ouders is het absoluut wenselijk en noodzakelijk dat zij ook af en toe op kinderopvang beroep kunnen doen, omdat zij er behoefte aan hebben de opvoedingsverantwoordelijkheid tijdelijk aan anderen over te dragen. Daarnaast zijn ze geen vervanging van de ontmoetingsfunctie die ook de kinderopvang heeft. Kinderopvang moet ook verder worden uitgebouwd als een plaats waar kinderen en ouders die van kinderopvang gebruik maken, elkaar en de professionele opvoeders kunnen ontmoeten.” De ontmoetingsruimte Speelbabbel Kiel is niet alleen in een kinderdagverblijf gevestigd, maar ligt vlakbij een kleuterschool. Deze locatie heeft als voordeel dat men een instroom krijgt van ouders die eerst de oudere kinderen op school afzetten en nadien de ontmoetingsruimte bezoeken met de nog niet schoolgaande kinderen.

De Speelbrug is gevestigd in een oud schoolgebouw, op de rand van het hippe Antwerpen-Zuid en de de migrantenbuurt rond de Brederodestraat. De Speelinstuif is gegroeid vanuit het Centrum Kauwenberg om te voldoen aan een behoefte in de probleemwijk Stuivenberg. Mut De Muis is de ontmoetingsruimte van Inloopteam Zuidrand en ligt in een zijstraat van de veelbezochte winkelstraat Abdijstraat, op het Antwerpse Kiel. De Speelbabbel Kiel en Mut De Muis bevonden zich op korte afstand van elkaar en hadden deels gelijklopende openingsuren. Vandaar dat bij de overname van De Speelbabbel ook werd gekozen om de locatie Kiel te schrappen en ouders toe te leiden naar Mut De Muis. Toch ondervonden zij geen ‘concurrentie’ van elkaar en bleek de behoefte aan ontmoeting in de buurt voldoende groot om twee ontmoetingsruimtes te vullen. Ouders bezoeken ook beide ruimtes en zullen als het bij de ene te druk is, naar de andere trekken. Zoals reeds eerder gezegd, resulteert het toegenomen aantal ontmoetingsruimtes in Antwerpen niet in een kleiner aantal bezoekers per ontmoetingsruimte. Men kreeg hierdoor bekendheid bij een ruimer publiek en er zijn ouders en kinderen die meerdere ontmoetingsruimtes bezoeken.

Naast de relatie met de kinderopvang, wordt ook veel gesproken en nagedacht over de rol van de consultatiebureaus van Kind en Gezin als ontmoetingsruimte. Aanvankelijk werd niet op afspraak gewerkt voor de consultaties en liet men een groep ouders tegelijk komen rond een bepaald uur waarna men verder op afroep werkte. Dit had als intentie om de ontmoeting tussen ouders en kinderen uit dezelfde buurt te bevorderen. Om de efficiëntie te verhogen heeft Kind en Gezin echter beslist om op afspraak te werken waardoor er nog nauwelijks wachttijden zijn. Op deze beslissing lijkt Kind en Gezin echter terug te komen en men wil opnieuw ruimte voor ontmoeting inbouwen. Het is echter niet evident om de ontmoetingsruimte zoals ze centraal staat in dit werk, te koppelen aan het consultatiebureau. Waar in het consultatiebureau immers het kind gedeeltelijk als ‘object’ benaderd wordt – het kind wordt gemeten en gewogen en vergeleken met gemiddeldes – is het net de essentie van de ontmoetingsruimte om het kind zo maximaal mogelijk als subject te benaderen. Bovendien wordt in de consultatiebureaus advies gegeven en worden vragen van ouders omtrent opvoeding beantwoord en ligt de focus op preventie. Het consultatiebureau staat ook een opvoedkundige visie voor, namelijk Triple P, en ouders krijgen informatieblaadjes mee met tips omtrent opvoeden volgens deze visie en naargelang de leeftijd van het kind. Als we kijken naar een ontmoetingsruimte als De Speelvijver, dan zien we dat een samenwerking met het consultatiebureau al gedeeltelijk gerealiseerd is. Toch gaat het hier om gescheiden ruimtes wat uiteraard niet in elk consultatiebureau realiseerbaar is. Opnieuw dienen we hier de overname van De Speelbabbel door Inloopteam Pothoek te vermelden. Kind en Gezin heeft in haar plannen voor de uitgebreide consultatiebureaus die de naam Huis van het Kind mee zullen krijgen, ontmoeting als één van de te realiseren pijlers geformuleerd. Inloopteam Pothoek wil in de nieuwe locaties van De Speelbabbel trachten aan te tonen dat het mogelijk is een volwaardige ontmoetingsruimte te realiseren binnen een consultatiebureau. Bovenal willen zij binnen deze consultatiebureaus de ontmoeting een meer centrale plek geven dan aanvankelijk voorzien was.

Er zijn voor- en nadelen verbonden aan elke keuze voor een bepaalde locatie. Volgens Verhegge (2002: 152) zou opvoedingsondersteuning het meest succesvol zijn wanneer deze wordt aangeboden binnen vertrouwde voorzieningen zoals het kinderdagverblijf of de school. Dit kan inderdaad voor sommige ouders een lagere drempel betekenen. De Speelbrug daarentegen pleit eerder voor een

separate werking. Men ziet liever een breuk, een transitie tussen de ontmoetingsruimte en de latere school of kinderopvang. Gedacht vanuit het perspectief van het kind is dit ook logisch. Een ontmoetingsruimte waar je veilig en geborgen de eerste stapjes kan zetten los van je ouder terwijl die wel aanwezig blijft, betekent iets heel anders dan de ruimte van het kinderdagverblijf of de school waar de separatie fysiek doorgedreven wordt. Voor kinderen zouden dit twee gescheiden ruimtes moeten zijn om op die manier verwarring te voorkomen. Een idee die af en toe geopperd wordt, is niet alleen het verbinden van de ontmoetingsruimte aan de kinderdagverblijven maar ook aan de kinderverzorgers uit het dagverblijf. Dit is mijns inziens niet te verzoenen met de essentie van de ontmoetingsruimte. Dit kan inderdaad tegemoetkomen aan de behoefte van de ouders om op meer informele wijze met de verzorgers van hun kind om te gaan en andere ouders te leren kennen maar zou tegelijkertijd indruisen tegen de idee van de niet-adviserende rol van de medewerker. De behoefte van ouders om een dieper contact met de verzorgers van de kinderdagverblijven te hebben en hun sociale netwerk uit te breiden, dient zeer zeker erkend te worden. Nochtans lijkt mij de ontmoetingsruimte niet de gewezen weg om dit tot stand te brengen. Er zijn reeds kinderdagverblijven die het afscheidmoment 's ochtends wanneer de ouders de kinderen afzetten en het moment 's avonds wanneer ze ze terug kunnen komen halen, uitgebreid hebben zodat meer contact mogelijk is tussen de verzorgers en de ouders en zodat dit moment minder abrupt kan verlopen. Andere kinderdagverblijven organiseren ontmoetingsmomenten waarbij de ouders elkaar kunnen leren kennen. Geenszins wil ik hiervan de waarde ontkennen maar de ontmoeting is hier van een andere orde dan binnen de ontmoetingsruimte waar de ouder van begin tot eind verantwoordelijk blijft.

Een bijkomende opmerking die hieruit volgt, luidt dat het voor de bezoekende kinderen heel verwarrend kan zijn wanneer de ontmoetingsruimte multifunctioneel wordt ingezet. Idealiter heeft een ontmoetingsruimte slechts één functie, namelijk ontmoeting samen met de ouders. Waar een ruimte de ene dag dient om afgezet te worden door de ouders en de andere dag om samen met hen te spelen, kan dat voor het kind de essentiële betekenis van de ontmoetingsruimte teniet doen. De Antwerpse ontmoetingsruimtes zijn zich hiervan bewust en ook dit is praktische ervaring van op de werkvloer die zeker niet genegeerd zou mogen worden bij een verdere uitbreiding van het netwerk. De medewerkers zullen waar het niet mogelijk is om de ruimte exclusief voor ontmoeting te reserveren, toch trachten dit visueel duidelijk te maken. Zo is er sprake om bij één ontmoetingsruimte de ruimte tijdens het ontmoetingsmoment toegankelijk te maken via een andere deur zodat de kinderen bij het binnenkomen een ander perspectief op de ruimte krijgen. De medewerkers moeten soms roeien met de riemen die ze hebben maar zijn inmiddels doordrongen van de idee dat de ruimte exclusief voor ontmoeting gereserveerd zou moeten zijn.

Sommige ontmoetingsruimtes richten zich maximaal tot de buurt waar ze actief zijn. Waar zij tot doelstelling hebben gemeenschapsvorming in hun buurt te bevorderen, kan het interessant zijn dat zij bijvoorbeeld deelnemen aan buurtactiviteiten en dergelijke. Voor andere ontmoetingsruimtes zoals Samenspel van IVCA is het net van belang dat zij een eiland kunnen vormen binnen de wijk waar bezoekers even kunnen ontsnappen aan sociale controle.

De ruimte van de ontmoetingsplaats is binnen minder begoede wijken een groot pluspunt. Voor vele ouders die klein behuisd zijn, is het een positieve ervaring om even letterlijk ruimte te krijgen. Binnen de stad is een veel gehoord argument om de ontmoetingsruimte te bezoeken – vooral tijdens de zomermaanden – de buitenruimte. Een mooie tuin of koer zijn zeker geen overbodige luxe voor ontmoetingsruimtes.

6. Samenwerking

Om een kwaliteitsvolle organisatie uit te bouwen, schreven we al in het hoofdstuk omtrent kwaliteitszorg, dat samenwerking en netwerkvorming op organisatieniveau van cruciaal belang zijn. Veel van de ontmoetingsruimtes zijn deze visie dan ook zeer genegen, getuige daarvan de oprichting van zowel het Vlaamse als het Antwerpse Netwerk van Ontmoetingsplaatsen. Het Vlaamse Netwerk is ontstaan naar aanleiding van het project Opvoeden in Brussel en is een initiatief van het VBJK (expertisecentrum voor opvoeding en kinderopvang). Op het vlak van samenwerking binnen het Antwerpse netwerk werden al enkele realisaties tot stand gebracht. Eerst en vooral zijn er de overlegmomenten van het Antwerpse netwerk die regelmatig plaatsvinden. Eén van de komende punten waarrond men zal werken is kwaliteitszorg. Naar aanleiding van het 15-jarig bestaan van De Speelbrug, organiseerde deze ontmoetingsruimte een studiedag met als thema 'Tussen schoot en school' op 8 oktober 2009. Het Vlaamse Netwerk verzorgt eveneens denkdagen op regelmatige basis.

Binnen EXPOO (het Expertisecentrum Opvoedingsondersteuning) wordt geregeld aandacht gegeven aan de ontmoetingsruimtes met studiedagen die ook voor professionelen uit de opvoedingsondersteuning met interesse in de ontmoetingsruimtes toegankelijk zijn. EXPOO – zo lezen we bij Van den Bruel (2010: 25) - heeft een tweevoudige opdracht, namelijk enerzijds de verzameling, verrijking en verspreiding van kennis en knowhow op het vlak van opvoedingsondersteuning en anderzijds het praktisch ondersteunen van het werkveld. Centraal daarbij staat de netwerkgedachte: EXPOO wil een vraaggericht open netwerk zijn met inbreng van relevante partners.

Het Antwerpse Netwerk – in samenwerking met de stad Antwerpen - heeft inmiddels ook een groepsbrochure klaar waarin alle ontmoetingsruimtes zichzelf voorstellen. Hiermee treden zij duidelijk als groep naar buiten. Deze brochure bundelt de drie Speelbabbel-locaties, de drie ontmoetingsruimtes van de Inloopteams, De Speelinstuif van Centrum Kauwenberg, Samenspel van IVCA, team De Eerste Stappen en De Speelbrug. Ook op de website <http://opvoeding.antwerpen.be> worden deze ontmoetingsruimtes gegroepeerd, met uitzondering van De Eerste Stappen.

Onderlinge samenwerking blijkt een behoefte te zijn bij vele ontmoetingsruimtes. Men wil van elkaar leren en is bereid om continu na te denken over wat anders of beter kan, hoe men met hetzelfde kan bezig zijn en het toch zo anders kan invullen... Volgens de discussietekst (Van der Mespel, s.a.: 5) kunnen we samenwerking een minimale voorwaarde noemen waaraan de ontmoetingsruimtes moeten kunnen voldoen, dit om versnippering te vermijden en om kennis en ervaringen te delen. Deze nood aan samenwerking mag zeker door het beleid niet ontkend worden.

Ook andere organisaties beginnen steeds meer het ontmoeten op hun agenda te plaatsen. Kind en Gezin bijvoorbeeld drukt in het Memorandum 2009-2014 de wens uit om in elke centrumstad de mogelijkheid tot het creëren van een ontmoetingsruimte te stimuleren en komt het informele ontmoeten zowel in het decreet opvoedingsondersteuning als de evaluatie ervan voor. Een positieve evolutie is dat een organisatie als Kind en Gezin de netwerken van de ontmoetingsplaatsen consulteren als deskundigen terzake. Dat merken we ook aan de uitbesteding van De Speelbabbel. De Stad Antwerpen wil deze ontmoetingsruimte overdragen aan een andere organisatie met ervaring binnen dit werkveld en consulteert daarvoor onder andere ook het Antwerpse Netwerk.

Eén van de doelstellingen van de netwerken luidt het meer zichtbaar maken van de ontmoetingsruimtes als werkvorm. De gezamenlijke brochure was reeds een eerste stap. Op Vlaams niveau is ook een de actie 'Doe mee! Zeg het met een stofje...' op touw gezet. Binnen de diverse ontmoetingsruimtes in Vlaanderen en Brussel werden lapjes stof ter beschikking gesteld van de bezoekers. Zij mochten hun naam en leeftijd op een stofje naar keuze zetten en vertellen waarom zij dat specifieke stofje gekozen hadden. De citaten werden gebundeld in een brochure en de stofjes zelf werden verzameld en samengebracht in een groot lapjesdeken dat overhandigd werd aan Prinses Mathilde met als doel de pers te halen.

Tot hiertoe hebben we vooral gesproken over onderlinge samenwerking tussen de verschillende ontmoetingsruimtes. Samenwerking is uiteraard ook breder dan dat. Zoals reeds gezegd, wordt bijvoorbeeld van De Speelbabbel een samenwerking verwacht met de kinderdagverblijven van de stad. Zij worden geacht samen te werken zowel op het praktische vlak als op vlak van toeleiding. Deze samenwerking lijkt echter niet ideaal. De kinderdagverblijven ervaren aanvankelijk moeite om de ontmoetingsruimte spontaan voor te stellen aan de ouders en ook het personeel heeft het moeilijk met de houding van het 'niets-doen' van de medewerkers waar zij zelf te kampen hebben met personeelstekorten. We zien hier duidelijk hoe moeilijk het soms is voor de ontmoetingsruimte om zich aan de essentie te houden zonder de subsidiërende instantie tegen de borst te stuiten. Zoals reeds gezegd zou de ontmoetingsruimte zich moeten beperken tot het louter ontmoeten en niet ingezet mogen worden om het verhaal van een ander te realiseren.

Samenwerking kunnen we opsplitsen in een aantal categorieën, namelijk toeleiders, logistiek, subsidiërende instanties en expertise. Over toeleiders hebben we het reeds gehad in wat voorafging. Opvallend daarbij is dat toch vooral de mond aan mond reclame van doorslaggevend belang is. Verder wordt ook samengewerkt met de Centra Geestelijke Gezondheidszorg en de Centra Kinderzorg en Gezinsondersteuning. Ook organisaties als de Opvoedingswinkel kunnen hierin een rol spelen. Binnen het Antwerps netwerk is geopteerd voor een jaarlijks overleg met de opvoedingswinkel, enerzijds om na te gaan waar ouders nu met hun jonge kinderen terecht kunnen en anderzijds hoe de ontmoetingsruimtes daarbij aanvullend kunnen zijn. Via het Antwerpse Netwerk zijn de Antwerpse ontmoetingsruimtes vertegenwoordigd in het Lokaal Overleg Opvoedingsondersteuning en het Vlaamse netwerk. Als het gaat om expertise en opleiding dan blijkt dat heel wat ontmoetingsruimtes een beroep doen op het Vormingscentrum Opvoeding en Kinderopvang (VCOK) dat in het verleden al enkele opleidingen op maat van de medewerkers van de ontmoetingsruimtes aanbood.

Tot slot: een pleidooi voor ontmoeting en verscheidenheid

Kwaliteitsevaluatie – de toetsing van de werking aan de gangbare kwaliteitscriteria - is geen evident gegeven binnen de ontmoetingsruimtes. Men werkt er immers met weinig meetbare gegevens omwille van de anonimiteit van de bezoekers en ook de effecten of resultaten zijn om diezelfde reden niet te vatten in cijfers. Iedere bezoeker komt bovendien met een eigen unieke reden naar de ontmoetingsruimte waardoor een traditionele effectiviteitsevaluatie moeilijk is. Eerder dan resultaatgerichte kwaliteitszorg is hier dan ook een focus op het proces noodzakelijk. In beleidstermen kunnen we dit vertalen in een regelgevende en eventueel organiserende overheid die eerder voorwaardenscheppend zou moeten zijn dan – opnieuw – resultaatgericht. Uit het voorgaande kunnen we enkele minimumvoorwaarden distilleren. Deze minimale voorwaarden zouden het mogelijk moeten maken voor de ontmoetingsruimtes om zich te kunnen focussen op hun essentie, de ontmoeting, en niet ingezet worden voor andere doelen zoals plaatsen bijcreëren in de kinderopvang, kleuterparticipatie of breder gemeenschapsvorming. Dit zijn eerder effecten te noemen dan doelstellingen. De focus ligt op de ontmoeting en op de ondersteuning van de vroege ouder-kind relatie.

Binnen de netwerken van ontmoetingsruimtes wordt blijvend nagedacht over de gemeenschappelijke punten en de verschillen. De gemeenschappelijke elementen vormen de minimumvoorwaarden waaraan de ontmoetingsruimte moet voldoen om als dusdanig erkend te worden. Tegelijkertijd zijn er ook argumenten om bewust voor diversiteit te kiezen. Ten eerste is er het doelgroepenbeleid waarin de ontmoetingsruimtes sterk kunnen verschillen. Sommige ontmoetingsruimtes richten zich tot specifieke doelgroepen, terwijl andere eerder een sociale mix nastreven. Elke mens is anders en de ene ouder zal bewust op zoek gaan naar multiculturaliteit en confrontatie terwijl een ander zich comfortabeler voelt bij lotgenoten. Momenteel wordt deze verscheidenheid in behoeften van de ouders weerspiegeld in het aanbod van de verschillende ontmoetingsruimtes en kan elke ouder zijn gading vinden. Ten tweede zorgt deze verscheidenheid ook voor een uitdaging voor de ontmoetingsruimtes: ze dwingt hen voortdurend kritisch te reflecteren over hun eigen werking. Het moet ontmoetingsruimtes toegelaten worden om hun eigenheid te bewaren en het is van belang niet alles te willen vatten in één concept of standaard. Daar dient echter ook bij opgemerkt te worden dat deze eigenheid relatief is omwille van het feit dat ze plaats- en tijdgebonden is. Er is immers iets aan de ontmoetingsruimtes dat elke categorisatie, standaardisering of benoeming te boven gaat. Het zou dan ook niet gepast zijn om één standaard te ontwikkelen omdat daardoor een grote rijkdom verloren zou gaan. De minimumvoorwaarden zijn dan weer wel noodzakelijk om tot een bescherming van de naam ontmoetingsruimte te komen en te zorgen dat de term geen containerbegrip wordt. Expoo (Expertisecentrum Opvoedingsondersteuning) neemt dit voorjaar een start met een methodiekbeschrijving van de ontmoetingsruimtes en consulteert daarbij mensen uit het werkveld. Een gevaar van een dergelijke methodiekbeschrijving is dat ze te rigide of protocollair wordt waardoor organisaties die niet in het plaatje passen uit de boot zouden kunnen vallen voor subsidies, wat nu reeds in Nederland het geval

is. Anderzijds kan deze methodiekbeschrijving wel zorgen voor een duidelijke identiteit en profilering van de ontmoetingsruimtes in het brede veld van de opvoedingsondersteuning en zorgen voor meer zichtbaarheid en herkenbaarheid van het concept.

De minimumvoorwaarden kunnen we kort samenvatten in enkele begrippen die hiervoor reeds uitgebreid werden behandeld. Zo is er de houding van de medewerkers, het belang van intervisie en supervisie, ruimte voor samenwerking en overleg binnen netwerken van ontmoetingsplaatsen, de essentiële elementen van de fysieke ruimte, het open karakter, het feit dat de ouder verantwoordelijk blijft, de ontmoeting als essentiële focus, de unieke positie in de opvoedingsondersteuning door de kindgerichtheid en het centraal stellen van het eigen opvoedkundig weten van de ouders. Waar vaak de idee heerst dat de ontmoeting weinig kost en weinig investering vraagt, is het toch van belang de cruciale rol van de medewerker te benadrukken. Intervisie en vorming zijn misschien wel dé minimumvoorwaarde te noemen. Het is immers juist de medewerker die ervoor zorgt dat de ontmoeting een meerwaarde krijgt en dieper gaat dan de ontmoetingen in de speeltuinen of parken.

Deze minimumvoorwaarden zijn zoals gezegd ook relatief. We merkten tijdens het schrijven op dat de Antwerpse ontmoetingsplaatsen zich meer en meer bewegen richting een gemeenschappelijke kern, namelijk de ontmoeting als essentiële focus. Waar zij aanvankelijk activiteiten aanboden aan de ouders en de kinderen, hun ruimte koppelden aan een speltheek of werkten met mensen uit de eigen werking, komen zij hier steeds vaker op terug om zich sterker op de essentie te richten en de ontmoeting centraal te stellen. De accentverschillen waren aanvankelijk nog zeer groot maar steeds meer zijn het de gelijkenissen die gaan overheersen. Dit is mijns inziens zeer waardevolle informatie die uit de praktijk van alledag gehaald wordt.

Het is duidelijk dat de Antwerpse ontmoetingsruimtes vanuit sterk verschillende achtergronden ontstaan zijn maar stilaan naar elkaar toegroeien. De Speelbrug – vanuit de traditie van de maisons vertes – heeft daar in het Antwerpse een belangrijke rol in gespeeld en zal dat ook in de toekomst mijns inziens nog verder blijven doen. Het sterke, theoretische kader van Françoise Dolto en de lange ervaring – zeker in vergelijking met de anderen – dragen zeker bij aan de centrale rol van De Speelbrug. De eigenheid van de ontmoetingsruimtes blijft bestaan maar steeds meer komt men tot een kern van gemeenschappelijkheid. Nochtans blijven er enkele spanningsvelden bestaan waarrond het Antwerps netwerk in de nabije toekomst enkele denkmomenten plant.

Naast de minimumvoorwaarden wil ik in dit besluit ook ruimte maken voor deze spanningsvelden. Ze kwamen in deze eindproef her en der aan bod en het is dan ook nuttig ze nog even op een rijtje te zetten. Een eerste belangrijk verschil dat we tegenkwamen – en waarschijnlijk ook het grootste verschil – is het doelgroepenbeleid. Waar sommige ontmoetingsplaatsen zich richten tot een specifieke doelgroep, streven anderen net een sociale mix na en trachten een zo breed en divers mogelijk publiek te bereiken. Dit verschil hoeft echter de gemeenschappelijkheid van de ontmoetingsruimtes niet in de weg te staan. Door deze diversiteit kunnen ze elkaar aanvullen en kan ook elke ouder zijn gading vinden. Een sociale mix is mijns inziens na te streven maar voor sommige ouders kan dit drempelverhogend werken. Een project als De SpeelbrugPlus gericht op specifieke doelgroepen dient als opstapje naar een bezoek aan de ‘gewone’ ontmoetingsruimte’. We zouden

ook de ontmoetingsruimtes die doelgroepgericht werken, in deze context kunnen zien: als een veilige en geborgen kennismaking vooraleer men de stap zet naar een ruimte die meer op een sociale mix gericht is. Tegelijkertijd dient daarbij opgemerkt worden dat ook de doelgroepgerichte ontmoetingsruimtes de nadruk leggen op de ontmoeting en dus niet op lange termijn werken aan een overstap naar een andere ontmoetingsruimte. Dat zou de essentie van de ontmoetingsruimte niet ten goede komen en de 'overstap' naar een andere ontmoetingsruimte mag dan ook niet als doelstelling vooropgesteld worden. De eigenheid qua doelgroep is bovendien een gegeven dat deels bewust tot stand komt door het doelgroepenbeleid maar tegelijkertijd ook deels aan sturing ontsnapt en afhankelijk is van de locatie, de tijd, de mond aan mond reclame... Enerzijds komt het er dus op aan voor een ontmoetingsruimte om te aanvaarden wie men als publiek heeft en anderzijds om blijvend de drempels te verlagen voor het publiek dat men vooropgesteld heeft te willen bereiken.

Een tweede spanningsveld situeert zich op het vlak van preventie. Werkt de ontmoetingsruimte preventief of staat de ontmoeting in het hier-en-nu centraal? Gaat het om preventie van psychosociale problemen (zie De Speelbrug) of om gemeenschapsvorming? Wordt het verhaal van de ontmoeting gelinkt aan een groter verhaal? Daarnaast is er ook een belangrijk verschil vast te stellen waar het de ontmoeting zelf betreft. Men kan zich immers de vraag stellen of de ontmoeting zelf de kernopdracht is van de organisatie of dat zij is ingebed in een bredere werking en dus eventueel in een groter verhaal. Kiest men voor vaste medewerkers of verkiest men een grote rotatie van medewerkers? Spreekt men bovendien van een begeleider of een medewerker? Deze woordkeuze op zich kan al een heel andere invulling geven aan de ontmoetingsruimte. Een begeleider zal immers meer 'op weg gaan' met een gezin en een langetermijn relatie nastreven. In de term 'begeleiden' komt ook het eigen opvoedkundig weten van de ouder minder sterk naar voren en zou men al eerder het aanleren van pedagogische vaardigheden aan de ouders kunnen vermoeden. Andere verschillen die niet zo sterk aan bod kwamen maar toch van belang zijn, zijn bijvoorbeeld de ontwikkelingsgerichtheid versus de focus op de opvoeding. Daarnaast kan men ook verschillen zien in het feit of een ontmoetingsruimte zich richt op de vroege ouder-kind relatie, op het kind zelf of op het hele gezin. Nog een ander spanningsveld is de keuze voor ouderparticipatie. Een laatste spanningsveld dat ik wil noemen – zonder daarmee volledigheid na te streven – is het al dan niet aanbieden van activiteiten en de vrijblijvendheid van komen en gaan.

Nog een belangrijke tendens die zich duidelijker begint af te tekenen, is dat de ontmoetingsruimtes zich stilaan los maken van de defensieve houding tegenover het beleid. Zowel de medewerkers en organisatoren van de ontmoetingsruimtes zelf als beleidsmedewerkers raken meer en meer overtuigd van de meerwaarde op verschillende vlakken zoals integratie, gemeenschapsvorming, preventie, separatie en gehechtheid... Dit wil zeggen dat men deze positieve effecten als premisse kan aannemen en dat ontmoetingsruimtes minder tijd zullen moeten steken in een legitimering en verantwoording van hun werking. Hierdoor zou meer tijd vrij moeten komen om zich sterker te richten op de essentie en dieper na te denken over wat de ontmoetingsruimtes verbindt en wat hun gemeenschappelijke kenmerken zijn. Men zoekt samen naar een gemeenschappelijke identiteit zonder daarbij elkaars eigenheid uit het oog te verliezen. Men tracht bovendien een eigen rol te spelen in het grote aanbod aan opvoedingsondersteunende initiatieven. Wat de ontmoetingsruimtes

uniek maakt binnen dit ruime aanbod is de gerichtheid op het kind. Waar vele opvoedingsondersteunende initiatieven bedoeld zijn om ouders te helpen bij hun opvoedingsonzekerheid, heeft de ontmoetingsruimte een geheel eigen waarde gecreëerd door zich te richten tot ouder én kind en door een niet-adviserende, niet-informerende invulling aan opvoedingsondersteuning te geven.

Uit een bevraging van gemeenten in verband met de implementatie van het decreet opvoedingsondersteuning (Nys, 2010: 38-39) leren we dat op lokaal niveau de pijler informatieverstrekking binnen de opvoedingsondersteuning het sterkst is uitgebouwd. Het opvoedingsondersteunende aanbod van de gemeenten weerspiegelt momenteel nog voornamelijk de informatieopdracht uit het decreet. Gemeenten organiseren vooral thema- en informatieavonden, voorlichtingsmomenten en dergelijke. Met andere woorden, de algemene opvoedingsvoorlichting voor alle ouders is goed uitgebouwd maar er is een inhaalbeweging nodig voor bepaalde aspecten van opvoedingsondersteuning, zoals op het vlak van de informele ontmoeting. Wat verder opvalt in deze bevraging is dat 52 van de 188 bevraagde gemeenten rapporteert reeds een ontmoetingsplaats voor ouders gerealiseerd te hebben. Hierbij dient opgemerkt te worden dat men hier spreekt van een ontmoetingsplaats voor ouders en niet voor ouders én kinderen. Ontmoeting wordt in deze context opgevat als ruimte voor reflectie over opvoeding en wordt gelinkt aan andere opvoedingsondersteunende activiteiten. Zo kan er na een thema- of informatieavond tijd en ruimte voorzien worden voor de ouders om na te praten en te reflecteren. Op basis van de bevraging verwacht men ook een inhaalbeweging op het vlak van ontmoeting omdat 37 van de 188 bevraagde gemeenten een ontmoetingsplaats voor ouders plant. Het is echter zeer waarschijnlijk dat deze initiatieven vooral gericht zullen zijn op de ouders en mogelijk ver van de basisfilosofie van de ontmoetingsruimtes die onderwerp zijn van deze eindproef zullen staan. Er is dus niet alleen een inhaalbeweging nodig op het vlak van informele ontmoeting maar ook zeker in de zin van het op de kaart zetten van ontmoetingsruimtes voor ouder en kind zoals ze hier werden besproken. Een opvoedingsondersteunend beleid mag niet al te eenzijdig informerend zijn maar moet evenwichtig zijn en dus ook de informele ontmoeting ondersteunen. De recente aandacht van het beleid voor ontmoetingsruimtes is toe te juichen maar tegelijkertijd moeten we waakzaam zijn dat we hiermee niet opnieuw in het informerende en adviserende vervallen. Het is dus van het grootste belang dat de ontmoetingsruimtes hun eigenheid kunnen bewaren tegenover dit dominante discours binnen de opvoedingsondersteuning. Het gevaar bestaat dat de essentie van de ontmoetingsruimte onder druk komt te staan van de wens om de praktijk in vooropgestelde doelstellingen en modellen te gieten. Het is van belang dat het beleid de ontmoetingsruimte ziet als een nieuw perspectief op opvoedingsondersteuning.

Informele ontmoeting komt dus steeds duidelijker in beeld als een van de aspecten van de opvoedingsondersteuning. In de praktijk merken we dit bijvoorbeeld in De Speelbrug waar men als het ware overstelpt wordt door aanvragen van geïnteresseerde organisaties naar expertiseuitwisseling. Een ander voorbeeld is de dialoogdag omtrent ontmoetingsruimtes die Expoo organiseerde naar aanleiding van de vele vragen naar informatie betreffende het organiseren van ontmoetingsmomenten. Waar de deelnemers van het Vlaamse en het Antwerpse Netwerk voor Ontmoetingsplaatsen het over eens zijn, is het feit dat zij op dit vlak reeds over expertise bezitten en

dat het een gemiste kans zou zijn als deze niet benut zou worden bij de verdere uitbouw van dit aspect van opvoedingsondersteuning. De netwerken willen een rol spelen in een structurele inbedding van de ontmoetingsruimtes en vragen zich ten aanzien van het beleid af wat hun plaats kan zijn in de toekomst. We zien ontmoeting ook in tal van plannen opduiken, zoals het Huis van het Kind van Kind en Gezin en in de opdrachten van de Opvoedingswinkel. Beide kunnen mijns inziens belangrijke partners worden in een structurele inbedding en verankering van de ontmoetingsruimtes maar daarbij mag de expertise van de reeds bestaande initiatieven niet over het hoofd gezien worden. Het lijkt mij dan ook van belang om instanties als de Opvoedingswinkel of het Huis van het Kind als partners te zien eerder dan als organisatoren. In deze context zal De Speelbabbel met haar nieuwe locaties in de consultatiebureaus van Kind en Gezin een experiment zijn.

Ik haal hier nogmaals graag het jaarverslag 2009 van De Speelbrug aan waar gewag gemaakt wordt van een enorme groei van het concept ontmoeting binnen de opvoedingsondersteuning. Men vermeldt hier ook hoe een toename van het aantal ontmoetingsruimtes gepaard gaat met een ontstaan van variaties en noemt het concept ontmoetingsruimte 'een huis met vele kamers'. Ontmoeting is de kern waarrond ze zich groeperen maar tegelijkertijd zijn er verschillende spanningsvelden aan te duiden. Ze vatten in één gestandaardiseerd concept zou de rijkdom die gepaard gaat met deze verscheidenheid teniet doen. Laat dit werk dan ook een warm pleidooi zijn voor de verscheidenheid. In het Antwerpse en het Vlaamse Netwerk voor Ontmoetingsplaatsen ervaart men hoe verrijkend verscheidenheid kan zijn. Door open te staan voor de verschillende ontstaansgeschiedenissen, inbedding en werking, leert men van elkaar en stimuleert men elkaar voortdurend om kritisch te reflecteren over de eigen werking. Tegelijkertijd moet erover gewaakt worden dat het begrip 'ontmoetingsruimte' duidelijk afgebakend wordt en zal het dus nog even zoeken zijn naar wat de essentie van de ontmoetingsruimte is. Een methodiekbeschrijving zoals Expoo op haar agenda heeft staan, kan daartoe bijdragen maar met de nodige kritische zin. Een dergelijke methodiekbeschrijving is – zeker op dit moment – een tijdelijk gegeven dat aan verandering onderhevig is. Kritische reflectie blijft hoe dan ook aan de orde en de verscheidenheid kan daar op dit moment in sterke mate toe bijdragen.

Bibliografie

ACREDOLO, L. GOODWYN, S. (2007) Babytaal: praat al met je baby voor hij iets kan zeggen. Arnhem, Terra.

BENOIT, P. (2009) Ce qu'est la Maison verte. In: DOLTO, F. *Une psychanalyste dans la cite. L'aventure de la Maison verte*, Gallimard, 149-176.

BOUVERNE-DE BIE, M. (2002) Opvoedingsondersteuning: maatschappelijke dienstverlening. In: VANDEMEULEBROECKE, L., VAN CROMBRUGGE, H., JANSSENS, J., COLPIN, H. (red.) *Gezinspedagogiek. Deel II: Opvoedingsondersteuning*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 317-339.

BOGAERTS, S. (2007) Gezinnen uitgedaagd. Thema's uit de gezinsociologie. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.

BRINGREVE, C. (1999) Van huis uit: individualisering en opvoeding. In: SCHNABEL, P. *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, Sun, 39-62

BUSSEMAKER, J. (1999) Markt, overheid en samenleving. Over de noodzaak de tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapszin te overstijgen. In: SCHNABEL, P. *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, Sun, 112-125.

BUYSSE, A. (s.a.) Opvoedingsondersteuning. Ondersteuning van gezinnen vandaag: Een onderzoek. Ugent, Gent. 85 pp.

COLPIN, H., VANDEMEULEBROECKE, L. (2002) Legitimering van opvoedingsondersteuning. In: VANDEMEULEBROECKE, L., VAN CROMBRUGGE, H., JANSSENS, J., COLPIN, H. (red.) *Gezinspedagogiek. Deel II: Opvoedingsondersteuning*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 31-52.

DECOENE, J., MYNY, F., VANTHUYNE, T., VERSCHULDEN, G. (red.) (2006) Samen op een hobbelpaard. Over preventie en ondersteuning van opvoedingssituaties. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.

DECREET VAN 13 juli 2007 betreffende opvoedingsondersteuning, <http://wvg.vlaanderen.be/juriwel/gezinszorg/regelgeving/decr130707.htm>

DE HALLEUX, C. (s.a.) Basisideeën en ethische principes van onthaalruimtes voor kinderen en ouders. s.l., s.n. 5 pp.

DE MUNTER, A., VANDEMEULEBROECKE, L., MAES, B., HELLINCKX, W., GHESQUIERE, P., GRIETENS, H., COLPIN, H. (2004) Opvoedingsondersteuning van praktijk naar theorie en terug: een delphi-onderzoek. In: VANDEMEULEBROECKE, L., DE MUNTER, A. (red.) *Opvoedingsondersteuning. Visie en kwaliteit*. Universitaire Pers, Leuven, 13-28.

DE SWAAN, A. (1997) De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981. Amsterdam, Meulenhoff.

- DOLTO, F. (2009) *Une psychanalyste dans la cité. L'aventure de la Maison verte*. Lonrai, Gallimard.
- DOLTO, F. (2009) *La Maison verte. Un lieu de rencontre et de loisirs pour les tout-petits avec leurs parents*. In: DOLTO, F. *Une psychanalyste dans la cité. L'aventure de la Maison verte*, Gallimard, 206-223.
- DU SAUTOY, M. (2009) *Het symmetrie-monster*. Amsterdam, Nieuwezijds.
- FRAIBERG, S. (2009) *De magische wereld van het kind*. Spectrum, Houten.
- GEENEN, G., CORVELEYN J. (2010) *Helpende handen. Gehechtheid bij kwetsbare ouders en kinderen*. Leuven, Lannoo.
- GELDOF, D. (2002) *Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij*. Leuven-Leusden, Acco.
- GERRIS, J. (1999) *Gezinsopvoeding: een multidisciplinair werkterrein op weg naar een interdisciplinaire benadering?* In: VANDEMEULEBROECKE, L., VAN CROMBRUGGE, H., GERRIS, J. (red.) *Gezinspedagogiek. Deel I: Actuele thema's in onderzoek en praktijk*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 19-51.
- GREENSPAN, S., BRESLAN LEWIS, N. (2000) *Wat gaat er in dat hoofdje om. Hoe het denken van uw baby, peuter en kleuter zich ontwikkelt*. Kosmos, Utrecht-Antwerpen.
- HAERDEN, H., JANSSEN, D. (red.) (1995) *Pedagogische preventie: een antwoord op kansarmoede?* Leuven-Apeldoorn, Garant.
- HERMANNNS, J. (2001) *Kijken naar opvoeding. Opstellen over jeugd, jeugdbeleid en jeugdzorg*. Amsterdam, SWP.
- HERMANNNS, J. (1995) *Opvoedingsondersteuning: een poging tot wetenschappelijke en maatschappelijke legitimering*. In: HAERDEN, H., JANSSENS D. (red.), *Pedagogische preventie: een antwoord op kansarmoede?* Leuven-Apeldoorn, Garant, 17-33.
- HOGER INSTITUUT VOOR GEZINSWETENSCHAPPEN met bijdragen van DEWISPELAERE, J., EL OUALI, M., GROMMEN, R. (et al.) (2008). *Zin in gezin. Kan levensbeschouwing de duurzaamheid van gezinsrelaties bevorderen?* Tielt, Lannoo.
- HOOGHE, M., GROMMEN, R., VAN CROMBRUGGE, H. (et al.) (2005) *Waanzin van het gezin*. Lannoo, Tielt.
- <http://opvoeding.antwerpen.be>
- <http://www.antwerpen.be/eCache/ABE/16/103.Y29udGV4dD04MDMOMTA2.html#> (=lokaal sociaal beleidsplan)
- INCE, D., BEUMEN, M., JONKMAN, H., PANNEBAKKER, M. (2001) *Veelbelovend en effectief. Overzicht van preventieve projecten in de domeinen Gezin, School, Jeugd, Wijk*. Utrecht, NIZW.

Jaarverslag 2009, De Speelbrug.

JORISSEN, N. (2003) De ondersteuning van de vroegste ouder-kind relatie: een pleidooi voor 'ontwikkelingsondersteuning' naast 'opvoedingsondersteuning'. Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, Brussel. (eindwerk)

Kwaliteitsbeoordeling van de spazio insieme. Instrumenten. Rome, 2008.

KOHNSTAMM, R. (2002) Kleine ontwikkelingspsychologie. Deel 1: Het jonge kind. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

KUNNEMAN, H. (1998) Postmoderne moraliteit. Amsterdam, Boom.

LEWIS, D. (1997) Wat zegt mijn kind? De lichaamstaal van baby's, peuters en kleuters. Houten, Van Holkema Warendorf.

LICKONA, T., WESSEL, Y. (red.) (2003) Als kinderen je een zorg zijn. Over opvoeding in waarden en normen. Baarn, HB.

MEURS, P. (2007) *Genetische psychologie*, niet-gepubliceerde syllabus van 1ste jaar Gezinswetenschappen, Schaarbeek, Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, 145pp.

MEURS, P., JULIAN, G. (s.a.) De Eerste Stappen. Een praktische leidraad voor begeleiders van kwetsbare ouders en jonge kinderen op weg naar veerkracht. Methode voor preventieve opvoedingsondersteuning, ontwikkelingsbegeleiding, gezinsempowerment en gelijkheidsbevordering. Brussel, Vandenbroele.

NOENS, P., & RAMAEKERS, S. (2011) Opvoedingsondersteuning in Ontmoeten: Onderzoeksverslag ter ontwerp van een bronnenboek. Leuven: Laboratorium voor Educatie en Samenleving, K.U.Leuven.

NYS, K. (2010) Bevraging van de gemeenten in verband met de implementatie van het decreet opvoedingsondersteuning op lokaal niveau. Brussel, Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.

NYS, K. (2004) Empowerment als leidend beginsel. In: VANDEMEULEBROECKE, L., DE MUNTER, A. (red.) *Opvoedingsondersteuning. Visie en kwaliteit*. Universitaire Pers, Leuven, 43-62.

PARKIN, F. (1992) Durkheim. Oxford, Oxford University Press.

RAMAEKERS, S. Moeten ouders de opvoeders van hun kinderen zijn? In: POW Alert, jg. 35, nr. 4, okt. 2009, 8-17.

SCHNABEL, P. (red.) (2002) *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, Sun.

SCHNABEL, P. (1999) Individualisering in wisselend perspectief. In: SCHNABEL, P. (red.) *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, Sun, 9-38.

SNOECK, G., VAN DEN WIJNGAERDE, L. (2004) Van de begripsomschrijving naar een kwaliteitskader. In: VANDEMEULEBROECKE, L., DE MUNTER, A. (red.) (2004) *Opvoedingsondersteuning. Visie en kwaliteit*. Universitaire Pers, Leuven, 63-96.

STERN, D. (1998) *Het eerste kind: geboorte van een moeder*. Spectrum, Utrecht.

Strategische keuzes voor de toekomst van gezinnen en kinderen. Memorandum Kind en Gezin 2009-2014.

TRAVERSIER, T. (1998) *Françoise Dolto. Kinderen aan het woord. Psychoanalyse, kind en psychose*. Nijmegen, Sun.

Tussen schoot en school, 8 oktober 2009, Antwerpen, (verslagboek), De Speelbrug vzw.

VAN BEEMEN, L. (2001) *Ontwikkelingspsychologie*. Groningen, Wolters-Noordhoff.

VANCROMBRUGGE, H., LOMBAERT, E. (red.) (2005) *Gezin en opvoeding: weldadig en gewelddadig*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.

VANCROMBRUGGE, H., VANDEMEULEBROECKE, L. (2002) Oudervorming door gesprek. Invalshoeken voor opvoedingsondersteuning in sociale netwerken. In: VANDEMEULEBROECKE, L., VANCROMBRUGGE, H., JANSSENS, J., COLPIN, H. (red.) *Gezinspedagogiek. Deel II: Opvoedingsondersteuning*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 71-94.

VANDEMEULEBROECKE, L., DE MUNTER, A. (red.) (2004) *Opvoedingsondersteuning. Visie en kwaliteit*. Universitaire Pers, Leuven.

VANDEMEULEBROECKE, L., VANCROMBRUGGE, H., JANSSENS, L., COLPIN, H. (red.) (2002) *Gezinspedagogiek. Deel II: Opvoedingsondersteuning*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.

VANDEMEULEBROECKE, L., NYS, K. Het concept opvoedingsondersteuning. (2002). In: VANDEMEULEBROECKE, L., VANCROMBRUGGE, H., JANSSENS, J., COLPIN, H. (red.) *Gezinspedagogiek. Deel II: Opvoedingsondersteuning*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 11-30.

VANDENBORRE, R. (2005) *Een stapje in de wereld*. s.l., s.n. 9 pp.

VANDENBROECK, M. (2007a) *De blik van de yeti. Over het opvoeden van jonge kinderen tot zelfbewustzijn en verbondenheid*. Amsterdam, VBJK/SWP.

VANDENBROECK, M., ROOSE, R. (2006) De dialoog tussen gezin en samenleving: moeten of ontmoeten? In: DECOENE, J., MYNY, F., VANTHUYNE, T., VERSCHULDEN, G. *Samen op een hobbelpaard. Over preventie en ondersteuning van opvoedingssituaties*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.

VANDENBROECK, M., BOONAERT, T., VAN DER MESPEN, S., DE BRABANDERE, K. (2007b) *Opvoeden in Brussel*. Ugent, Gent.

- VANDENBROECK, M., GEENS, N. (2010) Evaluatierapport van Baboes, de Brusselse ontmoetingsplaats voor kinderen en ouders. Vakgroep sociale agogiek UGent, Gent.
- VAN DEN BRUEL, B. (red.) (2004) *Aandacht voor het psychosociaal welzijn van kinderen en gezinnen binnen Kind en Gezin. Wetenschappelijke legitimering.* s.l., s.n. 56 pp.
- VAN DEN BRUEL, B., BLANCKE, E. (2010) Evaluatie van het decreet opvoedingsondersteuning, www.kindengezin.be.
- VAN DEN BRUEL, B., VERHEGGE, K. (2005) Kind & Gezin. Kinderen en gezinnen... een preventieve aanpak. In: H. GRIETENS, J. VANDERFAEILLIE & W. HELLINCKX (red.) *Handboek orthopedagogische hulpverlening. Nieuwe ontwikkelingen in het zorgveld.* Leuven-Voorburg, Acco, 19-58.
- VAN DER MESPSEL, S., (s.a.) Ontmoetingsplaatsen voor Kinderen en Ouders. Discussietekst van het netwerk Ontmoetingsplaatsen voor Kinderen en Ouders. 10 pp.
- VAN DER STEL, J. (1999) Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie. In: SCHNABEL, P. (red.) *Individualisering en sociale integratie.* Nijmegen, Sun, 126-158.
- VAN DER VEEN, R. (1999) Individualisering en beleid. In: SCHNABEL, P. *Individualisering en sociale integratie,* Nijmegen, Sun, 90-111.
- VAN PEPPERSTRATEN, F. (2005) Jean-François Lyotard. In: DOORMAN, M., POTT, H., (red.) *Filosofen van deze tijd.* Amsterdam, Bert Bakker, pp. 237-251.
- VAN PRAAG, C. (1999) Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid. In: SCHNABEL, P. *Individualisering en sociale integratie.* Nijmegen, Sun, 39-62.
- VERHEGGE, K. (2002) Het uitbouwen van een netwerk opvoedingsondersteuning door Kind en Gezin. In: VANDEMEULENBROECKE, L., VAN CROMBRUGGE, H., J.ANSSENS, J., COLPIN, H. (red.) *Gezinspedagogiek. Deel II: Opvoedingsondersteuning.* Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 151-163.
- VETTENBURG, N., BURSSSENS, P., GORIS, P. (et al.) (2003) Preventie gespiegeld. Visie en instrumenten voor wenselijke preventie. Heverlee, LannooCampus.
- VLIEGEN, N. (2006) Kleine baby's, prille ouders. Samen in ontwikkeling. Leuven, Acco.
- WALRAVENS, E. (2005) Gezinsopvoeding in een postmodern tijdperk. In: VAN CROMBRUGGE, H., LOMBAERT, E. (red.) *Gezin en opvoeding: weldadig en gewelddadig.* Antwerpen-Apeldoorn, Garant, pp. 13-28.
- WALRAVENS, E. (2006) Het empathische verstaan van de ander bij David Hume en Richard Rorty. In: WALRAVENS, E., VAN DEN BOSSCHE, M., BEECKMAN, T. (red.) *Het verstaan van de ander. Dialogische benaderingen van de diversiteit.* Budel, Damon, pp. 87-103.
- WALRAVENS, E. (2009) *Filosofie: het postmodernisme*, niet-gepubliceerde syllabus van 2de jaar Gezinswetenschappen, Schaarbeek, Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, 29pp.

WILDEMEERSCH, D. (2010) Leren bezig zijn met jezelf, *De Morgen*, 25 november 2010: 16.

www.gezinsbond.be

www.kindengezin.be

www.opvoeding.antwerpen.be